

COLECTIA

OAMENI

DESEAMĂ

COPERTA DE FLORICA VASILESCU

CONSTATIN MĂCIUCĂ

**DIMITRIE
CANTEMIR**

EDITURA TINERETULUI

P A R T E A Î N T Î I

„Venit-au domnul Țării Moldovii Costantin Cantemir-vodă, pre careli l-au ales la domnie boierii Țării Moldovii în locul lui Dumitrașco-vodă, cu nevoința și cheltuiala lui Șerban-vodă, domnului muntenescu, precum mai sus s-au scris. Acest domnu Cantemir-vodă au fost de oameni proști (de jos) de la ținutul Fălciului“.

ION NECULCE

I

Un fior prelung de spaimă străbătu Europa în vara anului 1683, la vestea că ieniceri și spahii fără număr, conduși de pașale sîngeroase, în frunte cu aprigul vizir Cara Mustafa, asaltează cetatea Vienei.

Va rezista Viena? Întrebările nelinișteau micile curți germane, dar și statele italiene, asupra cărora în viitor s-ar fi putut abate urgia otomană. Ambițiosul vizir ținea încercuîtă cetatea, așteptînd clipa cînd, înfometăți, apărătorii ei îi vor deschide porțile, oferindu-i spre prădare bogății fabuloase. În așteptarea capitulării, vizirul se mulțumea să contemple orașul strălucitor, dominat de silueta suplă, impunătoare, profilată spre înalt a domnului Sf. Ștefan, lăsîndu-se cuprins de gînduri de mărire.

Trecuseră ani mulți de cînd Imperiul Otoman nu mai sărbătorise cu fast uluitor biruinți răsunătoare, de pe urma cărora stăpînirea sangeacului — steagul profetului — să se extindă pe largi teritorii. În ultima vreme fusese cucerită cu multă caznă doar cetatea Ujvár (Neuhäusel) (1663), dar cînd, după un an, oștile otomane încercară să cuprindă și cetatea Lewencz (Leva), suferiră o înfrîngere de ocară la Sf. Gotthard și Moggendorf. Văzînd drumul închis spre apus de trupele imperiale, care deprinseseră în numeroasele bătălii purtate meșteșugul de a se război cu oștile otomane, turcii își îndreptaseră privirile spre Țara Leșească. Aceasta era secătuită de pe urma îndelungatului război purtat cu viteazul popor al Ucrainei care în 1648 sub conducerea neînfrcatului hatman Bogdan Hmeil-

niŃki, ridicase steagul de eliberare naŃională. Din 1654, ucrainenii fuseseră sprijiniŃi Ńi de statul rus cu care ceruseră să se unească. Oastea panilor nu putuse stăvili oŃtile eliberatoare Ńi, în 1667, prin armistiŃiul de la Andrusovo, Polonia recunoŃtea neaŃîrnarea Ucrainei de la stînga Niprului, care se alipeŃte statului rus.

Printr-o campanie norocoasă, turcii smulg leŃilor în 1672 Podolia cu cetatea CameniŃei. DeŃi într-o perioadă de decădere, oastea leŃească, condusă de iscusitul comandant, hatmanul Ion Sobieski, viitorul rigă, izbuteŃte în anul următor să zdrobească sub zidurile Hotinului o puternică armată turcească, dar succesul rămîne fără urmări, panii fiind grăbiŃi să se întoarcă în olaturile lor, unde începuse o violentă dispută pentru tron. Polonii pierd o nouă bătălie hotărîtoare la Juvavna (1677) Ńi pacea care-i urmă consfinŃi cuceririle teritoriale făcute de turci. Declinul Lehiei nu mai putea fi împiedicat, deŃi de-a lungul anilor puterea ei militară va mai străluci trecător.

Cara Mustafa dorea acum să redea Imperiului Otoman gloria care pălise în ultimul pătrar de veac, pătrunzînd în capitala Habsburgilor Ńi deschizînd oŃtilor sale căi spre alte Ńinuturi europene. Nu se îndoia că va reuŃi, fiindcă Austria, care se considera a fi continuatoarea Sfîntului Imperiu Roman, destrămat, de fapt, în urma cumplitului război de treizeci de ani, în peste trei sute de state germane, se găsea istovită. O mai secătuiseră Ńi războiul împovărător dus împotriva FranŃei, ale cărei hotare, trufaŃul Ludovic al XIV-lea, regele Soare, cum îi plăcea să fie linguŃit, dorea să le lărgească pe seama teritoriilor străine. A doua jumătate a veacului al XVII-lea se dovediseră foarte prielnică FranŃei. Bogată, cu un comerŃ prosper, ea dispunea de o armată puternică cu care cucereŃte întinse teritorii în America Ńi Africa, iar în Europa cotopeŃte regiuni din Germania Ńi Ţările de Jos. Spre a-i stăvili expansiunea, se formează o coaliŃie, din care face parte Ńi Austria, încît FranŃa este obligată în cele din urmă să bată în retragere. Aroganta curte habsburgică trebui totuŃi să semneze, alături de aliaŃii ei, pacea de la Niemėgue (1679), prin care, dacă nu pierdea teritorial mare lu-

cru, în schimb îndura o amară umilință. Pentru prima dată în istoria diplomației, tratatul nu se mai încheia în tradiționala limbă a cancelariilor, latina, ci în limba franceză, Austria recunoscând deocamdată ascensiunea politică a Franței. Pornind asediul Vienei, vizirul promise asigurări din partea regelui Franței, aliatul său, interesat în comerțul cu Levantul, că Austria va fi izolată politicește, pradă lesnicioasă pentru teribila sa armată, și într-adevăr, respectându-și cuvântul, acesta nu-și economisi banii, cumpărând mulți pani din dietă, spre a împiedica realizarea unei alianțe între Polonia și Austria. Spiritul rațiunii triumfă însă, în cale din urmă, în dietă și Polonia făgădui ajutor curții imperiale. Pe când vizirul, încrezător în ocrotirea profetului, depăna tainicele lui gânduri de mărire, răsări sub zidurile Vienei oastea poloneză, sub conducerea lui Ion Sobieski, căreia i se alăturase și armata căzăcească, puseră pe fugă pe turci și eliberară Viena, înfricoșată și vlăguită de asediu.

Ambițiosul Cara Mustafa, care visase să se întoarcă în neasemuit triumf la Stambul, nu reuși decât să facă și mai vizibilă starea de decadentă a Imperiului Otoman, pe care anii ce vor veni o vor agrava.

Soarta Imperiului Otoman era definitiv pecetluită. Prin însăși organizarea sa social-politică se condamnase singur la pieire. Stat multinațional, creat și susținut cu tăișul iataganului, Imperiul Otoman avea de întreținut o oaste imensă, foarte costisitoare, și un aparat administrativ dintre cele mai oneroase, crescute ca niște ciuperci otrăvitoare pe spinarea noroadelor subjugate. Nemaîindurând jaful și umilința, supușii imperiului se ridicară în dese și sângeroase războaie, sau porniră numeroase și desperate războaie de eliberare națională, care șubreziseră temeliile împărăției. Între meghistani, demnitarii imperiului, se cuibăriseră corupția și intriga, caracteristice unei administrații parazitare. Sultani și viziri incapabili conduc la pieire oști imense. Ros pe dinăuntru de contradicții de neîmpăcat, Imperiul Otoman avea zilele nuntărate.

Mitul invincibilității otomane fusese spulberat sub zidurile Vienei și în țările „creștine“ se statornici con-

vingerea că, printr-o luptă comună, turcii ar putea fi izgoniți din Europa. Se organizează „Liga Sfântă”, preconizată cu mult înainte de Ioan Sobieski, din care făceau parte Austria, Polonia și Veneția. Liga era patronată de Papa, care, o dată cu binecuvântarea sa, la 31 martie 1684, pune la îndemâna aliaților însemnate resurse materiale. Peste doi ani, aderă la Ligă și Rusia, în plină ascensiune economică și politică, ce va avea de spus în viitor un cuvânt hotărâtor în politica europeană.

Se prevedea ca Austria să desființeze pașalicul de la Buda, să elibereze Croația și Serbia, ajungând la hotarele Țării Românești. Polonia trebuia să ralicze la politica Ligii Transilvania, Moldova și Muntenia, stabilind hotarul lumii creștine la Dunăre. Veneția trebuia să poarte război împotriva turcilor în arhipelag și în Grecia, creînd în sud un puternic cap de pod împotriva Imperiului Otoman. Sub stindardul creștinesc al Ligii Sfinte se ascundeau însă țeluri de expansiune teritorială, pe care trecerea anilor le-a dezvăluit pe deplin. Austria, în dezvoltarea căreia începe o perioadă de relativă înflorire, dobîndește succese deosebite, care constituie tot atîtea pierderi teritoriale pentru turci. Aceștia sînt nevoiți, în 1686, să părăsască Buda, iar în anul următor, înfrinți la Mohacs, se retrag în sudul Dunării. În același an, austriecii ocupă și Transilvania. Împăratul Leopold nu dorea însă eliberarea popoarelor supuse turcilor, deși în vorbe nu va înceta niciodată să-și proclame intențiile „creștinești”, ci intrarea acestora sub stăpînirea sa. Atitudinea Austriei față de Transilvania este grăitoare. Sub amenințarea armelor, generalul Anton Carafa smulge reprezentanților nobilimii declarația că „*de bună voie și îndemnați numai de rivna creștinească, renunță la protecția otomană... și sincer și cu bună credință primesc pîrinteasca ocrotire a maiestății sale, pentru ei și urmașii lor din Transilvania...*”¹ Învinși în multe bătălii, culminînd cu dezastrul de la Zenta (1697), turcii sînt siliți să încheie pacea de la Karlowitz (1699) prin care se recunoaște

¹ cf. *Din istoria Transilvaniei*, Buc., 1960, p. 152.

anexarea la Austria a Ungariei, Transilvaniei și parțial a Slovaciei și a Croației. Imperiul Habsburgic își întinse hotarele pînă la granițele Țării Românești și ale Moldovei și nu aștepta decît momentul prielnic să le supună. Urmăreau anexarea țărilor romine atît Austria, cît și Polonia, deși formal își dădeau una alteia asigurări că nu năzuiesc acest lucru. În cele din urmă însă, lăsînd la o parte limbajul fățarnic, cele două state își precizară pretențiile și conveniră ca Polonia să cuprindă Moldova, iar Austria să anexeze Țara Românească.

Un sentiment de proaspătă nădejde cuprinsese țările romine la auzul succesarilor militare ale Ligii Sfinte. Țările romine mai credeau încă în amăgitoarea iluzie că vor putea îndepărta jugul otoman cu ajutorul Austriei sau Poloniei. Stăpînirea otomană era adînc urită de norod pentru jafurile săvîrșite. Avuțiile strînse pe spinarea unci țărănimi dintre cele mai obidite din Europa se scurgeau spre Țarigrad sub forma haraciului, a peșcheșurilor obligatorii și a celor întîmplătoare, a prestațiilor în natură și a livrărilor de diferite produse, de care imperiul avea nevoie pentru a-și întreține ordiile¹. Lacomă, Poarta pusese monopol pe produsele țării și prin oamenii ei autorizați pentru comerțul cu țările noastre, gelepii și balgii, jefuia avuțiile, trimițîndu-le pe preț de nimic spre „*templul lăcomiei*“, Țarigradul corupției. Propășirea țărilor noastre în aceste condiții era cu neputință. Mocnea în inima poporului o ură care izbucnea adesea în zisele cronicarilor, aceste conștiințe luminoase ale epocii lor. Pentru Miron Costin „*pîntecele turcilor (este) fără fund*“ și „*creștinului niceodată cuvîntul nu-l ține*“, iar Neculce constata cu amărăciune: „*Așe sîntu prieteșugurile turcilor. Cini dă mai mult, acela-i mai prietin și mai bun*“.

Domnii țărilor romine privesc acum cu încredere spre Austria și Polonia, trăgînd nădejde de mult bine de la ele. Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncu-

¹ Pentru explicarea termenilor de epocă poate fi consultat glosarul de la sfîrșitul cărții.

veanu în Țara Românească. Petriceicu-vodă, Mihai Racoviță în Moldova cred ca vor ajunge să-și mintuiască țările cu ajutorul lor. Curînd însă unii dintre ei își dau seama că sînt amăgiți în credința lor de ocîrmuitorii acestor state și caută reazim împotriva tendințelor lor hrăpărețe la Rusia care, călăuzită de geniul clarvăzător al țarului Petru, se transformă într-un puternic și continuu înfloritor stat. Înșelați în așteptările lor, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu caută sprijin la țarul Rusiei, care-l oferă frățeste. Își îndreptau nădejtile spre răsărit și popoarele din Balcani, așteptînd izbăvirea de la ruși. Scriînd la velleatul domniei lui Mihai-vodă Racoviță, Neculce cronicarul care dă glas acestei năzuințe dragi noroadelor spusesese: „*Căci văd-zusă și tîria Moscalului și socotiè că în scurtă vreme va hi biruirea și bucuria creștinătății. Și nu numai Mihai-vodă s-agiunsesă, ce și Brîncovanul și sîrbimea toată mai denainte vreme s-agiunsesă cu Moscul și trăgè nădejdea lui din ceas în ceas cu bucurie*“.

Domnitorul român care a întrevăzut cu cea mai mare claritate misiunea istorică a Rusiei, sprijinul ei larg și prietenesc pe care-l va acorda poporului român în lupta lui pentru eliberarea națională, a fost Dimitrie Cantemir, cărturar de faimă europeană și om politic patriot, a cărui viață o evocăm, cu fiorul pe care ți-l dă apropierea de marii titani ai umanității, în această carte destinată tineretului.

II

Pe valea Elanului, în ținutul Fălciului, călătorul de astăzi ar căuta zadarnic satul Silișteni, obârșia familiei Cantemir. A dispărut o dată cu întinșii codri ai Tigheciului, vestiți pentru dârzenia locuitorilor săi. Amintindu-și de ei, Dimitrie Cantemir le închină rînduri de dreaptă cinstire, socotindu-i cei mai viteji din viteazul norod moldovean : „*Cinci tătari din Crimeea prețuiesc mai mult decît zece tătari din Bugeac* — citează el o zicală ce ar fi circulat pe vremea sa ; *cinci moldoveni biruie zece tătari din Crimeea, iar cinci codreni (pădurenii, căci așa sînt numiți cei din Tigheci) bat zece moldoveni*“... Trăiau aci, la granița cu Bugeacul, din care se repezeau deseori cetele tătărești spre jaf, cîteva sate de razeși, în obște devălmașe, care-și păstrau libertatea plătind domniei dajdia legiuită și sărind la luptă ori de cîte ori țara era în primejdie. Pe vremuri, obștile razeșesti ale Tigheciului fuseseră mari și înfloritoare ; pe vremea Cantemireștilor obștile se imputănseră, înghițite de trupurile moșiilor care se întindeau prin samavolnicia boierească. Marii boieri îi obligau pe razeși să-și înstrăineze ocina sau îi vecineau cu forța, constrîngîndu-i să primească bani — „*li s-au aruncat bani cu sila*“, cum sunau hrisoavele vremii — pentru ca jaful să pară a avea un dram de legalitate. De-abia se mai puteau aduna cu greu din Tigheci ca la două mii de călăreți pentru oaste. Tighecenii sărăciseră mult. O duceau anevoie, și, an de an, viața lor devenea mai împovărată.

Unul dintre acești răzeși, pre nume Toader, a fost tatăl și bunicul a trei domni ai Moldovei. Despre acest Toader nu se cunosc prea multe lucruri. Și-a împărțit viața între treburile gospodăriei și harțele, multe și singeroase, cu tătarii din Bugeac. Soția sa, Maria, i-a dăruit doi copii. Primul a fost o fată, care a înbrăcat de timpuriu rasa monahală, devenind maica Macrina. După o viață neîmplinită, s-a săvârșit de bătrînețe, în 1677, fiind pusă la loc de veci în mănăstirea Urlați, ce va deveni cu vremea mănăstirea familiei. Al doilea copil, de parte bărbătească, s-a născut în a opta zi a lunii noiembrie din anul 1612. Toader dorea ca fiul să-i urmeze în virtute și vitejie. Botezându-l, nu-i găsi nume mai potrivit decât cel de Cantemir, purtat de o vestită și temută căpetenie tătară. Răzeșul dorea fierbinte să-și vadă vlăstarul crescînd frumos și drept, cu credință pentru țară ca el, și viteaz ca oșteanul al cărui nume îl purta.

Bucuria venirii pe lume a fiului a fost întunecată însă de pierderea lehuzei. După ce a jeliț-o după datină pe vrednica soție, covârșit de treburile gospodăriei, de grija pentru cei doi orfani, Toader s-a recăsătorit, probabil tot cu o fată din partea locului. Această a doua nevestă i-a născut și ea, în 1617, un prunc, pe Nistor.

Zece ani mai târziu, în zilele domniei lui Miron Barnovski, Toader căzu, în floarea vieții, luptînd împotriva tătarilor care, pe drum de întoarcere din năvala făcută în Țara Leșească, prinseseră a pustii Moldova.

După petrecerea din viață al lui Toader, grijile casei trecură pe umerii lui Cantemir, ce trebuia să-și îngrijească mama și fratele mai mic. Ocina părintească nu-i îngăduia să agonisească din destul cele trebuitoare casei, așa încît Cantemir s-a făcut într-o vreme herghelgiu, crescător de cai, pe care-i vindea gelepilor, iar aceștia îi trimiteau peste Dunăre, primind preț bun, fiind caii moldovenești mai iuți și mai rezistenți decât cei arăpești. Noua indeletnicire nu s-a dovedit prea rodnică de vreme ce Cantemir o părăsește și trece în olaturile Lehie. Cantemir n-avea altă cale de ales. În Moldova, în acest veac stăpîneau atotputernice cîteva mari familii

boierești, care dețineau numeroase și întinse moșii, de la apa Milcovului din Țara de Jos, pînă în pragul Lehiei. Mari dregători, înfruptîndu-se din veniturile ținuturilor, cîștigînd bani buni din vînzarea vitelor și a grînelor către Poartă, boierii aceștia își sporeau an de an averile în dauna boiernașilor și a obștiilor megieșe. Văzînd că nu mai pot trăi îndestulat de pe urma proprietății lor, din ce în ce mai mici, mulți boiernași se priedeau la străini, făcîndu-se oameni de arme, cîștigîndu-și nume de oșteni viteji, în Țara Leșească sau în Țara Moscului, precum Savin Zmucilă, Constantin Turculeț, Tigheciu polcovnicul, Ilie Abăza, frații Mirescu și alții alții. Cînd vremurile îi îndrumau cu oastea în care slujeau spre moșia Moldovei, ei se războiau bucurîndu-se cu turcul, care călca grumazul țării și se răzbunau, cînd le era cu putință, pe marii boieri care le urgisiseră viața.

Asemenea lor, Cantemir răzeșul intră în oastea Craiului Ioan Cazimir, luînd parte la luptele duse de leși împotriva șvezilor. Deși în ani tineri, dar curajos, iscusit, Cantemir cîștigă o dată cu faima de oștean neînfriecat și gradul de rohmistru, căpitan de cavalerie, fiind maimarele celor o mie de moldoveni aflați în oastea craiului. Prin 1660, acoperit de glorie și de răni, purtînd asupra-și scrisori „*de trecere și de laudă a credinței și destoiniciei sale*“, Cantemir părăsește Polonia, reîntorcîndu-se în Moldova. Aici rămîne puțină vreme, plecînd în Țara Romînească, unde domnul Grigore Ghica îl numește ceaș spătaresc. „*Rădicat la vîrstă — cum spune Neculce cronicarul — era om viteaz și cu sfat bun... Carte nu știu, ce numai iscălitura învățată de o făcî. Practică bună are la voroavă, era sănătos, mîncă bine și bea bine. Semne multe are pe trup de la războaie, în cap și la mîini, de pe cîndu fusese slujitoriu în Țara Leșească. La stat nu era mare; era gros, burduhos, rumîn la față, buzat*“. După obiceiul vremii, purta barbă în care apăruseră fire albe.

Oșteanul Cantemir, priceput ca puțini moldoveni de pe atunci în meșteșugul armelor, cu bună știință de a purta bătăliile, găsi căutare la mai toți domnii Moldo-

vei, care-i încredințară diferite dregătorii. Întors de peste Milcov, în vremea lui Istratie Dabija și apoi a lui Gheorghe Duca, este ispravnic al Codrului, ajungând maimarele tighecenilor, din rindul cărora se înălțase el însuși. În cea de a doua domnie a lui Gheorghe Duca, este făcut armaș, iar un an mai târziu, în 1670, Cantemir se căsătorește pentru a treia oară¹ cu Ana Bantaș, odraslă a unor boiernași, negustori la origină. Imaginea acestei femei, transmisă de Dimitrie cu pietate familială, dar cu respect pentru adevăr, este aceea a unei femei pline de sensibilitate, inteligentă și cultă, o „femeie vrednică de pomenit printre cele dintâi femei ale veacului ocluiu, știutoare de bună carte, foarte pricepută și dibace în treburile gospodăriei, (la care trebuie adăugate toate însușirile de laudă ale unei femei înzestrate cu virtute)”. Prin această căsătorie, răzeșul Cantemir devenea rudă cu domnul, jupîncasa lui fiind nepoată dinspre mamă a doamnei Nastasia, soția Ducăi-vodă.

Duca-vodă se poartă, în această a doua domnie a sa, aspru cu țara, se înconjoară de oamenii lui de credință, părtași la nelegiuirile sale, care se dedau la jafuri ne-cugetate. Boiernașii, cei mai loviți de domnia crîncenă a Ducăi-vodă, pornesc o răscoală în fruntea căreia pășese Mihaleea Hîncul serdarul, Apostol Durac medelnicerul și Constantin clucerul. Para revoltei se aprinse în luna decembrie, viseolită de crivăț, a anului 1671, și cuprinse repede ținuturile Lăpușnei, Sorocii și Orheiului. Susținură răzmerița și alți boieri de țară, ca pîrcălabul de Hotin Ștefan Hajdău, dumnealor Grigore Habășescu, Prodan Drăgușescu și numeroși alții. Intrară în oastea răsculaților nu numai oamenii boiernașilor, dar și mulțime de țărani deznădăjduiți de biruri și nedreptăți. În fața cărora, pe cîmpia Cîricului, lângă Iași, oastea lui vodă, bătută, dă bir cu fugiții. Răsculații pătrund în Iași, părăduind casele boierilor și negustorilor, și asaltează curtea domnească, apărată cu succes de Can-

¹ Prima soție fusese Anastasia, nepoată a domnului muntean Grigore Ghica; a doua fusese Ruxandra Cane, care o născuse pe Ruxandra, căsătorită cu Lupul Bogdan.

Asociul Vieni

Șerban Cantacuzino,
domnul Țării Românești

Constantin Cantemir,
domnul Moldovei

temir, care, peste puțină vreme, se va căi pentru fapta sa. Un număr de doisprezece oameni de țară, soli ai răsculaților, cer Ducăi-vodă să părăsească domnia, fiindcă nu mai pot îndura „*dările cele grele și nevoile*“, „*că au sărăcit și n-au rămas nimic în casele lor*“. Neavînd încotro, Duca luă calea spre Țara Românească, unde-și trimisese, mai înainte, plin de spaimă, familia. Reîntors din vremeînica pibegie, Duca împrăstie cu ajutor turcesc oastea răsculaților, între căpeteniile cărora se iviseră neînțelegeri, intră în Iași, pornind în țară o aprigă prigoană împotriva răzvrătiților, începînd, spre groaza Moldovei, mulțime de boiernași și oameni de țară.

În 1672, Cantemir este călăuz al sultanului Mahomed al IV-lea, venit în fruntea oastei să cuprindă Camenița. Cunoscător de limbă turcească, el îl întâmpină pe sultan la Dunăre și-l conduce la Țuțora, lângă Iași, unde-și așează tabăra. În cetatea domnească, sultanului i se făcu o primire măreață. Ulițele pe care trecu, în cele două rînduri cînd vizită orașul, erau acoperite cu covoare și atlazuri, iar domnul și boierii alergau descălărați, abia ținîndu-se de alaiul împărătesc. Tot atunci, lucru nemaiauzit, muiezinul strigă numele profetului pentru rugăciunea sultanului în biserica Sf. Neculai. Știutor al treburilor leșești, sfatul lui Cantemir găsea căutare la sultan și pașalele sale, care răzbiră oștile dușmane și ocupară Camenița. Între timp însă, Duca fusese mazilit, locul său fiind ocupat de Petriceicu-vodă, sub care Cantemir își păstră dregătoria. Prevăzînd posibilitatea prelungirii războiului, sultanul își trimise la Tarigrad haremul ce se înmulțise cu „*leștele de foarte bun neam, pe care i le trimisese în dar haniul și celelalte pașale*“. Garda haremului, alcătuită din turci și moldoveni, este atacată pe drum de un polc de leși, de care slujitorii otomani fugiră înfricoșați. Cu moldovenii săi, Cantemir apără haremul, fiind mulțumit pentru aceasta de turci cu daruri și cuvînte.

Pacea se încheie la 17 octombrie 1672. Polonia consfințește victoria turcească, pierzînd Camenița. Era ultima biruință a otomanilor, după care urma războiul

geri numeroase și grele, soldate cu pierderi uriașe în teritorii, oameni și avuții. În acele zile a avut loc și convorbirea dintre marele vizir și Miron Costin în care cărturarul moldovean, cu tact, dar răspicat a dat răspuns pătruns de adîncă dragoste de țară la întrebarea viclean ticluită a vizirului. „Trimis-au vizirul la Petriceicu-vodă — narează Neculce — cînd era împărăția la Nistru, să aleagă un boieru care-i mai de treabă, să-lă triimată la cortul lui, că-i trebuiește. Ales-au Petriceicu-vodă din toți boierii fărăi mai de treabă la voroavi pe Miron Costin, care au fostu mai pe urmă și logofăt mare. Și mărăgînd Miron la cortul vizirului, pusul-au vizirul de au șădzut înaintea lui. Și i-au dzis vizirul să-i spuie dreptu : pare-le lor bine c-au luat împărăția Camenița, au ba ? Iar Miron au răspunsu că să teme a spune drept. Vizirul s-au jîmbit a rîde și i-au dzis să grăiască, să nu să teamă. Atunce Miron au dzisu că, «sîntem noi moldovenii bucuroși să să lăfască în toate părțili cît de mult, iar peste țara noastră nu ne pare bine să să lăfască»“.

În anul următor, războiul dintre leși și turci reizbucni, vîlvătaile lui cuprinzînd iarăși Țara Moldovei. Petriceicu-vodă, boier de țară la obîrșie, apropiat de năzuințele poporului de a scutura asupra otomană, socoti prilejul ce se oferea deosebit de prielnic pentru a zvîrli pe turci peste Dunăre, slobozînd țara din robie cu sprijin leșesc. Cu toată oastea bucuroasă de gîndul său bun, el trecu de partea hatmanului Ioan Sobieski, care nimicește sub zidurile Hotinului oastea turcească, trecînd prin sabie mai mult de zece mii de credincioși ai profetului. Se aștepta Petriceicu-vodă ca leșii să profite de nimicirea oastei turcești, să elibereze țara și să trecă și peste Dunăre. Preocupați însă de alegerea unui nou crai, leșii apucară drumul de întoarcere, lăsînd în Moldova un mic număr de oșteni. În locul domnului hainit, Poarta numește pe Dumitrașcu Cantacuzino, fost capuchehaie, care nu numai că obține scaunul fără să dea tribut, dar mai și primește sprijin bănesc pentru înscăunare. Printre boierii care-l întîmpină la Galați sînt și Gavrilă, acum batman, și Cantemir, făcut de noul domn serdar.

Pe cînd Dumitrașcu Cantacuzino și sfetnicii săi căutau calea de a-l izbi pe Petriceicu-vodă, care coborîse cu oastea de țară, întărită cu polcuri de leși, spre Huși, Ana, jupîneasa serdarului, născu cel de al doilea copil. Nimeni nu bănuia în acea zi de 26 octombrie a anului 1673 că, în larma pregătirilor de luptă, între spahii, ienicerii și tătarii care forfoteau în jur se născuse cel care va fi cel mai mare cărturar al Moldovei din evul mediu și un oștean cutezător, care va ridica steagul de luptă pentru eliberarea patriei de sub jugul otoman. Pruncul serdarului a fost botezat de domn, care i-a dăruit o dată cu numele său, Dimitrie — Dumitrașcu, precum i se zice îndeobște în Moldova — și o moșie în Valea Iliei, singura pe care a stăpînit-o pe deplin vremea viitorul domn al Moldovei.

În timp ce micul Dumitrașcu învăța dulceața primului legănat, domnitorul intra în Iași, fără să fi dat bătălia cu Petriceicu-vodă, care se retrăsese în Polonia, înfricoșat de numărul mare al oastei rivalului său.

Sub Dumitrașcu Cantacuzino (1673—1675), Cantemir nu cunoscuse zilele bune pe care le prevestea începutul domniei acestuia, fiind privit cu neîncredere și ținut departe de treburile țării. Trăi mai mult retras, așa cum va viețui și în zilele domniei lui Antonie Ruset (1675—1678), chivernisindu-și moșiile care se înmulțeau, cumpărate mai toate prin ținutul Fălciului.

În al cincilea an de căsnicie, Ana născu încă un prunc, de data aceasta o fată, pe Ilisaftea. Jupîneasa născu greu, se îmbolnăvi și se prăpădi spre jalea neputincioasă a bărbatului care pierdea o soată credincioasă și vrednică.

După mazilirea lui Antonie-vodă, la 6 decembrie 1678, își făcu intrarea în Iași Gheorghe Duca, venit să domnească pentru a treia oară. Noul domn chemă și de data asta lîngă sine pe credinciosul dregător din domniile precedente, făcîndu-l din nou serdar. Raporturile dintre ei nu mai sînt însă cele de altădată; poate unde prin moartea Ancii legătura de rudenie dispăruse, dar mai curînd datorită șederii sale la țară, unde Cantemir se apropiase mai mult de lumea din care se ridicase. Pe de altă parte, purtarea arbitrară a Ducăi-vodă cu nea-

murile boierești lezează direct și interesele serdarului, contribuind la instrăinarea acestuia de scaun. Cert este că de data aceasta Cantemir simpatizează cu Ghenea vel-vistier, Gheorghe Bogdan vel-jienicer și Lupul slugerul, care ticluiesc cărți în numele mazilului Dumitrașcu, punînd la cale o nouă rascoală împotriva domnului ce jăcuia țara cu biruri grele, dintre care unele fuseseră extinse și asupra boierilor. Pentru neplata la timp a birului, boierii ca și țăranii erau pedepsiți cu asprime: „*Ce era pline închisorile de boieri și grosurile de cei săraci, de-i bătè și-i căznè cu capitili pen garduri și leșinați de foame și bărbați și femei. Și muriè prin grosuri*“ consemnează cu jale Neculce la domnia Ducăi-vodă. Vistiernicul Ioan Isac și vornicul de poartă Andrei Șipoteanu sînt legați de stîlpi în pielea goală și unși cu miere să-i mănînce muștele, iar boierul Ursache este legat de stîlp, dezbrăcat, în miez de iarnă. Cele trei căpetenii ale răsculaților sînt decapitate, în amiaza zilei de 12 octombrie din anul 1679, la fîntina din fața porții domnești.

Cantemir, fosta cîmotie domnească, nu se lasă intimidat de asuprirea lui vodă, ci pune la cale căsătoria fiicei sale Ruxandra cu Lupul, feciorul răzvrătitului Bogdan jienicerul. În timpul prigoanei dezlănțuite împotriva viitorului ginere, Cantemir îl ajută cu bani, punînd frîu lăcomiei crude a domnului. Trimițîndu-l pe Cantemir capuchehaic — reprezentant — la Poartă, Duca îi pregătea, sub aparența onorurilor și încrederii, un tragic sfîrșit, de care serdarul izbutește să scape nșurîndu-și punga de mulți bani cu care achită angaralele datorate de domnie către Poartă, fiindcă Duca făcuse știre vizirului că trimisul său aducea cu el banii datorăți.

În timp ce Duca-vodă era plecat cu oastea la Viena, pe care ambițiosul vizir Cara Mustafa voia cu tot dinadînsul s-o cucerească, spre a pătrunde în inima Europei, Cantemir, rămas în țară sub pretext că împiedică jafurile tătarilor lui Temurkapi hanul, cu care avea prietensug, făcu nunta fiicei sale cu Lupul Bogdan. După ce petrecu o săptămînă încheiată, Cantemir, Gavrilița Costache vel-vornicul, Ion Racovița vel-paharnicul, Gheor-

ghiață treti-logofățul și alții trecură în Muntenia cerind ocrotire lui Șerban Cantacuzino, învrajbit cu domnul moldovean. Prin olacari, de sub zidurile Vienei, Șerban-vodă trimite înscrisuri caimacamlor săi „*ca boierii moldoveni să fie primiți cu cinste și să li se împartă din destul și fiecăruia după rangul său moșii și sate.*”

Se pare că Șerban-vodă nutrea de pe acum gândul să-l aducă domn în Moldova pe Cantemir, spre a avea om sigur al său în țara vecină. În cartea pe care o închină tatălui său, Dimitrie consemnează interesul acordat de influentul domn serdarului din Tigheci : „*Nu căta rău, frate, la numele ce ți-am dat, căci, cu ajutorul lui Dumnezeu, astfel trebuie să se desfășoare lucrurile și eu te cunosc ca domn al Moldovei și ca frate al meu ; iar drept întărire voi să-mi logodesc pe fiica mea de a doua cu oricare din feciorii tăi.*”

Pe cînd Dura-vodă se afla la Viena, pătrunse în Moldova Petriceicu-vodă, în fruntea unei oști, întărită cu multe polcuri leșești. Acțiunea sa era sprijinită de Ioan Sobieski și avea drept țel nu numai reînscăunarea în Moldova a unui domn potrivit politicii turcești, dar și recîștigarea de la „păgîni” a unor importante cetăți din Moldova. Ii săriră lui Petriceicu în ajutor și cazacii hatmanului Kunițki și împreună pustiiră Bugeacul, hoardele tătarilor fiind pornite la Viena. Campania se termină fără rezultatul scontat de Petriceicu-vodă — „*să ne răscumpărăm pămîntul nostru*” de care „*ne înstrăinaseră păgînii*”. Oastea sa se împrăstie, după cîteva succese relative, o dată cu reîntoarcerea din expediție a hanului tatar. Pînă să intervină Șerban Cantacuzino pentru protejatul său, în Moldova fu numit domn Dumitrașcu Cantacuzino, în locul lui Duca, prins de leșii căpitanului Bainski și ai polcovnicului Constantin Turculeț, în sat la Domnești, în ținutul Putnei și dus peste hotare.

Cantemir se închină domnului venit în a doua sa domnie, la Galați, așa cum făcuse și prima dată, primind slujba de clucer. Dumitrașcu-vodă găsi țara părăduită de jafurile Ducăi-vodă și de incursiunile leșilor din ultimul an. Imaginea Moldovei, evocată de Neculce, este tragică : „*Era oameni tot leșinați și morți pe dru-*

muri și pe uliți, cât să mînca om pe om. Podghiazuri din Țara Leșască totdeauna să slobodzie de strica și prăda. Tălăret mult era. De la Cotnar în sus era țara pustie". Din cauza bejeniei nu se sămănase mai nimic, iar gospodăriile se ruinaseră. Alimentele lipseau, vite aproape nu se mai găseau, găini așîșderea. Iarna în tirgul leșilor, din lipsă de lemne, se prăpădiră multe garduri „de au arsu tirgu mai giunătate."

Se mai îngrozi norodul din cetatea de scaun și de apucăturile nesăbuite ale lui Dumitrașcu-vodă, care îndrăgi pe Anița, fata Archipoaiei, cîrciumăreasa de pe Podul vechiu. Făcu multă ocară vodă jupîneselor, obligîndu-le s-o însoțească pe sulemenita cîrciumăreasă în plimbările ei pe la mănăstiri și pe la vii. Și avca grijă vodă ca Anița să fie îmbrăcată în haine mai scumpe decît nevestele veliților boieri, de se stîrnise nemulțumire mare peste tot. „*Oh! Oh! Oh! săracă țară a Moldovei — exclamă îndurerat Neculce, martor al acestor timpuri urgisite — ce nărocire de stăpîni c-aceștia ai avut! Ce sorfi de viață ț-au cădzut! Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atîtea spurcăciuni de obiceiuri ce să trag până astăzi în tine, Moldovă!*"

Și Cantemir serdarul duce trai amar sub domnia lui Dumitrașcu-vodă. Prinzînd de veste de intențiile domnului muntean, el îl persecută continuu pe Cantemir și pune în fel și chip la cale pierderea lui. Lui Soliman-pașa, zis Ainegi, serascherul — comandantul — de Silistra, pornit în campanie împotriva Cameniței, vodă îi oferă cincisprezece mii de taleri ca acesta să-i cete pricină lui Cantemir și să-l piardă. În bune relații cu domnul muntean, serascherul primește banii și pretextînd că-l ia călăuz oștilor sale, pentru a-și împlini făgăduiala, pe drum de întoarcere de la Camenița, la Dunăre, îi dă drumul lui Cantemir, care fuge în Țara Românească, unde sînt chemați și alți boieri din Țara de Jos, în frunte cu Gavrilă vornicul.

Cu sprijinul lui Șerban Cantacuzino, Cantemir este numit domn al Moldovei. Pașa de Silistra îi puse pe umăr caftanul domnesc la 25 iunie 1685, urmînd ca ul-

terior să primească și confirmarea Porții. Feciorul lui Toader, codreanul din Silișteni, purcese la treburile domniei la o vîrstă cînd alții caută tîlna jîlțului și schimbă definitiv sabia pe ciubuc. Socotind că numele său, nume tătar, nu se cade să fie trecut în pomelnicul domnilor țării, Cantemir își luă numele de Constantin-vodă, cu care va semna actele domniei.

În acea duioasă evocare, dar patetică pledoarie care este *Viața lui Constantin-vodă zis cel Bătrîn, domnul Moldovei*, Dimitrie Cantemir atribuie înscăunarea tatălui său exclusiv meritelor deosebite ale acestuia. Adevăratele cauze însă le aflăm în mărturiile unui alt contemporan, om de casă și rubedenie de-a Cantemireștilor, Neculce cronicarul: „Deci Șerban-rodă, avîndu prietșug cu Suliiman-pașe și avîndu nedejde pe dînsul, au chemat pre boieri de au sfătuit pe cine vor rădica domnu dintre dînsii, după ce or isprăvi. Și au socotit cu toții pre Costantin Cantemir cliuceriul, fiind om bătrîn, ca de șaptezăci de ani, și om prost, mai de gios, că nici carte nu știë, socotind boierii că l-or purta precum le va fi voia lor. Și de va fi rău, încă nu va trăi mult, că era bătrîn. Că alții mai de cînte și mai de neam nu priimië să fie domnu. Și au giurat Costantin Cantemir cliuceriul lui Șerban-vodă că din cuvîntul lui nu va ieși; ce-i va poronci, pe voie i-a face de toate“.

Șerban Cantacuzino dorea un vecin ascultător, sprijinitor al planurilor sale politice, care acum păreau foarte aproape de a se împlini. El căuta să exploateze rivalitatea dintre Austria și Polonia pentru a duce o politică pe cont propriu, obținînd chiar eliberarea statului muntean de sub jugul otoman. Ducea tratative cu amîndouă statele, folosind abil rivalitățile dintre ele și adunase o armată numeroasă, pe care o ținea ascunsă în păduri, spre a o trimite împotriva turcilor, promițînd să dea curs fățiș politicii sale în momentul cînd oștile austriece, cucerind Timișoara, vor ajunge la Orșova. Pretinzînd a descinde din vestiții împărați ai Bizanțului, el năzuia să redobîndească în viitor tronul străbunilor săi, nimicînd Imperiul Otoman prin lupta coalizată a țărilor creștine.

Pe plan intern, noul domn trebuia să dea ascultare boierilor din partida condusă de Gavriliță-vornicul. El dădu chiar asigurări acestuia „să nu să atingă sabia lui de dînsul sau de vreun ficior al lui”. În schimb, Cantemir promitea să piardă capetele lui Iordache și Manolache Ruset, dușmani lui Șerban-vodă și lui Gavriliță-vornicul.

După domnia aprigă al lui Dumitrașcu-vodă, norodul Moldovei aștepta ca zilele domniei lui Cantemir-vodă să aducă liniște și alinare suferințelor lui, ca unul care crescuse mai aproape de inima țării.

III

Constantin-vodă își începu domnia fără semeție, străin de dorința de a-și asupri vrăjmașii, poftind ca tot omul să fie căutat cu blindețe și bucurat. La curtea sa prinseră să aibă trecere boiernașii de țară, care erau ridicați în slujbe, fiindcă vodă nu uitase de unde plecase și în lunga lui viață învățase pe credința cui se poate bizui la greu. Din păcate, multe se făceau după Gavriliță vornicul, din cuvîntul căruia vodă nu ieșea și nici să cîrtească nu îndrăznea prea mult, deși vedea că fiii acestuia aduc mult rău țării, avînd între slujitorii lor tilhari care prădau la drumul mare fără teamă de nimeni. Hatman era Velicico Costin, boier îndrăzneț și viteaz, iar fratele său Miron Costin, după ce se întorsese din Polonia, fusese așezat staroste de Putna.

La curte, lângă domn, nu rămăsese decît feciorul său mai mic, fiindcă Poarta îi poruncise să trimită la Stambul vlăstar de al său, drept credință că nu se va haini. În același an în care primea domnia, Antioh, cu șase soți de vîrsta sa, fusese trimis la Poartă, unde trebuia să rămînă trei ani urmînd să fie înlocuit apoi de fratele său.

La cei doisprezece ani ai săi, Dumitrașcu mai mult intuia decît înțelegea că domnia părintelui său nu era ușoară. Țara era secătuită de jaf și război, multe locuri erau pustiite, mai ales în Țara de Sus. Numeroși boieri erau fugari în Țara Leșcască sau în Transilvania și domnul le trimisese cuvînt să se întoarcă fără teamă de urmări.

După ultimele războaie, după năvălirea podgheazurilor leșești și tătărești, târgul leșilor arăta părăduit. Deschis în toate părțile, fără ziduri de apărare, fără șanțuri, târgul fusese lesne călcat de cotropitori, care nu găseau împotrivire decât în zidurile masive ale mănăstirilor în care cei bogați aflau adăpost pentru ei și avutul lor. La marginea târgului, unde se înșirau bordeiele calicimii, mizeria își arăta fioroasă colții. Nici centrul târgului nu arăta mai bine. Străzile podite cu birne, prinse în urși, erau neîntreținute și de sub birne se imprăstia miros greu de nămol stătut. Unele birne fuseseră smulse de calicime ca să se încălzească în iarna aspră de mai an, când nu scăpaseră nepuse pe foc nici gardurile boierești. Casele mari, construite cu bun meșteșug, încăpătoare și trainice, purtau și ele semne de dărăpănare. Palatul domnesc vădea de asemeni pe ziduri semnele acestor vremuri tulburi. Între zidurile pe care se înălțau câteva turnuri, înconjurate de un șanț de apărare, erau grămădite clădirile : casele domnului, ale doamnei și acareturile slujitorilor. Interiorul casei domnești era însă plăcut, îngrijit, încît Philippe Dupont, cel însoțește pe Ioan Sobieski în campania acestuia în Moldova, este mirat de contrastul dintre exteriorul atît de neatrăgător și aceste încăperi „căptușite cu lemn, zugrăvite și aurite în mozaicuri, ceea ce făcea un efect fermecător”¹. La acea vreme Iașul era destul de mare : avea ca la șase mii de case și cîștigase o meritată faimă prin cele treizeci de biserici ale sale, dintre care se distingeau, prin eleganța construcției și bogăția decorației, mănăstirile Golia și Trei Ierarhi.

Nu se așezase bine domnia lui Constantin-vodă și viața țării abia prinsese să se învioreze, că năpasta războiului se și abătu asupra Moldovei. Chiar în toamna anului 1685, Soliman pașa ajutat de Selim Gherai, hanul tătarilor, pornesc împotriva leșilor, care trecuseră în Moldova. Oștile se întîlniră la Boian lîngă Prut. Aci, la porunca sultanului, Constantin-vodă se alătură de

¹ cf. I. Minea : *Iașul în vremea Cantemireștilor*.

turci cu ostașii săi, așteptînd să vină și domnul Țării Romînești, Șerban Cantacuzino, care primise și el același ordin. Prudent, cunoscînd intențiile cotoropitoare ale leșilor, deși în înțelegere cu ei, Șerban Cantacuzino nu refuză ajutorul militar cerut de turci, dar potrive lucrurile în așa fel, ca să nu participe la luptă. El sosi la Iași în timp ce Cantemir-vodă se afla în tabără, fiind întîmpinat, cu onorurile cuvenite, de beizadea Dumitrașcu. Întîlnirea are loc la Cetățuia, mănăstire așezată pe atunci în preajma orașului. Domnul muntean descălecă, îmbrățișază pe Dumitrașcu și-l complimentează, găsind că de acum „*au început a luci... semne ale firii lui alese*“, exprimîndu-și dorința de a și-l face ginere. Dumitrașcu, ținut de Șerban-vodă la loc de onoare, de-a dreapta, îl conduce prin Iași spre mănăstirea Aron-vodă, unde domnul muntean își așază tabăra. Șerban-vodă nu mai pornește spre Boian — de unde vine vestea înfrîngerii polonilor — ci a treia zi face cale întoarsă, temîndu-se de serascher, ca nu cumva acesta, deși prieten, bănuind înțelegerea sa cu creștinii, să-l prindă și să-l mazilească.

Invinși, leșii lăsară în urma lor cete care jefuiau în Țara de Sus. Crescuseră și numărul tilharilor, care comiteau fărădelegi neînchipuite. Vodă dădu strașnică poruncă să fie prinși și certati cu moartea. Cei mai mulți au fost descăpăținați, iar cei mai nărăviți au fost arși de vii. Un epizod impresionează deosebit pe tînărul fecior domnesc, care-l va povesti peste ani, cînd îl vor năpădi aducerile-aminte ale adolescenței, în cartea închinată tatălui său. E vorba de prinderea și pedepsirea faimosului tilhar Burlă, care în fruntea unei cete numeroase atacă mănăstirea Cetățuia spre a o jefui, dar puterile puternice ale domniei îi prind pe nelegiuîți, care sînt pedepsiți cu moartea. Prins de remușcări, Burlă ceru să i se acorde dreptul de a-și alege o moarte mai cumplită decît cea legiuită : „*Te rog, preacuvioase doamne, să poruncești călăului tău să găsească o secure cît se poate de teșită și de știrbită și cu ea, mai curînd frîngînd decît tăind, să-mi ciuntească, vreme de o săptămînă întreagă, și bucățică cu bucățică, oasele mîinilor de la coate pînă în vrful degetelor, și oasele picioarelor*

de la genunchi pînă în vîrfurile degetelor, și în fața mea să le dea cîinilor să le mănînce.“ Cere însă, dacă în această săptămînă de cazne nu-și va găsi obșteșcul sfîrșit, să i se lase viața pe care să și-o petreacă în căință și facere de bine. Se întîmplă minunea la care nimeni nu se aștepta. Viața nu părăsi trupul înfricoșător mutilat de gîde și, într-o lună de zile, rănile se vindecară. Cîțiva ani mai tîrziu, aflîndu-se la Constantinopol, beizadeaua îl întîlni pe Burlă cerșind pe străzile orașului, după ce fusese în hagioalic la Ierusalim.

În vara anului următor, ambițiosul rigă Ioan Sobieski intră din nou cu oștile în Moldova, cu gînd să-l silească pe Constantin-vodă să-i închine țara. Rege al Poloniei, Ioan Sobieski nutrea gîndul ambițios de a-și asigura ca succesor la tron pe fiul său, înfrîngînd cerbicia nobilimii, care pînă atunci își alesese singură craiul. Pînă la moartea sa, Sobieski dorea să-l facă pe fiul său stăpîn pe Moldova, iar în moșile unor boieri să-i înstăpînească pe panii săi cei mai credincioși. În această vară sortii par să fie prielnici oastei polone, care ocupă Țara de Sus și pătrunde în Iași. Riga se oprește în oraș paisprezece zile, în timp ce oștile sale coboară mai departe. La Iași, Sobieski e întîmpinat de unii boieri moldoveni, favorabili ideii suzeranității Poloniei, cu care petrece zile întregi în casele domuești. Evenimentul inspiră lui Dimitrie Cantemir o remarcabilă pagină: „Astfel, în berechet de bucate și în gîrlă de vin, zăbovește el patrusprezece zile la Iași în chiolhane prelungite, și, cu bubuit de balimezuri, îi înspăimîntă de departe pe turci și pe tătari.

Sobieski, care, pe cînd fusese hatman, avusese sub ascultarea sa mulți moldoveni, atît în slujbe, cît și în oaste, stăpînea destul de bine limba moldovenească; așadar, la un ospăț, în care sedeau laolaltă la masă leșii cu moldovenii, le vorbi boierilor moldoveni cîteva cuvînte moldovenești, ca să le facă plăcere, în sfîrșit spune că va purta el hora moldovenească și, aducîndu-se lautari, poartă singur hora; apoi spune că a al-

cătuț un cînteceț în limba moldovenească, și lăutarii să-l cînte după ce-l vor asculta de la dînsul.

Tăcînd lăutarii, craiul cîntă singur :

*Constantine,
Fuge bine,
Nici ai casă.
Nice masă.
Nice dragă jupîneasă“.*

Cînd craiul petrecea în casele sale, Constantin-voda se găsea cu oastea la miazăzi de Iași, alături de turci, fără gînd să treacă de partea leșilor, pe de o parte fiindcă își dădea seama de gîndurile ascunse ale rigăi, iar pe de altă parte, era conștient că hainirea sa ar însemna moartea feciorului ostateg.

Hărțuiți de turci și tătari, constrinși de secetă, leșii trebuiră să facă întoarsă calea. Iașul rămînea pîrjolit și jefuit, după cum multă sărăcie lăsa oastea craiului peste tot pe unde trecea. Cu polonii pornea în pribegie și Dosoftei mitropolitul, care-i dăduse lui Sobieski bincuvîntarea la intrarea în Iași și făcuse slujbă de slavă în cîntea lui. La 15 octombrie, leșii trecuseră, pe drum de întoarcere, în olaturile lor.

Cete prădalnice vor mai trimite leșii și în anul următor, lucru care face ca viața să fie nesigură în Țara de Sus și mulți locuitori să rămîna bejeniiți.

Pînă la plecarea sa la Constantinopol, în aceste zile de amărăciune pentru țară, beizadea Dumitrașcu găsea dulce îndeletnicire și desfătare în studiu. Cîtînd, îmbogățindu-și cunoștințele, simțea crescînd în el gînduri și simțăminte nobile. Această înclinare o moștenea de la maică-sa, Ana Bantaș, femeie de bun gust și aleasă cultură, după cum de la taică-său moștenise înfățișarea și aptitudinile pentru meșteșugul armelor. Bătrînul Cantemir, care nu scrisese decît cu sabia pe trupurile vrăjmașilor și de-abia învățase să poarte condeiful spre a se iscăli și purtase o viață întreagă, ca pe o infirmitate, neștiința de carte, acum, privea cu bucurie înclinarea fiului său spre învățătură și nu cruța nici o cheltuială pentru a i-o dezvolta. Dornic să-i asigure o creștere desăvîrșită, domnul socoti că un bun dascăl ar putea fi

călugărul cretan Jeremia Cacavela, care câștigase la curtea lui Șerban Cantacuzino reputația unui mare cărturar și bun prezicător. Călugărul, care studiase în Țara Nemțească la Lipsca și apoi la Viena, avea adâncă știință a citorva limbi: vorbea, în afară de elina veche, latina și italiana. Prin 1670, Cacavela fusese chiar dascăl de limba greacă la Școala domnească din Iași, timp în care corecta și cărțile ce se scoteau în tiparnița grecească din localitate. De aci trecuse în Țara Românească, unde găsisese sprijin la Șerban Cantacuzino, ale cărui idei politice le sprijinea, funcționînd ca profesor la Școala domnească. În 1679, cînd se petrecu din viață una din fiicele domnului său, Smaragda, Cacavela rosti înduioșătorul cuvînt de bun rămas, fiind socotit cel mai dăruit la vorbire dintre clerici. Constantin-vodă trimise cărți domnului vecin, și acesta, date fiind bunele raporturi dintre ei, i-l trimise pe Cacavela nu fără durerea de a se despărți de un cărturar prețuit și un om iubit.¹

Pentru învățătura fiului său, Constantin-vodă rezervă o încăpere specială, în care intra adesea, asistînd tăcut la lecțiile predate de Cacavela, bucurîndu-se de progresele repezi făcute de Dumitrașcu în învățarea limbilor greacă, slavonă și latină.

Nu întîmplător beizadeaua învăța tocmai aceste trei limbi. Erau limbile prin care pătrundea în acea vreme cultura în Moldova, exprimînd cele trei curente culturale, care se încrucișau pe teritoriul țării noastre. Țările romîne se dezvoltaseră în climatul culturii slavone, cărțile de cult religios și primele lucrări istoriografice fiind scrise în slavonește. Dacă în secolele XV—XVI cultura în limba slavonă avusese meritul de a organiza viața religioasă și de stat, devenind ideologia dominantă a societății feudale, în secolul al XVII-lea se

¹ Jeremia Cacavela este cunoscut mai ales prin traducerea din latinește în grecește a lucrării lui Platina *Viețile papilor* și prin tălmăcirea din grecește în romînește a unei cărți de explicare a serviciului liturgic *Învățarea sfîntă*. Dintre manuscrisele sale mai amintim *Cercetare asupra celor cinci deosebiri între biserica grecească și cea romană* și *Institutio logices, ad mentem neoterico-rum philosophorum*.

transformase într-o frînă în dezvoltarea culturii naționale. Limitată în general la cărțile rituale sau la hronografe bazate pe o concepție mistică asupra istoriei, apajul unui număr îngust de membri ai clasei dominante, cultura slavonă era străină de popor și de aspirațiile lui.

Talmăcirea literaturii religioase în limba română la începutul secolului al XVI-lea, apariția literaturii necanonice, ca și a istoriografiei în limba română, folosirea limbii naționale din ce în ce mai mult în actele de cancelarie corespundea necesității de a se crea o cultură care să satisfacă aspirațiile unor pături sociale mai largi. Se ridicase în această vreme o nouă categorie de boieri, provenită dintre proprietarii mai mici, neștiutoare de slavonește, într-un fel mai apropiată de popor, care simțea nevoia să aibă cărți românești. Nevoia de a avea carte românească o resimțeau și orășenii și preoții de țară, avizi cititori de „cărți populare”. Izolate în prima jumătate a veacului al XVI-lea, scrierile în limba română se extind în a doua lui parte și devin dominante în secolul următor. *„Acest fenomen cultural este urmarea luptei claselor neprivilegiate împotriva formei de exprimare a clasei stăpânitoare — limba slavonă”*.¹ Bătrînul Constantin-vodă aparținea și el acestei pături, dornică de scriere românească pe înțelesul tuturor. În secolul al XVII-lea se pun bazele culturii românești cu scrierile religioase, istorice și juridice, tipărite prin activitatea inspirată și plină de dragoste pentru țară a unor cărturari ca mitropoliții Ștefan, Teodosie, Antim Ivireanu sau a luminatului boier Udriște Năsturel în Muntenia; mitropoliții Varlaam, Dosoftei, cărturarul Miclescu, cronicarii Ureche, Miron Costin în Moldova; Simion Ștefan și Sava Brancovici, amândoi fețe ale bisericii în Transilvania. Sînt cîțiva dintre modeștii și harnicii înfăptuitori de cultură românească ai acestui veac. Beizadea Dimitrie cercetează cu rîvnă tipăriturile și scrierile în limba română găsind cuvinte de apreciere pentru acești pionieri ai slovei românești și primii destelenitori ai ogorului minții sale. Miron Costin, ale cărui lucrări le-a citit chiar în această primă parte a studiilor sale „*nu era*

¹ *Istoria Romîniei*, vol. II, Buc., 1962, p. 1019.

de loc neștiutor de carte : cunoștea limba latinească, leșească și rusească; dintre boierii moldoveni, el cel dintîi și-a trimis feciorii să învețe școală peste hotare și a dus mai departe, de la Ureche vornicul și pînă în zilele noastre, adică pînă la moartea lui¹, letopisețul Moldovei, chiar cu destulă iscusință și puțin mînat de linguseală.⁴

Prin limbile latină și greacă cultura romînească stabilea un binefăcător contact cu cultura europeană, de care în acest veac, al XVII-lea, este înrîurită destul de adînc.

Legăturile politice strînse dintre Polonia și Moldova determină pe mulți boieri moldoveni să-și trimită fiii să învețe în colegiile iezuite din sudul Poloniei : Bar, Lemberg, Camenița. Cu vremea, iezuiții pătrund în Moldova și deschid aci școli în care se învață latinește. Se înființează asemenea colegii la Iași, Cotnari și Galați, sprijinite bănește de marii boieri. Printre aceștia se numără domnul Vasile Lupu, Iordache Ruset, Miron Costin, Gavriliță Costachi, slugerul Diamandi și alții, personaje politice amestecate în principalele evenimente ale timpului. Un rol important în răspîndirea culturii umaniste prin intermediul limbii latine, în Moldova mai ales, l-a avut Academia Teologică înființată de Petru Movilă² la Kiev.

În Academia kievleană, literele și științele se studiau în limba latină, așa cum se profesau în Polonia, pentru a crește cadre monahale cultivate, capabile să apere argumentat credința pravoslavnică. După modelul Academiei de la Kiev, Vasile Lupu deschide la Iași un colegiu în care se predau limbile greacă, slavonă și latină, se învață retorica, dialectica, teologia, aritmetica, geometria și muzica. Colegiul era condus de So-

¹ Scriind aceste rînduri din memorie, Cantemir comite o eroare. Miron Costin n-a dus letopisețul său pînă la anul morții sale, 1691, ci numai pînă la 1661, domnia Dabijej-vodă.

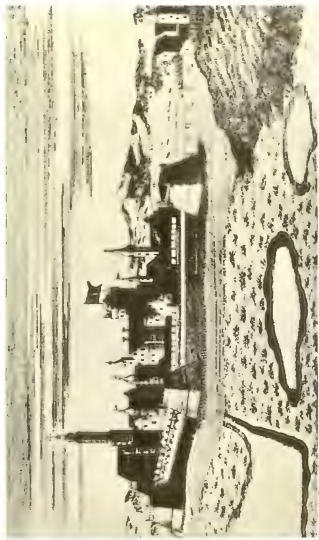
² Domnii din familia Movilă duc o politică filo-polonă, ca și o serie de familii boierești : Ureche, Barnovski, Costin, Balica etc. Mulți boieri merg în surghiun în Polonia, obțin indigenatul și se înrudesc cu familii de șlehtici.

Boieroaică din Moldova-
sec al XVIII-lea

Boier moldovean-
sec. al XVIII-lea

Vedere asupra Iașului — sec. al XVIII-lea

fronic Pocațki, fostul rector al Academiei de la Kiev. Prin intermediul acestor școli pătrunde în cultura noastră umanismul, dar nu cel de tip renascentist, ci de tip iezuit.¹

În țara Românească, în secolul al XVII-lea, se dovedește preponderență cultura greacă clasică. Răspîdită de Academia Patriarhiei din Constantinopol, mulți dintre profesorii acesteia stabilindu-se în țările române, ca descăli ai școlilor locale sau ca sfetnici ai domnilor, influența greacă este favorizată și de geleepii de origine greacă — agenți autorizați pentru comerțul cu Poarta — care se infiltrează în rîndurile boierimii autohtone, începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea. Există, așadar, o strînsă legătură între dezvoltarea patriciatului grecesc în cadrul Imperiului Otoman, unde ajunge să dețină importante poziții economice și exercitarea tot mai puternică a influenței culturii grecești, pe măsură ce acest patriciat pătrunde tot mai mult în viața economică și politică a țărilor noastre. Cultura greacă străbate repede și în Moldova, obligînd cultura latină să-și restrîngă sfera de înrîurire. Cultura greacă, treptat, cîștigă în prestigiu, ajungînd dominantă în secolul al XVIII-lea, cînd țările noastre devin principala centru al culturii grecești. Numeroși domni, unii chiar de origine greacă, favorizează pătrunderea culturii grecești la noi. Vasile Lupu sprijină învățămîntul nu numai în limba latină, ci și în greacă; Gheorghe Duca, absolvent al Academiei Patriarhiei din Constantinopol, este un principal admirator și propagator al culturii grecești, iar pe profesorul său Spandoni și-l face boier în divan. În Moldova trăiesc învățații Paisie Ligaridis, Nicolae Kerameus, Ieremia Cacavela etc. În Muntenia, în 1678, Șerban Cantacuzino pune bazele unei școli superioare, unde funcționează profesori greci, printre care Sevastos Kymenitul. Ioan Comnenul, Gheorghe Maiota, Ion Abramios etc. Brîncoveanu însuși incre-

¹ cf. P. P. Panaitescu : Introducere la *Miron Costin „Opere“*, ediția P. P. Panaitescu și același autor : *Dimitrie Cantemir. Viața și Opera*.

dințază educația copiilor săi lui Gheorghe Maiota, care studiasse la Roma și Veneția, și protejează o serie de alți cărturari greci, mulți dintre ei fiind foști elevi ai Academiei Patriarhiei, cel mai important centru de cultură grecească. După modelul Academiei grecești, ei aduceau în țările române, deși de pe poziții teologice, cultul pentru antichitatea greco-latină, răspindeau științele, afirmau ideile progresului social și, în spirit umanist, elogiau forțele creatoare ale omului. Toate acestea erau folosite pentru apărarea ortodoxiei, care, în condițiile opresiunii turcești devenise ideologia dominantă, care cristaliza lupta popoarelor pentru libertate națională.¹

Dimitrie Cantemir, după ce cîțiva ani se va dezvolta sub înfrîurirea curentului grecesc din cultura noastră, îndrumat de Cacavela, va fi elev al Academiei Patriarhiei și va deveni învățăcelul și prietenul unor profesori, dobîndind solide și ample cunoștințe, pe care le va folosi spre a dezvolta cultura romînă și a o face cunoscută pe plan european.

Astfel creștea, sub grija atentă a unui părinte și domn neștiutor de carte, cel mai strălucit cărturar român din evul mediu.

¹ „Din cauza condițiilor specifice ale istoriei popoarelor din Peninsula Balcanică, lupta națională, politică și de clasă s-a manifestat sub jugul turcesc, într-o mare măsură, la adăpostul luptei pentru păstrarea și independența bisericii creștine, care era în același timp locală și națională. De aci rolul deosebit al clerului”. (Istoria modernă, sub redacția lui B. F. Porșnev, vol. I, Buc., 1954, p. 445).

IV

La sfârșitul lui august 1688, oamenii lui Cantemir-vodă îl vestiră că domnul muntean căzuse bolnav la pat și boala greu. Aceasta nu-l împiedică însă pe Șerban Cantacuzino, domn de mare vitalitate și perseverent în țelurile sale, de a-și continua activitatea politică. Acum mai ales i se cerea să manevreze cu îndemânare pentru a evita ca țara sa să încapă sub o oneroasă stăpânire habsburgică. După eliberarea Budei (1686) și ocuparea Ungariei și Transilvaniei, împăratul, neliniștit de expectativa în care se menținea domnul muntean, îi ceru să trimită solie pentru tratative. La începutul anului 1688, împăternicitul lui Șerban-vodă obținu recunoașterea domniei ereditare pentru familia acestuia, conferirea titlului de baron al imperiului și promisiunea unui sprijin militar împotriva turcilor. În schimb, împăratul Leopold cerea să-i închine țara și să-i plătească un tribut de 75.000 de taleri anual.

Domnul Țării Românești căută să amâne încheierea tratatului de închinare, încercînd să găsească în Rusia sprijin împotriva intențiilor anexioniste ale Austriei, dezvăluite acum cu brutalitate, în care scop trimise la țar, în taină, pentru tratative pe Isaia arhimandritul mănăstirii Sf. Paul de la Athos. Solul ducea cu sine scrisori și pentru patriarhul Ioachim, care era rugat să intervină și el spre a îndupleca pe țar să ia sub înalta și puternica lui protecție norodul muntean. Pentru a-l forța pe Șerban-vodă să accepte condițiile propuse, împăratul austriac trimise o armată sub conducerea generalului Veterani, care pătrunse, în

vara anului 1688, în Țara Românească pe la Orșova și se îndreptă spre Cimpulung. Nemaiavind altă posibilitate, Șerban Cantacuzino acceptă să trimită la Viena, pentru încheierea tratatului, o solie numeroasă formată din o sută treizeci de persoane, condusă de fratele său, spătarul Iordache Cantacuzino. La Viena solii români fură primiți cu aroganță, în nota caracteristică a diplomației îngîmfate a casei de Habsburg. Cronicarul *Istoriei Țării Românești* arătînd că împăratul i-a tratat pe trimișii munteni „*ca pe niște rumîni de Țara Românească, nu ca pre alții*” îi numește pe austrieci „*un neam rău și tiran*”, dînd glas disprețului popular pentru perfizii demnitari imperiali.

La 29 octombrie, Șerban-vodă închidea ochii pentru totdeauna, fără să-și vadă realizat marea vis politic. Au existat bănuieli, întreținute mai ales de rudele dinspre partea doamnei Maria, că de sfîrșitul domnului n-ar fi fost străini frații săi, Constantin și Mihai Cantacuzino și nepotul Constantin Brîncoveanu, care urmă în scaun.

Constantin Brîncoveanu crescuse multă vreme, după moartea tatălui, Papa Brîncoveanu, sub oblăduirea binevoitoare a unchiului său Șerban-vodă, fiind cinstit în zilele domniei acestuia cu dregătoria de spătar. Dacă pe plan extern Brîncoveanu continuă politica filocreștină a înaintașului său, cu inconsecvențe impuse în parte de împrejurările obiective, în schimb înlăuntrul țării prigonește familia protectorului său, temîndu-se să nu-i smulgă tronul. La începutul anului 1689, cînd solia se reîntorcea în țară, după ce semnase în numele Brîncoveanului tratatul de închinare a țării către Habsburgi, aga Constantin Bălăceanu, ginerele lui Șerban Cantacuzino, nu mai revenea în țară, unde doamna Maria și fiul ei Gheorghe fuseseră puși sub strajă strașnică în sat la Drăgănești, ca să nu se pribegescă la nemți. Popreala doamnei Maria se va încheia în decembrie 1689, o dată cu pătrunderea în Țara Românească a oștilor austriece conduse de generalul Heisler, împreună cu care veni și aga Bălăceanu. De la București, un detașament fu îndreptat către Drăgănești spre a o ridica pe doamna Maria. Domnul mun-

tean se întâlnește chiar cu Heisler, la Drăgănești, reînnoiește făgăduielile de supunere și alianță cu Austria, dar repetă încă o dată că împrejurările obiective, prevăzute într-o clauză a tratatului, nu-i îngăduiau deocamdată să-l aplice. Se stipulasese că oficializarea închinării se va face în momentul când turcii vor fi înfrinți și puși în imposibilitate să mai aducă prejudicii Țării Românești. Acum situația era alta. Spre a-l împiedica pe Heisler de a comite acte necugetate, Brîncoveanu chemă în taină tătarii într-ajutor, în fața cărora austriecii se retrag în Transilvania, ducînd cu ei și familia lui Șerban Cantacuzino.

Evenimentele din Țara Românească erau de mare interes și pentru Cantemirești, căci exista înțelegere între cele două familii ca Dumitrașcu să se căsătorească cu domnița Casandra. În afară de aceasta, Constantin-vodă dorea relații de pace și bună înțelegere cu Brîncoveanu, minte foarte ascutită în lucrurile politice, ai cărui bani și întinsele relații ale rudelor sale Cantacuzine îl făceau un personaj deosebit de influent la Poartă. Domnul muntean însă își va călca făgăduiala de a întreține bune relații cu Moldova mai curînd decît se așteptau Cantemireștii.

În toamna anului 1688, beizadea Dumitrașcu fu pornit la Stambul, spre a-l schimba pe fratele său, care împlinise trei ani de cînd se găsea ostatic, chezășuind credința părintelui său față de sultan. Dumitrașcu era la primul său drum peste hotare și, pătruns de emoția unui drum lung, în olaturi care-și dezvăluiau la tot pasul priveshti încîntătoare și-l puneau în legătură cu camenii noi și moravuri necunoscute, nu bănuia că această călătorie va fi urmată de multe altele, care-l vor purta de la Zenta, pe țărmul Tisei, pînă la Petersburg, Moscova și Derbent în Caucaz. Cu cai de olac, beizadeaua și însoțitorii săi străbătură Țara de Jos, trecură Dunărea la Oblucița, parcurseră Dobrogea, încîntați de ospitalitatea locuitorilor ei și, într-o zi de noiembrie, le apărură în față minaretele strălucitoare ale Constantinopolului. apoi orașul multicolor, resfirat pe dealurile tivite de apele Bosforului,

Călătoria pe care o visase de atâtea ori era fapt împlinit. Orașul, cunoscut din istorisirile călătorilor și despre care auzise lucruri uluitoare, se afla acum în fața sa. Străbătea străzi și cartiere peste care plutea încă gloria apusului Imperiu Bizantin și se întâlnea la tot pasul cu gloria și ea în asfințit a Imperiului Otoman. Orașul i se păru mai fascinant decât imaginea plăsmuită de el în ceasurile de visare. Îl străbătu, așa cum va face tot timpul cât va locui aci, în lung și în lat, privind seraiurile cu arhitectură maiestuoasă, moscheele impresionante, ca cea a lui Selim sau Ahmed, va trece prin bazarurile cu aspect neobișnuit pentru ochiul străinului, va privi procesiunile religioase, va culege informații și, mai presus de toate, se va instrui asupra modului de viață turcesc și se va iniția în istoria, puțin cunoscută, dar plină de întâmplări captivante, a otomanilor.

Reveria adolescentului Dumitrașcu fu însă brutal întreruptă de realitate. Prin capuchehăile sale, Constantin Brîncoveanu îl înștiință pe caimacamul de Constantinopol că vodă-Cantemir nu și-a trimis pe adevăratul său fiu spre a-l schimba pe Antioh, întrucît îl bate gîndul de a se haini. Antioh, care nu apucase să părăscască orașul, și Dumitrașcu sînt aduși în fața caimacamului spre confruntare. Asemănarea izbitoare dintre copilul mezin și tatăl său îl edifică pe caimacan, pe deplin: „*au mințit — zice (caimacamul) — cei care mi-au spus că acesta nu este fiul adevărat al lui Cantemir, căci dacă despre cel mare s-ar putea îndoi cineva, dacă nu l-ar cunoaște, în schimb, despre cel mic pot eu însumi da mărturie, căci se deosebește de tatăl său doar prin vîrstă, încolo este icoana însuflețită a părintelui său*”. Dimitrie Cantemir afirmă, în continuarea relatării scenei de confruntare, că meghistanul, convingîndu-se încă o dată de credința domnului moldovean, ar fi dat îngăduința ca, dacă vor, amîndouă beizadelele să se întoarcă în țară.

Pe de altă parte, la Constantinopol, situația, tulburată de evenimentele crîncene ale anului precedent, era departe de a se limpezi.

Nemulțumită de insuccesele militare înregistrate în luptele contra Habsburgilor, oastea din Constantinopol se revoltase și nenorocosul în luptă sultan Mahomed, în anul 1687, fu silit să abdice. În locul său răsculații aduc pe abulicul și ageamiul în treburile politice Soliman al II-lea, fratele lui. Celor veniți să-i vestească înscăunarea, acesta le spuse cu teamă în glas că nu-i vrednic de domnie, singura lui dorință fiind să i se dea posibilitatea de a trăi retras în meditație. Se mai povestea că, dus pe sus în sala tronului, căutase speriat în toate părțile de nu-i cumva acolo singerosul său frate. Așezat cu forța pe tron, Soliman fugise ca ars și ceruse de îndată apă pentru abdest — pentru spălat — spre a se purifica de păcatul săvârșit prin urcarea pe tron.

Era obiceiul ca la instalarea unui nou sultan să se dea trupelor un bacșiș, *dgilus accesi*, banul pentru regimul cel nou. De când se stabilise acest obicei nu se întâmplase să nu se plătească ostașilor bacșișul cuvenit. Neplata lui era considerată un sacrilegiu și ostașii aveau dreptul în acest caz să se revolte. Fiind visteria secătuită, la înscăunarea noului sultan nu se putu plăti bacșișul legiuit. În Orta Giami, giamia din interiorul cazărmilor ienicerilor, căpeteniile oștirii hotărâse moartea vizirului care s-a încumetat să le sfideze drepturile. Pătrund în seraiul vizirului, îl răpun după o luptă înverșunată, jefuiesc totul, măcălăresc femeile din harem, apoi se aruncă asupra orașului, devastându-l. Numai intervenția hotărâtă a ulemailor — preoți mahomedani — pune pentru moment capăt răscoalei. Adunați la seraiul sultanului, ulemalii înalță steagul lui Mahomed — semn că toți trebuie să le dea ascultare — și decretează că cei care nu se vor aduna în jurul sangiacului se vor dovedi ghiauri. Ienicerii se potolesc, considerînd că, răpunîndu-l pe vizir, și-au atins scopul.

Sultanul nu se dovedi atît de înțelept să tragă învățămintele cele mai bune. Din contră, înverșunat pe răsculați, dădu porunca lui Codgia Ismail-pașa, noul mare vizir, să extermină căpeteniile răsculaților. Ienicerii prind de veste, țin din nou sfat în Orta Giami, trimit

delegați la sultan, care, înspăimântat, arunca toată vina pe vizir și-l exilează în Rodos. Sultanul avea nevoie de liniște în capitală, fiindcă în diferite regiuni ale imperiului trupele începuseră să se miște nemulțumite. Cu ajutorul ienicerilor, sultanul potoli oastea de spahii a lui Egen Osman-pașa, care devastase Bulgaria, și-l înfrinse pe Ghieduc-pașa, care, cu trupe din Asia Mică, îndrjite de neplata bacșișului, se îndrepta spre Constantinopol.

Profitând de starea tulbure din imperiu, austrieii cuceriseră cetățile Adria și Muncaci în Ungaria și alte câteva în Bosnia. Situația Imperiului Otoman era tragică. Visteria statului, în urma jafurilor ingenioase ale meghestanilor și a cheltuielilor fabuloase făcute cu armata era complet secătuită. Lucru nemaiauzit, pentru întreținerea seraiului, sultanul se văzu nevoit să-și vîndă lucrurile de preț în piață. În aceste condiții, continuarea războiului părea cu neputință și Poarta iniție tratative de pace, dar pretențiile imperialilor erau neacceptabile. Austrieii pretindeau să li se dea stăpînirea asupra Ungariei, Transilvaniei, Sloveniei, Bosniei, Serbiei, Croației și Bulgariei, iar Munteniei și Moldovei să li se acorde independența. Ludovic al XIV-lea declarase război Austriei (1688), inițiatoarea Ligii de la Augsburg, formată din statele germane direct amenințate de politica anexionistă a Franței, și, prin trinisul său la Poartă, Châteauneuf, determină pe turci să întrerupă tratativele și să inițieze o nouă campanie împotriva Habsburgilor, obligați acum să-și împartă trupele pe două fronturi. Ideea surise sultanului și el însuși se puse în fruntea oastei, îndreptîndu-se spre Belgrad. Pe drum, îl apucă însă frica, predă comanda serascherului Redgeb-pașa, recomandîndu-i să nu angajeze nici o bătălie decisivă. Temerar, serascherul înfruntă în două rînduri oștile împăratului Leopold și, nenorocos, își pierdu întrecaga armată. În urma acestor izbînzi, austrieii ocupară orașele Niș, Vidin și devastară Sofia.

Situația turcilor era disperată. Avu loc marele divan — Galibe Divan — hotărîndu-se continuarea războiului. Cu ultimele resurse materiale, noul mare vizir, Kiupruli

Mustafa-paşa pregăti o nouă oaste, trecu Balcanii, eliberă Nişul şi Vidinul şi, printr-o întâmplare norocoasă, chiar Belgradul, apoi cetăţile Lippa şi Orşova. Aceste cîteva şi relative succese militare aduc o undă de înviore în seraiul sultanului.

Tot în 1689, după moartea principelui Mihail Apafi, turcii hotărâsc să stabilească principe al Transilvaniei pe Emeric Tökölly, care recunoştea suzeranitatea otomană. Oastea turcească, sprijinită de tătari şi de muntenii lui Constantin Brîncoveanu bat oastea generalului Heisler, dar se retrag din faţa trupelor electorului de Baden, campania terminîndu-se fără nici un rezultat practic. Austriecii rămîneau în continuare stăpîni ai Transilvaniei şi de aci pîndeau împrejurarea prielnică să supui Țara Romînească.

Întoarcerea vizirului este sărbătorită cu mare fast la Constantinopol, petrecerile organizate în cinstea victoriei repurtate durînd o lună întreagă. Încercător, Kiupruli Mustafa-paşa proiectează reluarea războiului în anul următor, dar prudent, Soliman împiedică expediţia şi nu mult după aceea, în 1691, trecu în siml profetului, sultan fiind instalat Ahmed II. Declinul Imperiului Otoman, ros de adînci contradicţii lăuntrice, devenea din ce în ce mai evident.

La Constantinopol, beizadeaua moldoveană se făcu repede remarcant prin ştiinţa sa destul de profundă pentru un tînăr de cincisprezece ani. prin agerimea observaţiei, prin manierele alese şi acel farmec deosebit, care făcea prezenţa lui plăcută şi necesară. Şcolarul lui Ieremia Cacavela găsi la Constantinopol, unde activau străluciţi cărturari greci şi floarea inteligenţei musulmane, mediul propice să-şi completeze temăinic pregătirea. Cunoştinţele sale de limbă greacă se desăvîrşiră în contact cu lumea de aci. Beizadeaua îşi perfecţionează cu osîrdie ştiinţa sa de limbă latină şi se apucă să înveţe turceşte, aceste limbi fiind indispensabile pentru un om de cultură şi un diplomat. Latina şi turca îi deschideau accesul spre cele două culturi: orientală şi occidentală, care se întîlneau aici şi se fertilizau reciproc, dar şi uşile saloanelor diplomatice, unde Dumi-

trașcu pășca cu prestigiul unui fiu de domn și al unui posibil, în viitor, domn. Constantin Cantemir, prin relațiile sale în mediul constantinopolitan, înlesnește fiului contactul cu diplomații europeni, văzînd în aceasta posibilitatea, nu numai de a-i asigura continuarea pregătirii, inițiîndu-l în literale și științele apusului, dar și de a stabili utile contacte diplomatice, în numele său, pentru țara Moldovei.

Un mare profit intelectual l-a avut beizadeaua, după propria sa afirmație, din contactul cu Châteauneuf, trimisul regelui Franței și Collier, reprezentantul Olandei. Amîndoi diplomați culti, cu conversație aleasă, puneau pe tînărul moldovean în contact cu literatura și știința Occidentului, ridicate la o deosebită strălucire în perioada Renașterii și care în vremea monarhiei absolute a lui Ludovic al XIV-lea și a democrației burgheze din Olanda se înălțau pe noi culmi de frumusețe și de gîndire.

Pierre Antoine de Castagner, marchiz de Châteauneuf, membru al parlamentului francez, prieten cu Voltaire, funcționează ca ambasador al Franței la Constantinopol între anii 1689—1699, bucurîndu-se de deosebită trecere. Domnul Collier era prețuit îndeosebi pentru aleasa și multilaterală sa știință. Se născuse la Smirna, unde tatăl său fusese consul, pătrunzînd pe îndelete, dar profund în tainele diplomatice. Vorbînd perfect, pe lîngă alte limbi, turca și greaca, Collier avea multe cunoștințe și chiar buni prieteni printre turci. În casa lui, deschisă totdeauna musafirilor, meghistanii erau tratați cu îndestulare, iar acci ce doreau să bea un pahar de vin mai mult găseau aici scutire de la preceptele Coraului. Cînd l-a cunoscut Dimitrie Cantemir, Collier locuia într-un splendid palat, așezat într-un loc pitoresc, la Kurukeșme, Muntele sec, cumpărat de la un vizir. Mai tîrziu, ne informează Dimitrie Cantemir, i s-a interzis această locuință pe motiv că nu se cade „*cu un ghicur să locuiască în palatul unui musulman și încă mare vizir și că un loc sfințit prin atîtea nemase și rugăciuni să se spurce prin vin și carne de porc*”.

Contactul cu cultura occidentală i-a fost îlesnit însă beizadelei, mai ales, de mediul grecesc cult al Fa-

harului, în centrul căruia se gasea Academia Patriarhală, cunoscută îndeobște sub numele de Marea Școală. Fîințind din secolul al XVI-lea, cu un caracter definit și limitat teologic, Academia capătă în secolul al XVII-lea, pe vremea cînd scaunul patriarhal era ocupat de Chiril Lucaris, prelat erudit și emancipat de tutela rigidă a ortodoxismului, o orientare teologic-umanistă. În 1624, este numit în fruntea ei Teofil Coridaleu, un mare erudit, bun cunoscător de filozofie, cu libertăți de interpretare față de spiritul tradiționalist al ortodoxismului, fost profesor la școala grecească din Veneția.

Modelul pe care Academia Patriarhiei îl urmează este cel al Universității din Padova, dar, într-un sens mai larg, se poate spune că împrumută sistemul de învățămînt al școlilor grecești din Italia. Truda savanților greci, pribegiți în Italia după căderea Constantinopolului sub turci, rodită în cultura Italiei renascentiste, se reîntorcea astfel sporită patriei lor. Se studia aici cultura clasică greacă și latină, filozofia, medicina și geografia și, în general, toate științele care în această epocă, despărțindu-se de filozofie, se constituiau în discipline proprii. Evident, cu toate acestea spiritul dominant rămînea cel teologic, deși la mulți dintre profesorii Academiei era atenuat de elemente de gândire laice, raționaliste, unele chiar materialiste. „*Se învăța în această Academie — notează Cantemir în Istoria Imperiului Otoman — filozofia și toate părțile ei, precum și alte multe științe, toate în limba pură și antică grecească.*” Printre profesorii eminenți, conducători în același timp al școlii, se numărase și Ioan Cariofil, demis pentru bănuiala de calvinism. În perioada 1688—1710, cînd Dimitrie Cantemir a trăit cu unele intermitențe la Constantinopol, la Academie funcționau profesori de strălucită reputație, autorii unor lucrări cu circulație și în Occident, dintre care unora le-a fost învățăcel. Este interesant de notat că unii din acești profesori și-au legat într-un fel sau altul numele de cultura și istoria țărilor romîne. Ioan Cariofil, de pildă, fusese mare vistiernic în Țara Romînească, în zilele lui Leon-vodă.

Printre „persoanele foarte distinse prin pietatea și știința lor”, contemporane cu sine, Dimitrie Cantemir enumeră pe Vlasie, Antoniu și Spandoni, „filozofi peripatetici”, adică discipoli ai învățaturii artistotelice. Spandoni fusese profesorul lui Constantin Duca, rivalul de mai târziu al lui Dimitrie Cantemir, despre care acesta spunea că „nu puține făclii topise” asupra cărților. Amintește pe Iacomie „gramatic acurat, de la care pe cînd locuiam în Constantinopol am învățat elementele filozofiei”; pe Sevast, specializat în problemele de dogmatică ortodoxă și catolică; pe Dionisie Ieromonahul, prețuit ca profesor de filozofie, fizică și teologie. Rînduri mai numeroase, obiective, consacră lui Alexandru Mavrocordat, marcel dragoman al Porții, care, de-a lungul anilor, s-a situat de cealaltă parte a intereselor lui Cantemir, tatăl lui Nicolaie Mavrocordat, domnul pe care-l înlocuiește Dimitrie în 1710 în scaunul Moldovei și de care va fi înlocuit un an mai târziu. Alexandru Mavrocordat este apreciat pentru serioasele sale cunoștințe de filozofie, fizică și medicină. Citează tratatul său despre circulația singelui „care s-a tipărit de mai multe ori în Italia”, o istorie de la facerea lumii pînă în timpul său, afară de „o mulțime de scrieri și alte tratate mai mici.”

O înrîurire deosebită a avut asupra sa Meletie, episcop de Arta, apoi de Atena, „om de literatură universală, dar mai ales studiat în dogmele helmontiene sau și mai bine în principiile lui Thales, din care am luat lecțiuni de la el timp de opt luni”. Lista continuă cu Ilie Miniat, viitor episcop de Messena, cu Marcu Lariseu, și Mitrofan Ierodiaconul — autor și al unei *Cronici a Țării Românești* între anii 1714—1716. Mai amintește pe Liciniu, filozof și medic, care „a fost medic prim la curtea noastră”¹, viitor conte al cetății Veneția, și pe Hrisant Notara, ajuns patriarh al Ierusalimului, aplicat spre problemele de geografie etc.

¹ Citatele din *Istoria Imperiului Otoman*, tradusă de I. Hodoș, au fost redată cu mici modificări, pentru o mai mare claritate a textului.

Cu aceștia sau din scrierile acestora, la Constantinopol, în această perioadă, ea și după 1693, Dimitrie Cantemir se va iniția în filozofie și științe, dobândind o cultură enciclopedică, uluitoare pentru acel timp, care va germina în lucrări diverse prin tematica lor, marcând un stadiu superior nivelului de informare, dar mai ales de interpretare, al contemporanilor.

Constantinopolul era și un important centru al culturii musulmane. În perioada expansiunii turcești, dobândesc o importanță crescândă școlile, atât cele elementare, *mekteh*, cât mai ales, de pe vremea sultanului Orhan (1326—1361), *medresele*, școli cu caracter superior. Axate pe studierea Coranului și a dreptului crescut pe învățătura Coranului, păstrându-și caracterul religios, în medrese încep să se predea istoria, medicina și astronomia și chiar limbile latină și greacă, necesare pentru diplomația otomană, ale cărei relații devin tot mai întinse. Dimitrie Cantemir studiază cu sîrg nu numai limba turcă literară numită *farsi*, dar și alte limbi orientale, pe care ajunge să le stăpînească bine. Lungul răstimp petrecut la Constantinopol este folosit pentru cercetarea în profunzime a culturii turcești, culte și populare.

Întreținea relații strînse cu oamenii de știință ai Imperiului Otoman, devenind unul dintre cei mai buni cunoscători ai culturii arabe. Cu aceștia, Dimitrie Cantemir susținea conversații pe teme cele mai felurite, discuta chiar problemele intime ale învățăturii musulmane și rămînea încîntat cînd descoperea elemente raționaliste la unii dintre renumiții exegeți ai Coranului.

Dimitrie Cantemir citează pe Nefi Oglî — cunoscut cam pe vremea păcii de la Karlowitz — în mare cinste la curtea lui Mehemed reis-effendi, cunoscător profund al culturii mahomedane, care vorbea curent și latinește, limbă pe care o învățase de unul singur. Rami-pașa făcuse dintr-însul, pentru înalta sa știință, sfetnic particular, folosind mult de pe urma sfaturilor sale înțelepte. Elogiază pe Saadi-effendi, reputat îndeosebi prin cunoștințele sale de matematici, căruia recunoaște a-i datora în mare măsură inițierea sa în cultura turcească. Consultă cu interes scrierile turcești și relevă

ori de cîte ori are prilejul cultura aleasă și obiectivitatea autorilor acestora. Vorbind de Ali-effendi, autorul unei istorii turcești, Cantemir îl consideră a fi un scriitor „de mare gravitate care ține la adevăr și este străin de orice lingușire”. Lucrările lui Dimitrie Cantemir denotă o impresionantă cunoaștere a lumii musulmane, ale cărei realități le-a apreciat cu obiectivitate, deși, pe plan politic, s-a dovedit un statornic adversar al Porții.

Înfățișarea însăși a beizadelei, după cum remarcă N. Iorga, transmisă printr-un portret găsit la Rouen, dezvăluie adinca înrîurire a celor două culturi asupra sa, de ale căror binefaceri a profitat în egală măsură : „îi mijise mustața spîină, părul în bucle largi îi atîrna pe umeri și lateral, dîndu-i înfățișarea cum o găsim în picturile... olandeze. Ochii au căutătura de cercetare neobosită, mîndră, fața se subție într-o bărbie ascuțită, de viață. Are haina de brocart de aur a situației sale și sabia feciorului domnesc; cravata înfoiată la gît spune de legături prețioase cu saloanele ambasadei și coloniei franceze, care a impus cultura Parisului în casele vechiului italianism bizantin. Dar pe buclele creșe ale perucii, sistem Ludovic al XIV-lea, turbanul alb și albastru arată contactul cu cealaltă cultură : a Stambulului”.

Impresia produsă de Dumitrașcu, în cei trei ani petrecuți la Constantinopol, era deosebită. Marele tergi-man Alexandru Mavrocordat seria soției sale din Viena, unde ducea tratative de pace cu împăratul Leopold, să pună la calc, prin intermediul lui Manolache Ruset, căsătoria fiicei lor Elena cu Dumitrașcu. Propunerea este refuzată politicos de Constantin Cantemir, pe motivul plauzibil că fiul său este nevîrstnic.

Cei trei ani, petrecuți la Constantinopol în studiu, trecură repede pentru beizadca, dar se scurseră anevoie pentru bătrînul domn, care avea slăbiciune către fiul său mai mic.

La plecarea lui Dumitrașcu din Constantipol, Brîncoveanu făcu o nouă încercare de a arunca bănuiala de necredință asupra lui Cantemir-vodă. Indus în eroare de unul din oamenii domnului muntean, Spandoni, capu-

chebaia lui Constantin-vodă, se duse la caimacam — marele vizir fiind plecat împreună cu sultanul la Adrianopol — și-și pîrî domnul cum că ar fi trimis un căpitan cu patruzeci de cai să fure pe amîndouă beizadelele. Motivul era, ca și în cazul precedent, tentativa de hainire a domnului moldovean. Aga trimis să cerceteze cazul îl găsi pe căpitan ducînd la obor spre vînzare cei patruzeci de cai, proprietatea sa personală. Întîmplarea nu avu altă consecință decît că vodă-Cantemir renunță la serviciile necredinciosului Spandoni.

V

Anul 1691 se dovedi a fi unul dintre cei mai agitați din domnia atât de frământată a lui Constantin-vodă Cantemir.

Fostul rohmistru al oastei leșești și omul de încredere al lui Șerban Cantacuzino nu părăsise cu totul gândul de a scăpa Moldova de împilarea otomană. Dorea însă ca schimbarea suzeranității turcești să nu se facă pentru una la fel de împovărătoare cum ar fi fost cea a panilor, iar oficializarea politicii sale filo-creștine să nu se dea la iveală decît într-un moment oportun. Constantin Cantemir se gîndise să stăvilească pofta de acaparare a polonilor, ajungînd la o înțelegere cu imperialii. La 15 februarie 1690, împuterniciții lui semnasera la Sibiu un tratat de alianță cu Austria, prin care Constantin-vodă se angaja să treacă de partea imperialilor cînd aceștia vor fi ocupat Moldova pînă la Siret și cetatea Brăilei. Domnul moldovean obținu promisiunea împăratului că va face în așa fel, ca fiul său Dumitrașcu să nu mai fie reținut ostatic la Poartă, spre a nu-l pierde prin acțiunea sa, dar nu primi nici o făgăduială că Moldova nu va cădea într-o nouă dependență. Insuccesele militare ale austrieșilor, în continuarea războiului, împiedicară traducerea în viață a tratatului.

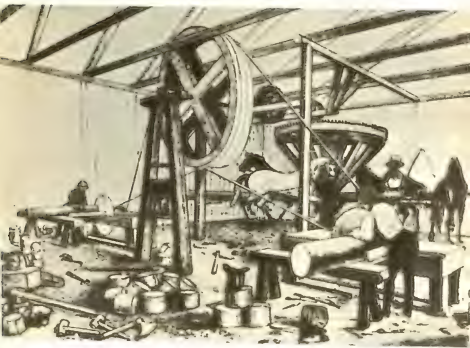
În vara anului 1691, craiul Sobieski pătrunse din nou cu oaste mare în Moldova spre a o cuprinde și supune. Intenția leșilor de a răzbi pînă la Dunăre nu se realiză. Cetele tătarăști îl opriră mai sus de Iași și-l

Dimitrie Cantemir, portret de tinerețe

Așezări țărănești în cîmpie

Atelier meșteșugăresc — sec. al XVIII-lea

obligară să se retragă cu rușine. Neputându-și croi drum spre sud, craiul atacă cetatea Neamțului, apărată cu multă virtute de nouă plăieși și, cu pierderi mari, reuși s-o cuprindă după câteva zile de asediu, ticluind cărți viclene, ca venite din partea domnului, prin care li se poruncea apărătorilor să predea cetatea. Nici de data aceasta Constantin-vodă nu trecu de partea leșilor, știind gândurile semețe și asupritoare ale craiului. Pe de altă parte, însă, căută să abată urgia de pe biata țară a Moldovei, cerînd îndurare de la crai, justificîndu-și atitudinea prin prezența oastei turcești în țară și a fiului ostatic la Poartă.

Retragerea leșilor se soldă cu un dezastru. Murzau soldații de frig și de foame, caii pieriseră aproape cu desăvîrșire, încît bagajele fură părăsite pe unde se nimerca și chiar artileria fu abandonată la Ropcea, de unde reușiră s-o aducă în Polonia abia după trei luni. Nordul Moldovei rămînea stăpînit însă de polcuri leșești, din pricina cărora se pustii aproape cu totul Țara de Sus.

Domnul se simțea istovit și singur după atîtea cumplite încercări. În jurul său patimile boierești inveninau atmosfera și creau o tensiune pe care la anii săi nu mai avea forța s-o suporte și s-o împrăstie. Revenirea în țară a fiului său mai mic, pe care-l schimbă, la împlinirea a trei ani, Antioh, îi readuse oarecare liniște și încredere.

Beizadeaua era acum un tinăr copt la minte, știind să chibzuiască lucrurile, la curent cu treburile politicești, cu multă știință de carte și cu vorbire aleasă. În ceasurile lungi din nopțile lipsite de somn ale bătrînului domn, beizadeaua și ginerele, Lupul Bogdan, îi țineau de urt. Se discutau și treburile țării, dar mai ales domnul găsea mare plăcere ascultîndu-l pe fiul său istorisind lucruri deslușite în cărți, auzite de la megliștani sau de la diplomații străini, la Poartă, sau văzute de el însuși. Îi plăcea să-i talmăcească în frumoasa limbă moldovenească istoria oamenilor de demult, sau chiar din cărțile religioase. „*Știi bine nu numai că la nici o cină nu mă desfăt nici cu lăutari, că nu aflu mulțumire nici în mesele îndelungate și în*

băuturi și, afară de aceasta, iată stnt doisprezece ani de cînd, vădov, duc în această țară o viață ca de si-hastru și că nici n-am de ce , mai ales în aceste nopți lungi de iarnă, să mă grăbesc la culcare — evocă Dimitrie în cartea dedicată tatălui său cuvintele adresate de Constantin-vodă lui Lupu, ginerele domnului — dar știi la fel de bine că după cină nu pot avea altă petrecere decît să stau de vorbă cu tine și cu el (arătînd către fiul său Dimitrie) care se învoiește să-mi [povestească] pînă la douăsprezece ceasuri cîteodată istoria celor vechi, sau altă dată îmi tîlmăcește cărțile sfinte din slovenește în limba țării, sau îmi citește predicile cele pline de dulceață ale prea fericitului Gură de Aur⁶.

În zilele de iarnă de la sfîrșitul anului 1691 se petrecu tragica întîmplare a descăpăținării lui Miron Costin. Cronicarul, căruia istoria îi va transmite în viitorime imaginea unui om cinstit și a unui cărturar patriot, a căzut victimă, ca și bătrînul domn, care se va căi mai tîrziu de fapta sa nesăbuită, poștei neroade și nesățioase de mărire a veliților boieri.

Țările romîne în veacul al XVII-lea erau dominate, în fapt, de marile grupări de familii boierești, domnul nefiînd decît brațul prin care își exercitau puterea una sau alta din aceste facțiuni. În Moldova, zbuciumată de luptele neîntreprinse dintre poloni și turci, evenimente peste care se proiecta planul grandios al lui Șerban Cantacuzino de a realiza o coaliție antiotomană, principalele grupări boierești se definiseră în funcție de orientarea lor polonofilă, și, pe un plan mai larg, spre țările creștine, și turcofilă; la adăpostul acestor principii politice, boierii lăsau frîu liber lăcomiei de putere și înavuțire.

Deși fusese mulți ani oștean pe lîngă panî, la care se bucurase de multă vază, ajuns domn al Moldovei, pentru a nu închina țara Poloniei, Constantin Cantemir dusesse o politică de echilibru, netrădînd pe turci, dar căutînd, cînd îi sta în putință, să-i ajute, cel puțin cu sfatul, pe poloni. Aceasta este și pricina care duce la înăsprirea relațiilor dintre Constantin Cantemir și Șerban Cantacuzino. Dacă în cele din urmă Constantin Cantemir s-a arătat mai apropiat de sultan decît de

poloni, aceasta s-a datorat gândurilor de încorporare a Moldovei la Polonia, nutrite de arogantul Ioan Sobieski.

La începutul domniei, Constantin Cantemir izbutise într-o oarecare măsură să asigure un echilibru între facțiunile boierești, opunînd lui Gavrilă Vornicul pe Velicico Costin hatmanul; mai apoi însă, după moartea vornicului, se sprijini numai pe boierii Cupărești, în frunte cu Iordache Ruset vistiernicul, partizanii unei politici de fidelitate către Poartă: „*Îndată s-au făcut pace cu Cantemir-vodă, de-au venit de la Țarigrad în Ieși, Cupăreștii — cetim în Letopisețul lui Neculce. S-au pus pe Iordachi vistiernic mare, de i-au dat Cantemir-vodă cheia țării în mână, și i-au dat și o sumă de bani din cei ce-i luasă, iar pentru o sumă i-au dat Țirgul Scheia și Drăcșani, și pe frate-său Manolachi, staroste la Putna, de să mai adăogă vrăjbele cu muntenii. Pus-au și pe frații lor, acestor doi, pe Scarlatachi și Lașcarachi și pe Mihalachi, capichihai la Țarigrad. Ține-te, săracă Moldovă, de acum înainte de jac și mîncari. Toți aceștie tuscinci, ficioni Cupurului celui bătrîn, de nu să sătura unul cu o sută sau doo de pungi!*“.

În locul lui Velicico Costin este numit hatman Lupu Bogdan, ginerele domnesc, care legă prietenie cu Iordachi vistiernicul „*de ținē la un cuvînt*“. Pe deasupra capului domnesc, puneau orînduieli grele pe țară și făceau samavolnicii împotriva adversarilor lor.

În fruntea boierilor nemulțumiți, se găseau cei doi frați Costin, dar mai înverșunat dintre ei era Velicico, acum vel-vornic Țării de Sus: „*Orice sta împotrivă pentru țară Miron logofătul și cu frate-său Velișco vornicul. Îi dzicē lui Cantemir-vodă și lui Iordachi vistiernicul la mesă: «Mai des cu păharele, măria ta, și mai rar cu orînduielili, că țara îi iertută de la Poartă, s-ei vrē să-ți dai măria ta sama odată și nu-i putē». Și Velicico și mai tare totdeauna se sfădiē cu Cantemir-vodă și cu Iordachi vistiernicul. Care dintr-acele voroave avînd frică, au cădzut și la prepus, de s-au pus și capeteli*“.

Șerban Cantacuzino, văzind că domnul Cantemir duce o politică proprie, diferită și în problemele interne și în cele externe decât cea stabilită în comun, hotărî să intervină la Poartă, voind să-l facă domn Moldovei pe Ilie Drăguțescul. După trecerea lui Șerban vodă din viață, Constantin Brîncoveanu duse împotriva lui Cantemir aceeași politică de ostilitate, deși îi promisese să trăiască în unire și frățescă vecinătate. Domnul muntean știa că oamenii lui Cantemir lucrau la Poartă să obțină scaunul muntean pentru una din beizadele, iar el căuta să zdruncine pe dinăuntru și pe dinafară domnia moldoveană. În 1691, Brîncoveanu încercă să obțină scaunul pentru Constantin Duca, dar nu izbuti, deoarece Cupăreștii aveau mare trecere la Poartă, sprijiniți și de domnul de Châteauneuf, unul dintre Cupărești fiind chiar interpret al ambasadei franceze.

Boierii nemulțumiți de domnia lui Constantin Cantemir hotărîră să pribegească la domnul muntean, ca de acolo, cu mină slobodă și cu mare sprijin, să pregătească mazilirea lui. La începutul toamnei, boierii ostili profitară de nunta lui Ion Palade cu o fiică a lui Ion Racoviță vornicul, ce avu loc la Băcani, în preajma Birladului, pentru a pune la cale mai cu temei planurile lor. Aci boierii răzvrățiți căutară să atragă de partea lor și pe Ilie Țifescu, poreclit Frige-Vacă, smulgîndu-i jurămîntul să se facă pârtaș la uneltire. Trezit din beție, Frige-Vacă își dădu seama de primejdia în care se virise și, temîndu-și capul, destăinuî domnului toată lucrătura. Acesta hotărî să acționeze cu răbdare spre a prinde toate firele complotului. Se întîmplase atunci ca la curtea domnului moldovean să se găsească banul Vintilă Corbeanul, venit cu solie din partea Brîncoveanului. Vodă-Cantemir presupunea că acesta ar fi avut vorbe de taină pentru răzvrățiți și-și propuse să adune întreaga dovadă a vinovăției lor.

Solul muntean vizită și pe beizadea, abia întors de la Constantinopol, căruia îi sugerează ideea că Brîncoveanu ar privi cu ochi buni căsătoria lui cu una din fiicele sale. Impresia făcută asupra solului fu deosebit

de puternică, după cum consemnează Dimitrie rezultatul întrevederii: „*Deși tânăr, este înconjurat de cârți și de arme; de unde putem ghici că are bună pricop-seală la unele și la celelalte*“.

În solia pe care Constantin-vodă o trimise domnului muntean, așa cum cerea protocolul, condusă de ginerele său, introduse și pe unul dintre complotiști, pe Gheorghită Mitre, care fu urmărit pas cu pas spre a desluși ce gânduri au uneltitorii. Fie că bănuise violența domnească, fie că nu primise nici o însărcinare, Gheorghită nu se făcu vinovat cu nimic. Ghemat însă mai târziu la domn, noaptea, înfricoșat de amenințări și momit de făgăduiala de a nu fi pedepsit cu moartea dacă dezvăluie totul, Gheorghită dădu pe față complotul. Pe neașteptate, boierii răzvrățiți sînt prinși, aduși în casele domnești și luați din scurt. Velicico se purtă cu demnitate, tăgădui totul, deși vodă îl bătă cu buzduganul și îl trimise la temniță. Ieșind de la domn, spre a întreține moralul celorlalți părtași la uneltire, strînși în spătăric, le vorbi cu prefăcută veselie: „*Credeam că are vodă să mă cerceteze de vreo pricină însemnată, dar n-am auzit decît niște minciuni copilărești și spuse de copii, de mă mir foarte cum și-a plecat un bărbat atît de cumpănit și un domn atît de înțelept urechea la ele*“. Se pare, după spusele lui Dimitrie Cantemir, că, înainte de a fi omorît, Velicico și-ar fi recunoscut greșeala, și-ar fi acoperit cu ocări pe Brîncoveanu, cauza pierzaniei sale.

La tăierea velitului boier, în al treilea ceas al nopții, așa cum consemnează un cronicar contemporan, Dumitrașcu „*au stat acolo de fușă pentru credință*“.

După pierderea lui Velicico, Cupăreștii își întăriră presiunile asupra domnului, demonstrîndu-i că lăsarea în viață a fratelui acestuia, Miron Costin, ar fi fost o greșeală de neiertat. Într-un moment de rătăcire, domnul trimise pe Macri, vataful de păhărnicea, „*un om rău și de nemic*“, cu poruncă pentru armași să-l taie pe Miron logofătul oriunde l-ar găsi. Slujitorii domnești îl aflară pe Miron — neamestecat cu nimic în complot — la moșia sa Barboși unde-și jelea jupîncasa

moarta. Dus pînă la Roman, i se reteză capul și fu așezat în același mormînt cu soața sa, în timp ce adevărații uelțitori, ca Lupu Gavriliță, Antioh Jora, Paul Bujoreanu și alții scăpară cu fuga în Țara Românească.

Bătrînul doma își dădu seama prea tîrziu de greșala pe care o săvîrșise și căința oricît de amară nu putea ierta o faptă nedreaptă, care curma viața unuia din cei mai luminați oameni ai Moldovei. „*Cantemir-vodă — notează Neculce — după-acee mult sã căiè ce au făcut și de multe ori plîngè între toată boierimea și blăstăma pe cine l-au îndemnat de-au grăbit de i-au tăiat*”.

În aceeași lună decembrie a anului 1691, cînd Miron Costin se prăpădea atît de tragic, Daltaban Mustafa — noul pașă de Silistra — trimise pe Husein-aga cu carte la domnul Moldovei, ca să-i înlesnească bună pază, spre a se duce la Camenița să facă număratoarea ostașilor. Spre a-l feri de podgheazurile leșești, domnul rindui vreo șapte sute de călăreți, conduși de Lupu Bogdan, care duceau cu ei și ceva zaberea pentru cetatea infometată. Întîmplarea este descrisă de Dimitrie Cantemir cu haz și neprefăcută satisfacție. La întoarcere, voinicosul agă încălecat pe un armăsar îndrăcit, dăruit de vodă spre a-i fi la nevoie într-ajutor cu marea lui iuțală, se trezi la un moment dat singur, ca la o mie de pași înaintea însoțitorilor săi. Se întîmplă că ostașii văzură un iepure răsărind în fața lor și se repeziră cu mare chiot să-l zdrobească între picioarele cailor. Crezînd că vin leșii, fără să privească înapoi, slobozînd căpăstrul și dînd pîteni calului, turcul purcese ca vîntul spre tîrgul Ieșilor unde găsi scăpare după o goană turbată de douăzeci și șase de ceasuri. Aci îi vesti pe toți că leșii îi stricaseră garda, hatmanul însuși fiind răpus, iar el se salvase numai încerdînțîndu-se norocului său, ocrotit de profet și de picioarele calului domnesc.

După ce timp de trei zile îl căută răzbit pe viteazul agă, hatmanul trimise un oștean să afle vești de la

domnie, temându-și zilele după asemenea nepriincioasă întâmplare. Aflînd că aga nu-și pierduse zilele, ci, dintr-o dată, și le lungea cu trai bun la curtea domnească, Lupu Bogdan apărură și el în tîrg. După evenimentele cîmplite de mai înainte, pătania agăi făcuse să se mai risipească pentru o clipă norii căinței. Întîmplarea făcuse ocolul orașului, ungîndu-i la inimă pe toți tîrgoveții, care acceptau cu bucurie să ridice de nevoia și prostia unuia dintre asupritorii lor.

În anul următor, în ultimele zile din iulie, serascherul trece Dunărea cu 4000 de soldați, îndreptîndu-se spre Soroca, cu gînd s-o smulgă leșilor. I se spusese de către cazacii care fugiseră din tabăra poloneză că cetatea ar fi ușor de prins, fiind neîntărită și lipsită de pază. Serascherului urmau să i se mai alătore pe drum cete de tătari și vreo 1500 de moldoveni. În apropiere de Orhei, turcii trebuiau să facă popas mai lung, deoarece serascherul căzuse bolnav de dezinterie. Cu toată silința ce și-o dădea, doftorul turc nu izbuti să-și lecuiască stăpînul. Daltaban ceru domnului moldovean să-i trimită pe Cacavla, despre care auzise că ar fi meșter nu numai la voroave înțelepte, dar și în doftorisirea bolilor. Călugărul se prezentă la serascher, îi interzise gheața și orice alte leacuri, care într-adevăr i-ar fi putut ajuta, oferindu-i în schimb... praf de cîră ! Se întîmplă — probabil boala era pe terminate — că serascherul se vindecă și călugărul se văzu coplesit cu dăruri și cuvinte de laudă. Cacavla, kakim-effendi, jupîn doftor, cum i se spunea, crezu de cuvință să angajeze o discuție pe temă religioasă cu Daltaban-pașa și n-ar fi lipsit mult, de n-ar fi fost la mijloc recunoștința acestuia pentru cel care l-a înzdrăvenit, să nu-l fi certat cu moartea pentru îndrăzneala de a fi luat Coranul în deșert. Călugărul îi propunea, nici mai mult, nici mai puțin, decît să se lase de legea profetului, pentru a trece la cea ortodoxă.

La scurt timp după aceea, sosiră în tabără domnul și suita sa. Constantin-vodă veni însoțit de beizadea

Dumitrașcu, care-și câștigă din partea serascherului multe cuvinte de laudă. Acesta pofti pe domn și beizadea la masa sa, boierii fiind ospătați în același cort, dar la altă masă. După prînz, Daltaban îmbracă pe vodă și feciorul lui cu contăș de soboli, iar la douăzeci și patru de boieri le dădu caftanc de rînd.

Constantin-vodă fu invitat la sfatul unde se discută planul de asediere a cetății. Abia din gura acestuia află Daltaban că lucrurile stau altfel la Soroca, dar era prea tîrziu să mai dea îndărăt. Nu-i mai rămînea decît să-l blesteme în barbă pe Staiko, căpetenia cazacilor fugari, care-l îmbrobodise cu neadevăruri.

Asediul fu pornit deîndată, dar și fără nădejde de izbîndă. În latura de miazănoapte străjuiau moldovenii lui Constantin-vodă, cazacii la miazăzi, iar turcii la apus. Latura dinspre Nistru rămase descoperită, fiindcă pe acolo nu se putea nici primi ajutor, dar nici da asaltul. Porniți la asediu cu puține tunuri și acestea de calibru mic, turcii nu puteau vătămă zidurile masive ale cetății, apărute cu dirzenie și iscusință în purtarea armelor de vreo cinci-șase sute de oșteni. Asediatorii încercară să arunce în aer zidurile, săpînd sub ele șanțuri, pe care le încărcară cu pulbere. Exploziile nu puteau zdrobi stîncile masive pe care erau durate zidurile, așa încît atacurile repetate ale turcilor erau zadarnice și într-însese se prăpădiră mulți oșteni de glonț, bolovani sau smoală. Numai într-o lună de zile piciră ca la 3000 de oșteni. Venirea toamnei oferă bun prilej serascherului de a ridica un asediu nenorocos, fiindcă era obiceiul la turci ca ienicerii să nu fie obligați a rămîne în oaste decît de la Sf. Gheorghe la Sf. Dumitru. Și dacă un ienicer dorea să plece acasă din toamnă pînă în primăvară era slobod să facă acest lucru, fără să apese asupra lui nici o bănuială de lașitate.

Dumitrașcu avu acum posibilitatea să cunoască mai deaproape felul cum se purta o luptă și să-și dea seama de slăbiciunea oastei turcești și a pricinilor care-i măcinau puterea, ce nu i-o putea insufla nici un conducător iscusit și aprig ca Daltaban-pașa. Și tot acum fu nevoit să vadă cum forțele bătrînului său tată

se năpustiau mereu. Traiul în tabără înrăise boala de rinichi de care suferea Constantin-vodă.

Întors în Cetatea de Scaun, starea acestuia se înrăutăți și mai mult. În primăvară, boala domnului se agravase într-un mod deosebit; de-abia se mai putea mișca. La 5 martie 1693, onorurile casei fură făcute de beizadea Dumitrașcu celor trei patriarhi care se aflau atunci în Iași cu treburi bisericești: Iacov de Constantinopol, Gherasim de Alexandria și Dositei de Ierusalim.

Zilele lui Constantin-vodă Cantemir erau numărate.

VI

Începutul lunii martie a anului 1693 aduse primele semne de primăvară. Bătea un vînt căldicel care vestea înnoirea firii. Colțul ierbii răzbea puternic, cu verde crud, de sub zăpezile care începuseră a se topi. Numai Constantin-vodă, acoperit de neaua anilor, simțea cum îl părăsesc puterile pentru totdeauna. Anii grei, petrecuți mai mult pe cîmpul de luptă, în vifornița iernii și în arșița verii, decît în tihna odăii, istoviseră trupul voinic altădată al oșteanului.

Duminică 12 martie, Constantin-vodă s-a dus la biserica zidită de vodă-Barnovski și a ascultat, doborît de sfîrșeală, slujba făcută de cei trei patriarhi care se găseau în Iași. Efortul făcut a scurtat și mai mult firul unei vieți pe sfîrșite. Noaptea domnul chemă la căpătiul său pe Sava mitropolitul. Ce va fi discutat cu duhovnicul său bătrînul Cantemir? Își va fi amintit de întîmplările din domnia sa, dreaptă în întregul ei, dar întunecată și de multe strîmbătăți, printre care cea mai mare era desigur uciderea cărturarului Miron Costin? După cele trei ceasuri petrecute cu mitropolitul, domnul păru mai împăcat cu sine.

A doua zi, vodă convocă Divanul în care-și făcu un fel de testament politic și căută să reglementeze problema succesiunii la tron, spre a evita certurile dăunătoare poporului, care se stîrneau ori de cîte ori se schimbau domnii. „*Acuma dar, dragii mei — reconstituie Dimitrie finalul cuvîntului rostit de tatăl său — eu nu atît ostenit de neîntreputa mea trudă, pe cît frînt de vîrsta cea înaintată..., plec dintre cei vii; ci vreau*

să vă sfătuiesc ca, atîta cît mai trăiesc, să alegeți pe urmașul meu, fie dintre fiii mei, dacă vi se par buni și cinstiți, fie dintre voi, pe cel care-l socotiți mai vrednic, și către acesta să îndrept cîteva povești, dobîndite de mine într-o îndelungată deprindere. Căci numai cu aceasta îmi simt față de voi îndatorată conștiința, ca să nu fiu învinuit, după moarte, că nu m-am îngrijit de voi pînă la ultima suflare...

Eu atît vă sfătuiesc și vă îndemn, din gură curată și pîrintească, ca sau pe unul din ei, sau pe cel mai vrednic dintre voi să-l alegeți“. Constantin-vodă a insistat, mai mult decît mărturisește Dimitrie, pentru alegerea unuia dintre fiii săi și, mai ales, a mezinului. Antioh era departe, la Tarigrad, așa că alegerea fiului cel mic i se păru mai sigură, fiind de față la evenimente și gata oricînd să preîntîmpine uneltirile viclene.

Muribundul primi, ca pe o ultimă bucurie a vieții, asentimentul pe care și-l dădura boierii pentru Dumitrașcu beizadea, care urma să succedă părintelui său în scaun.

În aceeași zi, cu sufletul liniștit, Constantin-vodă Cantemir se petrecu din viață. Moartea sa n-a fost anunțată norodului decît a doua zi, timp în care s-au scris arzurile către Poartă, prin care se anunța moartea domnului și se cerea confirmarea în scaun a lui Dumitrașcu Cantemir.

Înmormîntarea avu loc la 17 martie, trupul fiind depus în biserica domnească Sf. Neculai, acolo unde, cu aproape opt ani în urmă, primise binecuvîntarea mitropolitului la înscăunare. Mai tîrziu, cînd Antioh va obține domnia, îi va strămuta osemintele la mănăstirea Mira, ctitorită pe ocina familiei.

De la mormînt, unde Constantin-vodă, împăcat cu toate ale lumii acesteia, rămînea să-și doarmă somnul cel veșnic, boierii s-au înturnat la curțile domnești, spre a împlini diata răposatului.

Ceremonia, care a avut loc aci, a fost zugrăvită cu vioiciune de Dimitrie Cantemir în a sa „*Descrierea Moldovei*“. Adunați în divanul cel mare pe locurile ocupate în vremea răposatului, boierii așteptau să ia cuvîntul

Sava mitropolitul, în timp ce Dumitrașcu, îndurerat, în haine cernite, stătea în picioare smerit, lângă tron. Rupînd tăcerea grea din divan, mitropolitul mai cinste o dată în alese cuvinte memoria dispărutului, după care marele logofăt făcu știre asupra celor hotărîte în Divan, propunînd alegerea ca domn a lui Dumitrașcu. În curte, oștenii adunați, îndemnați fără doar și poate de căpeteniile lor, care nu erau străine de cele ce aveau să se petreacă, strigau că-l vor domn pe Dumitrașcu beizadea. Boierii își dădură consimțămîntul, iar noul ales, iscusit la vorbă ca nimeni altul pe acel timp, ținu o scurtă cuvîntare în care exprimîndu-și durerea de a-și pierde părintele, promitea să fie îndurător, să stăpînească după pravilă, cu cinste și cu dreptate.

Alaiul se puse în mișcare spre biserica domnească, unde Dumitrașcu fu întâmpinat la intrare de mitropolit. I se citi slujba pentru înscăunare, i se așeză pe cap coroana de aur, bătută cu nestemate, apoi mitropolitul și marele logofăt îl urcară cele trei trepte ale tronului, așezat în partea dreaptă a bisericii. Tot timpul cît ținuse slujba, oștenii bătuseră din tunuri și puști, iar muzica nu contenise o clipă. În tinda bisericii, un agă turc, aflat cu treburi împărătești la Iași, îi puse pe umeri caftanul domnesc, primind în schimb o haină de soboli.

Doliul după răposatul domn se isprăvisc pentru țară. Urma să-l poarte în suflet doar familia. Boieri, ostași și norod, conducîndu-l pe Dumitrașcu la curțile domnești, cîntau și chiuiau, slăvind pe noul vodă. Cu cită emoție și cu ce adîncă îngrijorare și simț de răspundere va fi urcat tînărul domn — care nu împlinise încă douăzeci de ani — în scaunul ocupat mai înainte de tatăl său! După datină, îi țineau poala anteriuului, cînd pășea spre tron, de o parte postelnicul, de cealaltă hatmanul.

Sava mitropolitul îi ură domnie lungă și rodnică pentru țară și sărută primul, în semn de supunere și cinstire, mîna domnului. Ii urmară pilda boierii, curtenii și tîrgoveții mai de vază. Tuturor acestora le mulțumi

Dumitrașcu-vodă și le promise încă o dată să domnească cu credință pentru țară și dragoste pentru dreptate.

Alegerea domnului, făcută de boieri potrivit tradiției, trebuia confirmată de către Poartă, altfel nu avea nici o valoare. În ziua înscăunării, trimișii domnului, Pîrful vâtaful și Ștefăniță Ruset, călăreau întins spre Tarigrad, ducînd cu ei arzul boierilor pentru întărirea domniei și pungile puține găsite în visteria săracă a unui domn nelacom.

Brîncoveanu, care-i dușmănea pe Cantemirești din pricina legăturilor acestora cu familia lui Șerban Cantacuzino și a bunelor relații pe care le aveau cu turcii, nu se împăca de loc cu gîndul că în Moldova va domni tot unul din neamul acesta și puse în mișcare puternicele sale legături pentru a zădărnici alegerea făcută. Dumitrașcu-vodă, care avea alături de el sfatul înțeleptului hatman Lupul Bogdan, cumnatul său, și al lui Iordache Ruset, își dădca seama de primejdia ce-l amenința din partea domnului muntean. Chiar în primele zile ale domniei, Dumitrașcu-vodă se gîndi să așeze pacea și înțelegerea între el și domnul muntean. Solii săi se îndreptară în grabă spre Țara Românească, ducînd scrisori în care se cerea ca vechile pricini de vrajbă să fie uitate și de acum înainte să nu existe decît înțelegere și respect reciproc între cele două domnii.

Brîncoveanu, cunoscător al treburilor politicești, și priceput să întîmpine cu ospitalitate o solie, făgădui să uite cele întîmplate și să sprijine pe trimișii lui Dumitrașcu ca să obțină întărirea domniei de către padișah. Vorbele erau fățarnice. Curtea sa devine în curînd centrul de adunare a boierilor moldoveni ostili Cantemireștilor. Printre cei veniți aci se aflau boierii Cantacuzinești și rudele lor Ursachi, puși în obezi de Constantin-vodă și eliberați de Dumitrașcu.

Vestea numirii lui Constantin Duca, ginerele Brîncoveanului, ca domn în Moldova sosi la Iași la 8 aprilie. Dumitrașcu primi sfat de la unii boieri să fugă, dar el nu le dădu ascultare. Se pribegiră în Polonia Bogdan hatmanul și Iordache Ruset vistiernicul, pe care capegi-bașa avea poruncă să-i prindă „să dea seamă pentru ce au mîncat țara”. Însăși viața lui Dumitrașcu

era în primejdie, oamenii Brîncoveanului fiind porniți foarte împotriva lui, dar se întîmplă ca Ștefan Cerchez comisul, devotat Cantemiriștilor, să-l cunoască pe capegi-bașa venit cu mazilia și cîștigă bunăvoința acestuia, devenit mai tîrziu unul dintre prietenii fraților Cantemir.

La 13 aprilie, condus pînă la ieșirea din tîrg de oamenii ce-i rămăseseră credincioși, Dumitrașcu fu pornit pe drumul Țarigradului, unde, cu unele întreruperi mai mici sau mai mari, va rămîne timp de șaptesprezece ani, pînă cînd evenimentele îl vor aduce din nou pe scaunul ocupat acum abia trei săptămîni.

PARTEA A DOUA

„Din tinerețe, așași din copilărie cu furtuna a mă giuca în tot chipul a mă lupta obiciuit și depins sint, atîta cît nici ea din urgiile sale în mine ceva neazvîrlit, nici eu de la dînsa ceva nesuferit să nu fie rămas socotesc“...

DIMITRIE CANTEMIR

În timp ce Dumitrașcu, cu sufletul îndurerat, era condus de capegi-bașa spre Țarigrad, Constantin Duca sărbătorea cu multă voie bună logodna cu Maria, fiica Brîncoveanului. Altîn-bei, Prințul aurului, cum îi spuneau turcii domnului muntean, făcu nemaiauzită risipă de bani, dînd evenimentului un fast uluitor chiar pentru mai marii împărăției, care adunau cu lăcomie comorile jefuite popoarelor supuse și le risipeau fără să clipească. Nunta se făcu în tîrg la Ieși de-abia la 5 noiembrie 1693. După cum își amintește Neculce, pe atunci tînăr postelnic care păsea „*cu alți postelnici împreună, cu toiiegeli a mînă, pe gios, înaintea domnului*“... „*boierimea a doo țări nuntiră 3 săptămîni cu mare poșăli și podoabe și cu feluri de feluri de muzice și de pelivănii, de mirare în tîrgu în Ieși*“.

La Constantinopol însă situația fraților Cantemir nu era de invidiat. Dumitrașcu trăsese la palatul său din Ortakioi, pe care îl cumpăraseră cu un an înainte de la Iusuf-effendi pentru 25 000 de taleri. Deși suma era imensă, cumpărarea palatului era totuși o ocazie rară. Era o construcție grațioasă, înconjurată de grădini și apeducte, apreciată ca una din frumoasele clădiri din această așezare de lingă Constantinopol. În împrejurări normale, proprietarul ture nu s-ar fi despărțit pentru nimic în lume de ea, dovadă că, mai tîrziu, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a o răscumpăra. În acești ani însă, înspăimîntați de succesele repurtate de armatele austriace, care ocupaseră Belgradul și Nișul, demnitarii otomani nu mai aveau nădejdea că vor putea

stăvili iureșul imperialilor pînă la Constantinopol. Cei care găseau cumpărători își lichidau proprietățile din ținuturile europene ale imperiului, căutînd să salveze în bani cît puteau din avutul lor. Aci avea să trăiască Dumitrașcu pînă către 1700, cînd, vremurile devenind mai stabile, va fi silit să renunțe la acest elegant serai, re-devenit proprietatea lui Iusuf-effendi.

Situația materială a beizadelei era deosebit de precară. Constantin-vodă, simțindu-și sfîrșitul aproape, dăduse în păstrare patriarhului Ierusalimului cincizeci de pungi de bani, urmînd a fi înmîinate după obștescul sfîrșit fiilor săi. Înalta față bisericească, din prietenie pentru Brîncoveanu, dar poate și din teamă de a se arăta binevoitor cu dușmanii acestuia, dovedi a avea un caracter meschin și laș, dezvăluind turcilor existența sumei, pe care aceștia o confiscară. Poarta dădu crezare afirmațiilor mincinoase ale lui Lupu Gavrilă — care-i purta aprigă dușmănie lui Constantin-vodă, pentru că după moartea tatălui său, Gavrilă Costache vel-vornicul, îi nesocotise serviciile — cum că acesta ar fi smuls țării în mod nelegiuit ca la o mie de pungi. După insistente demersuri beizadelele izbutiră să intre în stăpînirea a zece-cincisprezece pungi, înlesnindu-și pentru o vreme traiul.

Situația lui Dimitrie, ca și a fratelui său, nu era de loc sigură. Brîncoveanu nu se mulțumise numai să-l îndepărteze din scaun pe Dumitrașcu, dar, acum, sprijinit și de ginerele său, instiga cu mai multă putere împotriva fraților Cantemir cu gînd să-i piardă cu totul. Copiii lui Constantin-vodă aveau însă și ei cîțiva protectori, care-și dovediră devotamentul în împrejurări grele. Printre aceștia se numărau Selim Ghirai, hanul tătarilor, care trăise în bună prietenie cu fostul domn al Moldovei, și Cerchez Mehemed, aga ce-l ridicase din scaun pe Dimitrie și îi salvase viața, prieten bun cu Ștefan Cerchez comisul. Mai erau și alți demnitari otomani, mai mari sau mai mici, pe care cursul vremii îi făcuseră să aibă în cinste casa Cantemireștilor.

Două mari evenimente de natură diferită involburară acum viața Constantinopolului.

Sultanul Ahmed al II-lea deveni tatăl a doi gemeni, Selim și Ibrahim, și fiindcă era primul sultan căruia Alah îi dăruia doi gemeni, muftiul declară întâmplarea ca un bun augur pentru desfășurarea ulterioară a luptelor cu imperialii și se proclamă Donanma, festivitate organizată de obicei cu prilejul unor victorii de proporții asupra dușmanului. Populația orașului se pornise, dezlănțuită, pe petreceri. Neguțătorii erau obligați să-și ofere mărfurile ziua și noaptea solicitanților, era îngăduită orice distracție și era slobod a se bea chiar vin, fapt pedepsit altminteri cu asprime, ca ceva care contravine Coranului. În entuziasmul general atât de artificial stîrnit, doar Ali-pașa păstră o minte mai lucidă și încercă să ducă tratative de pace cu austriecii. Încercător în augurul sărbătorit, sultanul îl declară trădător și-l înlătură, numind mare vizir pe Buiuciu Mustafa-pașa. Fire războinică, noul vizir optă pentru continuarea războiului. Preparativele fură însă întrerupte de răscoala dervișilor — călugări musulmani.

După potolirea zurbei, Buiuciu Mustafa porni o nouă armată împotriva austriecilor. De la Croix, căpetenia oastei imperiale, ordonă retragerea dincolo de Sava, evitînd lupta. Vizirul, îmbătat de acest succes lesnicios, înștiință Poarta că ar fi distrus oastea germană și ordonă hanului tătar, Selim Ghirai, să treacă în Ungaria, împiedicînd apropierea unei oaste austriece venită în sprijinul lui De la Croix. Expediția se încheie cu un dezastru. La Cianad, hoardele tătare sînt bătute cumplit și hanul, cu o mică gardă, de-abia scăpă cu fuga.

Întors la Adrianopol, Buiuciu-pașa este destituit, locul fiindu-i ocupat de guvernatorul Damascului, Tarabolos Ali-pașa.

Nici în Mediterană turcii nu sînt mai norocoși. În 1694, venețienii cuceresc Chiosul, două cetăți în Dalmatia și asediază Smirna al cărei asediu încetează doar la insistențele anglo-franco-olandezilor, care pretindeau că asediul ar leza interesele negustorilor supuși țărilor lor. În Ungaria, în acest timp o altă oaste turcească este zdrobită la Titel.

Anul următor pare mai favorabil Porții. Se întâmplă mai întâi că „în anul acesta — citează Cantemir formula folosită în atare împrejurări — *majestatea sa Ahmed, prin voința și dorința sa proprie, a plecat din lumea aceasta, care este locul deșertăciunilor și a trecut în locuințele cele veșnice*“. Sultanul, pe care turcii îl țineau ca sfânt, binevoi să moară în vîrstă de numai cincizeci de ani, după patru ani de domnie.

Noul sultan, Mustafa al II-lea, în fruntea unei oaste comandată de el însuși, repurtează victoria asupra armatei imperiale condusă de generalul Veterani, recucerind cetățile Lippa și Titel, și ocupînd Lugojul și Caransebeșul, aflate fără nici o pază. Pierderile turcilor erau de patru ori mai mari decît ale austrieilor, printre cei căzuți fiind mulți pași în frunte cu Mahomed Beg Ogli, beglerbegul Rumeliei.

În Mediterană, condusă de iscusitul Mezzomorto, flota turcă repurtează o victorie asupra celei venețiene recucerind Chiosul.

Sărbătorile închinatе acestei victorii, care părea să pună capăt șirului de insuccese început o dată cu asediul Vienei, se ținură lanț și se făcură cu fast impresionant. Populația din Adrianopol asistă la festivități atît de grandioase, cum de mulți ani nu-și mai amintea să se fi făcut.

Anii 1694 și 1695 fură folosiți de Dimitrie Cantemir spre a-și reface legăturile în mediul diplomatic al Porții, urmărind evoluția evenimentelor politice dinlăuntrul și dinafara imperiului, cu ochii ațintiți asupra Moldovei, atent la intrigile Brîncoveanului și ale ginerelui său. Își reîncepu și studiile cu proaspătă pasiune, găsind în euceririle minții satisfacțiile pe care nu i le oferiseră altfel acești doi ani în care îndurase multe necazuri și chiar privațiuni materiale.

În Moldova, lucrurile nu se desfășurau potrivit voinței lui Constantin Duca. Noul domn pusese noi biruri și țara nu era mulțumită, iar față de turci umbla cu multe violenții. Serascherul de Silistra îl pîrîse la Poartă că s-ar fi înțeles cu leșii ca aceștia să jefuiască zahereaua strînsă în nordul Moldovei. Caraiman-pașa îl pîrîse de asemenea că lasă Camenița fără bucate. Un capegi-bașa

este trimis să ridice birul restant și să cerceteze de sînt întemeiate plîngerile împotriva Ducăi-vodă, dar este omorît din porunca acestuia pentru ca adevărul să nu iasă la iveală.

Folosite inteligent de Dimitrie Cantemir, toate aceste capete de acuzare se dovediră mai puternice decît întiusele relații ale Brîncoveanului. În decembrie 1695, un capegi-bașa aduse firmanul de mazilie tocmai cînd Constantin Duca socotea că recîștigase încrederea turcilor prinzîndu-l pe inimosul căpitan Turculeț, care lupta de mai mulți ani în oastea leșească, și pe care se îngrijea să-l predea Porții. Duca pregătise trimisului ture o primire falnică, cu surle și salve de puști. *„Îndată ce găti Costantin Duca-vodă aceste toate să-nceap-a dzice surleli și să dè pușceli, numai capegi-bașe și-ntră pe poartă cu mazilia... Deci îndată să schimbă bucuria în scîrbă, că să strîcă giucăria, de nu dederă nice pușceli, nice dziseră surleli.”*

Caimacami rămineau Tudosie Dubău, Bogdan hatmanul și Iordache vistiernicul pînă în ianuarie, cînd Antioh-vodă își făcu intrarea în Iași. Deși i se oferise lui domnia Moldovei, Dumitrașcu heizadea o cedase fratelui său, el preferînd să-și desăvîrșească studiile, așteptînd vremea să poată obține domnia Țării Românești.

II

După domnia aprigă a lui Constantin Duca, zilele stăpînirii lui Antioh-vodă păsură un adevărat balsam pentru secătuita țară a Moldovei.

Înalt, voinic, cu fruntea largă și ochi mari, pătrunzători, puțin oblici, cu gură carnoasă, acoperită cu o mustață lungă, ascuțită, lăsată în laturi, cu bărbia încadrată într-o barbă deasă, nu lungă, Antioh se dovedi, în ciuda vârstei sale, un domn destul de vrednic, cu multe calități, dar și destule defecte. Portretul făcut de Neculce comunică impresia bună făcută de Antioh boierilor care nu aparțineau partidei brîncovenesti. „...*Om mare, cinsteș, chipeș, la minte așezat, giudecător drept. Nu era prè cărturar, numai nu era prostu. Menciuneli, tâlpizicurili nu le iubiè, la averi nu era lacom, obicei noo nu priumiè să le facă prè-pestesamă, vînător și slujitor bun, după hirea tatine-său. În rē parte era can strașnic, să nu grăiască fiecine și fără vreme cu dînsul. Și era și credincios la giurămînt, îl ține cîstit horba. Și boierii în curtea lui... tot cu cinste îmbla. Minie arē strașnică, răcnie tare, can cu grabă și de-cie să depărta inemile boierilor de dînsul.*“

La începutul domniei sale, Antioh căutase să ajungă la o înțelegere cu domnul Țării Romînești, stabilind relații prietenești. Bogdan hatmanul, trimis cu solie la munteni „*pentru așezarea păcii*“, propuse Brîncoveanului drept cheazășie pentru curmarea pirilor reciproce căsătoria lui Antioh cu una din fetele sale. Brîncoveanu nu se gîndea serios la această căsătorie, încît

puse lui Antioh condiții inacceptabile: să-l ucidă pe Iordache Ruset vistiernicul și pe boierii Cupărești. Deși căsătoria eșuă, semn că relațiile dintre cele două familii nu se vor îmbunătăți în mod efectiv, se făcură promisiuni reciproce de prietenie și înțelegere. Antioh-vodă, înverșunat pe domnul vecin, se căsători puțină vreme după aceea cu fata vel-logofatului Dumitrașcu Ceaurul, coborîtor din neamul lui Gheorghe Ștefan domnul.

Împotriva Brîncoveanului, Antioh socoti că nu poate avea mai bună pavază la Poartă decît relațiile diplomatice și tactul desăvîrșit al fratelui său, care știa să impună o părere, insinuînd-o, și să refuze o propunere fără să jignească. Alături de el, îl numi pe Chiriță Mihalache, fratele lui Rascarache Ruset, bine introdus în mediul constantinopolitan, cu legături solide și bogată experiență politică. Antioh nu se înșelase. Dumitrașcu nu trădă încrederea fratelui său și, atent, izbuti să parizeze loviturile pregătite cu ingeniozitate de domnul muntean.

Brîncoveanu și începuse să umble pe la Poartă cu pîri împotriva Cantemireștilor, sprijinindu-le cu multe pungi de bani, spre satisfacția deplină a meghistanilor, care își rotunjeau veniturile pe seama rivalităților celor doi domni. Printre capetele de pîră împotriva lui Antioh, oamenii Brîncoveanului și ai Ducăi-vodă folosiră cazul căpitanului Turculeț. Constantin Duca mazilul afirma că Bogdan Lupu și Iordache vistiernicul, oamenii de încredere ai lui Antioh, l-au slobozit pe Turculeț tocmai cînd se pregătea să-l trimită sub pază la Poartă. Doi boieri de ai lui Antioh, Silion medelnicerul și Dabija clucerul, ce se aflau la Poartă, tăgăduiră învinuirea, susținînd că Turculeț fugise de sub paza căpitanului de țară Cernat.

Vizirul porunci să fie adus spre mărturie acel Cernat, căpitan de țară, om de casă de-al Mironceștilor, deci de al Ducăi-vodă, care întări pîra, acuzînd pe oamenii lui Antioh-vodă. Furios, convins că cei doi boieri au căutat să ascundă adevărul, vizirul hotărîște moartea lor. Dumitrașcu își dădu seama că lovind în oamenii de încredere ai fratelui său, Brîncoveanu pre-

gătea chiar sfârșitul acestuia, și interveni energie; sprijinit de Cerchez Mehemed, al cărui cuvânt atârna greu în balanța hotărârilor sultanului, și de argumentul hotărîtor a vreo șaizeci-șaptezeci de pungi cu bani, izbuti să modifice decizia vizirului, restabilind adevărul. Căpitanul Cernat, adevăratul vinovat de fuga lui Turculeț, fu cedat de vizir lui Dumitrașcu, dar, după cîteva zile, izbuti să fugă ascunzîndu-se la munte. Cîteva luni mai tîrziu, recunoscîndu-și vinovăția, Cernat fu iertat de Antioh și se întoarse în Moldova. Ca să scape basma curată din povestea cu Turculeț, la rîndul său, Brîncoveanu trebui să risipească preț de cinci-șase sute pungi de galbeni, fiindcă lucrurile se puteau întoarce cu mare primejdie contra domniei sale. Înverșunat de această primă neizbîndă, Brîncoveanu încercă să lovească pe altă cale împotriva lui Dimitrie Cantemir. Știind că acesta este logodit cu Casandra, fiica lui Șerban-vodă, care se găsea în Ardeal, Brîncoveanu interveni pe lângă austrieci să nu îngăduie plecarea domniței în Moldova, lucru care învenină și mai mult relațiile.

Asupra fraților Cantemir se abătu acum încă o năpastă: sora lor, domnița Safta, căsătorită cu Mihai Racovița vel-spătar, se săvîrși din viață. Fostul cumnat este păstrat în continuare în dregătorie, dar, după o vreme, ceru și obținu îngăduința de a se căsători cu frumoasa, dar ușuratică Ana, fata medelnicerului De-diul din Galați, căreia, mai tîrziu, în a sa *Istorie ieroglifică*, Dumitrașcu îi va face un acidulat portret.

Între timp, războiul dintre turci și austrieci continua cu înverșunare și cu oarecare succese pentru otomani. În 1696, electorul Saxoniei, Frederic August, care asediase Timișoara, fusese bătut de oastea turcească în fruntea căreia se afla însuși sultanul. Întoarcerea la Constantinopol prilejuise noi festivități. În fruntea alaiului merseseră cele douăzeci și patru de tunuri cucerite în luptă și cei cîțiva nobili luați prizonieri.

În Marea de Azov, turcii pierduseră Azovul, cetate de interes strategic, fiindcă închidea ieșirea la mare, pe care i-o deschideau Rusiei apele Donului. Pe

de altă parte, stăpînind Azovul, rușii puteau controla ușor acțiunile hanului din Crimeea, dacă acesta ar fi atacat părțile sudice ale țării. În primăvara anului 1695, o puternică oaste rusă, ca la 30.000 de soldați, atacă de pe uscat cetatea, dar fără s-o poată cuprinde. Aprovizionată continuu de pe mare, cetatea rezistă și asediații dădura chiar cîteva lovituri puternice trupelelor rusești, ale căror acțiuni erau insuficient de bine coordonate. Venirea toamnei aduse ridicarea asediului.

Petru își dădu seama că fără o flotă puternică succesul său nu va fi niciodată deplin. În ritmul pe care-l imprima la nevoie impetuosul țar, iarna, la Voronej, se organizează șantiere navale pentru construirea de galere și ambarcațiuni mai ușoare cu rame. Prin forfota șantierelor, țarul putea fi văzut adesea dînd sfaturi sau muncind, frenetic și zgomotos, ca simplu dulgher, fără să se rușineze. Se făcu treabă bună, rusească. În primăvara anului 1696, turcilor nu le veni să creadă cînd rușii reatacară Azovul simultan de pe uscat și de pe mare. În larg se aflau gata de luptă treizeci de galere și alte multe vase mai mici, în fața cărora flota turcească se retrase, fără să îndrăznească a primi lupta. La sfîrșitul verii, cetatea capitulă. Rusia își croise drum la Marea Neagră. Nu peste multă vreme, vasele ei vor pluti semeț în fața Cornului de Aur, vestind înălțarea unei noi puteri maritime în răsăritul Europei.

Atenția Porții răminea îndreptată însă spre războiul cu imperialii și fu refuzată cu îngîmfare pacea pe care anumiți agenți diplomatici căutau s-o mediceze. Se făceau pregătiri intense pentru reluarea războiului. Se completau îndeosebi corpul ienicerilor și cel al levienților.

Oastea imensă, în fruntea căreia se găsea războinicul sultan Mustafa, porni în primăvara anului 1697 din Constantinopol, îndreptîndu-se, prin Adrianopol, spre Belgrad. Dumitrașcu, în calitatea sa de sol, primi din partea marelui vizir invitația să participe la campania care trebuia și avea, într-adevăr, să fie decisiva pentru soarta războiului. Prin situația sa diplomatică,

el nu era înrolat în armată, ci făcea parte din alaiul sultanului.

Pe cînd oastea se găsea la Sofia, printr-o întîmplare, Dumitrașcu asistă la dizgrația prietenului și binefăcătorului său Daltaban-pașa. Acesta își începuse cariera ca simplu ienicer, ajunsese telehișci, agă al ienicerilor, apoi pașă de Silistra, calitate în care îl cunoaște Dimitrie Cantemir: „*În acest timp a făcut cunoștință cu tatăl meu — ne informează Dimitrie Cantemir — și a intrat în intimă prietenie cu el, pe care a păstrat-o nu numai pentru tatăl meu cît a trăit acesta, ci după moartea lui chiar și către fii lui, lucru care nu se întîmplă de prea multe ori la turci*“. Numit beglerbeg — guvernator general — al Rumeliei, restabili ordinea în această regiune bîntuită de hoți și răscoale, cîștigînd un bun renume printre ostași. Temîndu-se că în timpul campaniei Daltaban îl va umbri prin aptitudinile sale militare, marele vizir îl pîrîi sultanului de infidelitate și obținu încuviințarea să-l exileze la Bickia. Dimitrie Cantemir, care se afla în cancelarie la chehaia — locșitorul vizirului — tocmai cînd se redacta ordinul de exil, aduse la cunoștința prietenului său năpasta cel aștepta, dar Daltaban, încrezîndu-se în nevinovăția sa, nu căută să parезe nedreptatea ce i se făcea. În schimb, nu uită dovada de încredere și prietenie a beizadelei, revanșîndu-se mărinos, cînd calitățile sale îl vor aduce la conducerea treburilor imperiului.

Pe drum, Dumitrașcu obținu îngăduința de a se repezi în Moldova, urmînd să ajungă oastea în scurt timp. Cu cai de olac, sosi în grabă la Iași, unde rămase vreo patru-cinci zile. Venirea lui era dictată de treburi importante. Un oarecare Davidel, fecior de mazil — boier de țară — se oploșise în Țara Leșească, unde slujise ca rohmistru — căpitan de cavalerie. Se pare că era destul de cultivat și izbutise să-și cîștige unele simpatii influente. Cert este că i se năzări să obțină domnia Moldovei, fapt pentru care se adresă mai întîi austrieșilor, cărora le promisese să le închine țara. Neizbutindu-i planul, fugi la tătari, propunînd hanului să întreprindă o campanie împotriva leșilor,

promițându-i recucerirea tuturor cetăților luate de aceștia în ultimii ani. Hanul căzu de acord, dar rezultatul nu fu cel scontat. În schimb, Davidel, care se iscălea Alexandru David, obține promisiunea hanului că la Varadin, unde urma să se întâlnească cu vizirul, să intervină pentru a-i obține domnia.

Situația nou creată fu discutată de cei doi frați și după ce puseră la cale lucrurile tot cu cai de olac, Dumitrașcu alergă spre oastea sultanului. Intervenind cu abilitate, el izbutește să înlăture din nou pericolul care plana asupra domniei fratelui său. Tot în această scurtă călătorie la Iași, va fi încredințat poate beizadeaua spre tipărire și manuscrisul *Divanului*, prima sa scriere, care avea să iasă de sub teascuri un an mai târziu.

Reîntors în alai, Dumitrașcu Cantemir urmări cu atenție evoluția evenimentelor, pe care ni le va relata, cu interesante observații de martor ocular, în a sa *Istorie a creșterii și descreșterii curții aliosmănești*. La Belgrad se ținu Galibe-Divan spre a se lua măsurile necesare pentru contracararea tacticii adoptată de austrieci. Prințul Eugeniu de Savoia primi ordin, dat fiindcă nu avea decât 46 000 de ostași, să evite lupta, mulțumindu-se să apere cetățile de la Dunăre. Se ascultă sfatul dat de principele Thököly care propuse să se treacă în Transilvania, ale cărei cetăți erau lipsite de apărare și unde sconta să găsească vreo 50 000 de răsculați care s-ar alătura turcilor.

Mustafa în fruntea oastei se îndreptă spre Timișoara, dar aflând că o garnizoană de 6 000 de austrieci înaintează spre Titel, se întoarse, spre a nu avea dușmani în spate și, cu pierderi nemăsurat de mari, izbuti să-i determine la retragere. Se decide și continuarea cuceririi Petrovaradinului. Apărătorii cetății izbutesc timp de trei zile să țină piept turcilor, împiedicându-i să treacă Dunărea, timp în care Eugeniu de Savoia putu să le vină în ajutor. Mărșăluise nouă ceasuri întins, printr-o regiune secetoasă și pustie de tătari, dar sosise la timp. Cele două oști, în plenitudinea lor, se găseau față în față. Ce era de făcut? Turcii ținură un nou Galibe-Divan. Marele vizir opina pentru o

lupta decisivă, în plin câmp, mizând pe superioritatea zdrobitoare a trupelor turcești, care treceau de 150 000 de oameni. Punctul acesta de vedere nu găsi aprobarea lui Hogeza Dgiafer-pașa al cărui cuvânt era prețuit, ca aparținând unui participant la mai toate luptele duse cu austrieții, opinie împărtășită după o lungă deliberare și de sultan. Vizirul sugerează atunci cucerirea Seghedinului, a cărui ocupare le-ar fi asigurat controlul unei vaste regiuni. Turcii ridicară tabăra și porniră pe Tisa în sus, ajungând pînă la Zenta. Crezînd că turcii fug, Eugeniu de Savoia se repede în urmărirea lor în fruntea a 16 000 de ostași. În aceeași noapte în care turcii purceseră la drum, un detașament otoman din ariergarda fusese nimicit pînă la unul de urmăritori.

Sultanul, aflînd de apropierea oastei austriece, ordonă să se facă pod peste Tisa și să treacă oastea pe celălalt țărm. Vizirului îi atrage atenția că dacă imperialii vor prăda un singur car, îl va executa. Nesocotind porunca, vizirul consideră oportun momentul să-și pună în aplicare planul de a da lupta cu dușmanul. Simulează a organiza retragera, trimițînd pe celălalt țărm o mică parte din oaste, argumentînd că grosul armatei și artileria sînt necesare pentru a stăvili dușmanul. Cînd simulacrul de retragere este organizat, vizirul recheamă pașii, care vin însoțiți numai de cîte trei slujitori, și le rostește un discurs, pe care Dimitrie Cantemir îl rezumă astfel: *„Fraților, dușmanii s-au apropiat, se găsesc deja în fața noastră. Fiindcă nu ne-am luptat cu ei cînd aveam poziție prielnică și toate avantajele de partea noastră, sîntem constrînși să ne luptăm acum cu ei în condiții neprielnice. Nu ne-a rămas decît o singură mîngîiere, învățătura religiei noastre mahomedane care ne declară gazi, dacă învingem și sehadet, dacă murim glorios. E lucru de neprețuit acesta. Fiindcă pe mine mă așteaptă astăzi una din aceste alternative, iubiții mei frați și tovarăși de arme, am cugetat că ar fi lucru necuviincios a vă răpi vouă posibilitatea de a gusta această fericire. Iată dar că paradisul vă este deschis. Eu, din inspirație divină, vă poruncesc să intrați în el și să gustați desfătările*

promise de profet. Și dacă veși refuza să vă supuneți legii și ordinelor mele, atunci iată cu această armă a mea vă voi ridica viața pe care doriți s-o păstrați cu rușine și paradisul pe care-l disprețuiți.“

Prima luptă se dă spre seară. Austriecii, care atacă fără să cunoască dispozitivul de apărare al dușmanului, sînt respinși, pricinuindu-li-se mari pierderi. Experimentat în lupte, Eugeniu de Savoia trimite cîteva regimente printr-o vale a Tisei, seacă vara, prin care se putea pătrunde în interiorul pozițiilor turcești, distruge cu tunurile podul peste Tisa, pornind apoi un atac pe tot frontul. La apariția austriecilor în propriile lor linii, turcii sînt cuprinși de panică și ienicerii ucid pe marele vizir și pe ceilalți pași. În această confuzie generală, soarta bătăliei era decisă. Cu prețul vieții a 6000 de soldați, austriecii nimicesc o oaste incomparabil mai mare. Nu izbuti să scape de masacru decît Mahmud Ben Ogli, pașa arnăuților, care, rănit de două ori, se salvă cu fuga, trecînd Tisa călare. De la acesta află și Dimitrie Cantemir, care apucase de trecut pe celălalt țărm al râului, amănuntele dezastruoasei bătălii, relatată în amintita sa scriere.

Înfrișat, sultanul fugi pe ascuns noaptea la Timișoara, unde o vreme rămîne ascuns. Oastea care-l însoțea nimerește noaptea într-o mlaștină și, temîndu-se să nu fie prinsă din urmă, părăsește bagajele și fuge în dezordine. Resturile armatei se adună, flămînde și zdrențuite, lângă zidurile Timișoarei, nepermițîndu-li-se intrarea în cetate.

O întîmplare, al cărui crou a fost Dimitrie Cantemir însuși, sugerează pregnant panica ce stăpînea oastea turcească în aceste zile : „*De cîte ori mi-aduc aminte de confuzia deplorabilă de atunci mă cuprinde totdeauna o mare scîrbă. Nu era omul în siguranță nicăieri și prietenul era la fel de suspect ca și dușmanul ; dezordinea era generală și de neînchipuit. Sultanul a fost trei zile ascuns în cetate și nimeni în afară de pașa nu știa unde se află. În acest timp circulau mii de zvonuri printre trupe ; unii ziceau că e prins, alții că l-au trădat chiar soldații lui. Trupele care reușiseră să scape rătăceau fără comandanți de colo-colo fără nici un rost ; îi conducea doar foamea și prădau tot ceea ce vedeau. Se mai*

întimplase cu acel an să fie foarte secetos, de secaseră toate apele, încît caii morți de sete erau duși să soarbă mocirlă puturoasă și dacă cineva, din întimplare, găsea vreun pic de apă ca să-și poată muia măcar buzele, nu să-și astîmpere setea, trebuia mai întîi să omoare sau să rănească pe cei care se îmbulzeau. După ce am scăpat și eu cum am putut, m-am dus cu celelalte trupe la Timișoara și ne-am așezat cortul cu tot bagajul într-o livadă. Din întimplare am dat aci peste un puț acoperit cu pămînt. Mi-am mutat cortul deasupra puțului, l-am curățat și astfel aveam apă proaspătă și curată pentru mine, pentru oamenii mei și pentru cai. Într-o dimineață, însă, pe cînd se vărsa de ziuă, am trimis printr-un slujitor o oală de apă bucătarului meu. Pe drum, îl zări un soldat, îi luă oala, bău apa, apoi îl amenință cu moartea dacă nu-i va spune de unde o are și-i puse sabia în piept. Bietul băiat, tremurînd de frică, destăinuî soldatului că sub cortul meu se află un puț. Soldatul alergă îndată la tovarășii lui și le spuse ceea ce aflate. Pe loc plecară cu toșii, cu sabia într-o mînă și cu cîte un vas în alta, întrebînd în toate părțile unde este cortul meu. Mi-am dat seama numaidecît că nu mai pot să ascund nimic. Mi-am mutat cortul și am lăsat puțul liber. Pentru a mă scuza, le-am spus că am găsit un om mort în puț și l-am ascuns fiindcă m-am temut să nu bea vreun însetat apă din el înainte de a-l curăți și să-și spurce astfel sufletul. Minciuna aceasta nevinovată, dar necesară împrejurării aceleia, m-a salvat de sabia acelor ostași care mi-au și mulțumit chiar pentru serviciul bun pe care l-am făcut“.

După trei zile, văzînd că nu-și fac apariția trupele austriece, sultanul se arată resturilor armatei sale, o reorganiză și pornește spre Belgrad. Pe Ainedgi Oglî Hussein-pașa, guvernatorul Belgradului, îl numi mare vizir, neavînd altă alegere de făcut, pașii săi fiind îngropați în mlaștinile de la Zenta. La începutul anului 1698, sultanul se reîntoarce la Constantinopol, în timp ce austrieceii ocupaseră aproape toată Bosnia. Deznădăjduită de atîtea insuccese, oastea turcească din Bosnia trimise o delegație la Daltaban Mustafa-pașa, exilat în orașelul Bickia, și îi încredințează comanda. Conduși de el, turcii

alungă pe austriecei dincolo de Sava, reocupînd douăzeci și patru de cetăți de pe acest riu.

Pacea de la Karlowitz se încheie la 26 ianuarie 1699, prin serviciile abile ale marelui tergiman — tîlmaci — Alexandru Mavrocordat. Cu Austria se încheie un armistițiu pe timp de douăzeci și cinci de ani, cedîndu-i-se Transilvania, dar Timișoara rămînea Turciei. Navigația pe Mureș și Tisa era liberă pentru supușii celor două țări semnatare. Se stabili un schimb de misiuni diplomatice: Hasnadar Ibrahim-pașa fu primul ambasador al Porții la Viena, iar contele Oettingen făcea același oficiu la Constantinopol.

Cu Polonii se încheie un armistițiu tot pe douăzeci și cinci de ani, turcii acceptînd ca cetatea Camenița, Podolia și Ucraina pînă la Nipru să reentre în stăpînirea Poloniei. Aceasta restituia însă cetățile Suceava, Neamț și Soroca, ocupate în timpul anilor din urmă.

Între Rusia și Turcia intervine un armistițiu doar de doi ani, Poarta acceptînd păstrarea de către ruși a teritoriilor cucerite în sud.

Se consfințează astfel declinul puterii turcești, care începuse o dată cu asediul Vienei și pe care, mici și efemere revirimente militare, nu-l vor putea opri pînă la definitivă destrămare a Imperiului Otoman. Istoric cultivat și subtil, Dimitrie Cantemir sesiză pe deplin acest curs descendent al politicii otomane, punîndu-l la baza scrierii sale, la care va trudi ani de-a rîndul, *Istoria pentru creșterea și descreșterea curții aliosmănești*.

Ziua de 2 septembrie 1699 fu deosebit de grea pentru sultan. Își dădu seama că supremația flotei turcești în Marea Neagră era pe punctul de a se încheia. În apele Bosforului intrase pentru prima oară o navă sub pavilion rusesc, nava amiral *Kreposti*, care ancorase la trei mile de Constantinopol. Cu ea venea Emilian Ucraințev, solul țarului Petru Alexeevici, cel mai iscusit slujbaş la despărțămîntul treburilor din afară, pentru a duce tratative cu turcii. Venea însoțit de diacul Ceredeev și tîlmacii Lavrețki și Botvinkin. Ucraințev aducea cu el întreaga faimă a stăpînului său, iscusitul și cutezătorul țar Petru, care începuse opera de transformare a țării sale. El își propusese să dezvolte în Rusia o puternică manufactură,

să înflorească negoțul și să scoată Rusia din înapoiere materială și culturală, transformînd-o într-un puternic stat economic și militar.

Stîrniseră interes și vii comentarii, în special, faptele sale de după înfrîngerea turcilor la Azov. În vederea stabilirii unei largi coaliții împotriva turcilor, țarul a trimis în apus o solie, *Marea Ambasadă* cum va fi numită pretutindeni, care a străbătut principalele capitale europene. Ambasada și-a început în 1697 lungul ei drum care avea să dureze pînă către toamna anului următor. Înaintea ambasadei a pornit însă Petru Mihailovici, un rus înalt, ca de doi metri, cu ochi vii, iscoditori, cu mustața ascuțită, dornic ca nimeni altul să cunoască diverse meșteșuguri și mai ales tot ce se lega de construcția de nave. Petru Mihailovici nu era altul decît însuși țarul, care călătorea incognito, hotărît să-și desăvîrșească cunoștințele în vederea reformării țării.

Sub fruntea sa se făureau planuri mărețe, Rusia căpătase o nouă înfățișare, și era convins că toate le va înfăptui întocmai. Multe lucruri realizase și pînă acum, dar cele mai multe rămîneau să fie rezolvate. Ceea ce nu izbutiseră alți țari, începînd cu teribilul Ivan cel Groaznic, reușise el, înfrîngînd opoziția înverșunată a nobilimii dornice să nu piardă nici un privilegiu. Instaurase o monarhie absolută și era convins că întîrzierea de ani și ani de zile produsă în dezvoltarea Rusiei o va înlătura într-un scurt răstimp, reformînd toate sectoarele vieții publice, de la aparatul de stat și năravurile ridicole ale supușilor săi, pînă la comerț, manufacturi și armată. Era multă barbarie în Rusia, dar el nu se va da în lături de la măsuri aspre, chiar dacă i se va spune lui însuși barbar, spre a o alunga.

Trebuia mai întîi să-și consolideze nobilimea și neguțătorimea, cele două forțe sociale pe care-și bazuie ocîrmuirea. Ștersese energic diferențele păgubitoare ce se făceau între „nobilimea de sine” și cea crescută o dată cu necesitățile vieții de stat, „nobilimea administrativă”, cum fusese numită cu un ușor dispreț. Clasa nobililor trebuie să fie una singură și nu va pregeta nici o clipă să înnobileze pe cei mai luminați și harnici neguțători ai săi, pe oștenii săi cei mai pricepuți, înal-

Constantin Brîncoveanu,
Domnul Țării Românești

Antioh Cantemir,
fratele lui
Dimitrie Cantemir

Stolnicul Constantin Cantacuzino

Spătarul Toma Cantacuzino

țindu-i în demnitățile cele mai de sus. Ii răsplătea generos pe nobilii din serviciul său, le dădea soldă bună, și în viitor se gîdea să vină chiar cu un ucuz ca să împiedice destrămarea domeniilor nobiliare.

Încurajase neguțatorii vrînd să-i facă mai îndrăzneți și mai deștepți, nu șovăise să acorde privilegiu fabricanților, îngăduise străinilor să ridice manufacturi prospere, ca să nu mai fie nevoit să importe atît de multe mărfuri. Avea nevoie de uzine metalurgice, necesare pentru înzestrarea tehnică a armatei, îi erau necesare șantiere navale să-și ducă la bun sfîrșit galeonul cu care să oblige pe suedezi să-i lase deschisă „ferestra sa la mare“, Petersburgul.

Visa să ajungă ziua cînd mărfurile rusești vor îndestula nu numai nevoile supușilor săi, dar vor fi cumpărate și laudate de străini, de aceia de la care acum el este încă nevoit să le importe, plătindu-le cu bani grei.

În drum spre Königsberg, Petru vedea aievea cum navele sale brăzdează Marea Baltică ori stau ancorate, cu pavilioanele fluturînd, în porturile Angliei, Franței și Olandei. Și era convins că toate acestea vor fi realități nu peste multă vreme.

S-a oprit la Königsberg, în Prusia, unde a studiat probleme de artilerie, apoi, în șantierele navale din Sarsdam, în Olanda, angajîndu-se ca simplu dulgher. Niște negustori olandezi care străbătuseră olaturile Rusiei l-au recunoscut și țarul, dornic să poată învăța în tihnă, a fugit la Amsterdam, angajîndu-se ca ucenic la atelierele navale, unde rămase timp de patru luni. Anglia l-a atras pentru modul riguros de organizare a vieții de stat și pentru avîntul pe care îl luaseră aci manufacturile. Două luni, într-un orășel de pe Tamisa, s-a interesat tot de vechea lui pasiune : construcția navelor. N-a neglijat însă nici problemele de manufactură, nici chestiunile de viață publică, participînd chiar la ședințele parlamentului. Din Anglia, a plecat la Viena, unde a dus tratative cu împăratul Leopold în vederea realizării unei noi coaliții antiotomane, care ar fi creat Rusiei posibilitatea să-și rezolve definitiv problema sudului Ucrainei. Tratativele nu au avut însă succesul scontat. Austria dorea să-și asigure pacea cu turcii, spre a avea mîna liberă în apus unde Ludovic al XIV-lea promova aceeași politică

de extindere teritorială în dauna statelor germane, acceptînd mediația ce i se oferea, iar Polonia, epuizată de un război lung, de uzură, neîncununat de succese majore, năzuia și ea după pace. Puțin după aceea s-a încheiat și pacea de la Karlowitz.

Pe cînd se găsea la Viena, țarului i-a parvenit vestea răscoalei strelîților, nemulțumiți de guvernarea sa activă, reformatoare. Pe cînd se găsea, în drumul de întoarcere, aproape de Krakovia, a primit știrea că voievodul Șein și generalul Gordon îi bătuseră pe răzvrățiți, la patruzeci de mile de Moscova, lângă mănăstirea Voskresenskoe.

După ce a avut o convorbire cu regele polon, în orașul Rava, Petru s-a înapoiat în țară, unde lucrurile își reluaseră cursul normal.

Instalat modest la Preobrajenskoe, așezare rustică din apropierea noii sale capitale — Petersburg — țarul și-a uluit supușii prin purtarea sa. Pe boierii veniți să-i ureze bun sosir i-a oprit să-i mai sărute mîna, după vechiul obicei, și le-a tăiat bărbile cu foarfeca. Era primul act al operei de civilizare a boierilor. Printr-un decret a abolit vechiul port rusesc, obligîndu-și supușii să poarte haine comode, după moda apusului. A pedepsit cu asprime pe răzvrățiți, spînzurînd ca la 1 200 de strelîți. Puțin după aceea, Petru desființă unitățile de strelîți, înlocuindu-le cu regimente de trupe regulate, de infanterie și dragoni.

Fiindcă o coaliție contra turcilor nu s-a putut încheia în acele condiții, țarul și-a îndreptat privirile spre Baltica, unde Suedia, sub domnia lui Carol al XII-lea, se impusese ca o mare forță terestră și navală. Ca să-și deschidă drum la mare, chestiunea indispensabilă pentru dezvoltarea viitoare a țării sale, Petru trebuia să spulbere dominația suedeză asupra regiunii Mării Baltice. Începutul și fusese făcut. Cu regele August al II-lea se ajunsese la o înțelegere asupra unei alianțe împotriva Suediei. La 11 noiembrie 1699 se încheie la Preobrajenskoe un tratat de alianță între Rusia și Polonia, după ce, la 16 iunie, același an, se semnase un tratat de alianță defensivă cu Danemarca.

Pentru a avea mină liberă în nord, țarul avea nevoie de pace în sud. În acest sens, Ukraințev, diplomat subtil și persuasiv, fu trimis la Constantinopol pentru a definitiva tratativele începute la Karlowitz. Țarul dorea însă, semn al prosperității țării sale, să-și trimită solul pe mare, dar turcii se încapăținau să-i refuze trecerea. Ceea ce nu obținut prin tratative, țarul reuși prin forță. La 17 august flota ruscă ajunse la mare, coborînd pe Don și obligă pe pașa de Kerci să permită trecerea. La 28 august, însoțită de patru corăbii turcești de război, nava *Krepostî* se îndreptă spre Constantinopol, unde ajunse cu o zi mai devreme decît vasele otomane însoțitoare. La 3 septembrie, sultanul trimise trei bărci, îmbrăcate în covoare scumpe să-l aducă pe sol, care venea încărcat cu daruri bogate: blănuri de samur, colți de morse, ceai și multe alte lucruri, ca să-i îndulcească furia neputincioasă.

La 3 iulie 1700, Ukraințev semna în numele țarului un armistițiu de treizeci de ani cu turcii.

III

La Iași, în 30 august 1698, ieșia din tiparniță, în românește și grecește, „întăia a osteninței mele răsădire și odrăslire“, „a tinerețelor mele întâe născută roadă“, cum spune autorul ei, cartea care deschide seria scrierilor lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*.

Cartea este închinată „*blagoceștiului, prea luminatului și noa cînstiului, dulcelui și mai marelui frate*“, „*de la al mării sale mai mic și plecat frate*“, dovadă că relațiile dintre cei doi frați erau calde, fiind sprijin unul altuia la nevoie. Cei doi frați sînt ca „*polus articus*“ și ca „*polus antarticus*“, „*pre carele ca pe o întemeiată și vîrtoasă sprijineală și cetate te țin*“.

Cartea este însoțită de o închinare a dascălului Ieremia Cacavela către domnescul său discipol, scrisă în stilul retoric al vremii, numindu-se pe sine „*plugariul carele la holda minții tale am ostenit*“; el laudă geniul pe care îl întrevede chiar și în această modestă operă de început, dar al cărui orizont de informație și îndrăzneală de interpretare depășește cadrul de gîndire al dascălului: „*care puțina sămînță ai smeritei mele didascalii prîimind întru învățături cu miile înmulțită au răsărit roadă*“.

Cartea este oglinda stadiului de formare a cărturarului, care, aflat sub tutela gîndirii mistico-religioase a dascălului său, evoluează spre descătușare, spre cultul umanist al rațiunii.

Tema lucrării nu era originală, ci un loc comun al literaturii vremii, dezbătută atît de slujitori ai bisericii,

cît și de scriitori laici, care continuau tradiția literară a antichității greco-latine. Dogmatica ortodoxă considera că lumea este efemeră și păcătoasă, recomandînd drept-credincioșilor ocolirea capcanelor ei, retragerea în asceză, în meditație, în întunericul chiliei. *Dioptra* (*Oglinda*), scrierea călugărului bizantin din veacul al XI-lea, Filip Solitarul, despre care Dimitrie Cantemir mărturisește a-i fi fost model și îndemn, rezolvă problema în spiritul învățaturii creștine, susținînd că adevărata viață nu se realizează decît în ascetism. Punînd în discuție toate argumentele bisericii, dar asociindu-le și reflecțiile unor filozofi, stoici îndeosbi, Dimitrie Cantemir desprinde o altă concluzie, care impacă etica religioasă cu cea laică: viața veșnică poate fi dobîndită trăind înțelepțește viața lumească, înlăturînd virtuos tentațiile păcatului. Punctul de vedere exprimat este incontestabil mai evoluat decît cel eclesiastic, am îndrăzni să spunem umanist, întrucît acordă omului încredere în forțele rațiunii, cenzor și călăuză al faptelor sale.

Cartea este împărțită în trei părți: în prima, lumea și înțeleptul țin divan: înțeleptul, personificare a idealului creștin de viață, acuză lumea pentru imperfecțiunile ei și primește replica acesteia. În partea a doua, autorul adună citate din Biblie sau din lucrările unor filozofi, pentru a susține capetele de învinuire. În partea a treia, se explică teameiurile pe care se poate realiza „*legămînt și așezare*” între lume și înțelept, recomandîndu-se șaptezeci și șapte principii de conduită.

Deși, în ansamblul operei cantemiriene, *Divanul* poartă însemnele unei lucrări de debut, ale unor căutări la capătul cărora autorul nu s-a găsit încă, în istoria literaturii noastre vechi are o însemnătate bine precizată fiind „*prima carte romînească originală de gîndire religioasă*”¹. Comentarii pe teme religioase circulară pe teritoriul romînesc, în slavonă, greacă sau chiar în traducere romînească, dar ele aparținuseră unor străini, unii dintre ei pripășiți numai pentru o vreme în țările romîne. *Divanul* aparține însă unui gînditor romîn, este scrisă în romînește și este destinată cititorilor romîni.

¹ P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, pag. 51.

Cantemir însuși își dădea seama de acest lucru, zicînd despre iniția sa tiparitură: „și mai vîrtoș tot moldovenescul nostru neam, cu Cîntarea Cîntărilor a striga și unul altuia în bucuria arătînd a cînta și îndemna zicînd: «floare s-au deschis în pămîntul nostru».”

Prin anumite idei ale sale, *Divanul* depășește însă cadrul literaturii religioase, marcînd de pe acum liniile de dezvoltare ale cugetării lui Cantemir, înscriindu-se printre primele cărți cu caracter filozofic ale literaturii noastre vechi, superioară, într-o anumită privință, poemului filozofic *Viața lumii*, al contemporanului său mai vîrstnic Miron Costin, a cărui operă neîndoios a cunoscut-o.

Idealul de viață al lui Dimitrie Cantemir este laic și raționalist, iar argumentele pe care se sprijină sînt extrase în mare parte din gînditori mai ales stoici, dar și din gînditori creștini, adepți ai Reformei. Prin intermediul *Divanului*, sînt puse în circulație în țările noastre reflecții ale unor filozofi și scriitori ai antichității ca Epictet, Pitagora, Thales, Seneca, Platon, Tacit, Cicero, Plutarh.

„Pentru aceasta dară Seneca (măcar că păgîn era) însă frumos învăța: («de este sufletul tău înțelept, în trei vremi să se cumpănească: fiitoare, furtivă și cea trecută adesea a pomenii»). Adecă cele trecute în minte ți le adu și ce au fost unii și în ce s-au întors vei vedea”. De la Seneca împrumută și un citat, din care Cantemir și-a făcut un crez în viață: „De vreme dară ce vreme de viețuit ai, viețuiește, ca cum în ceasul de moarte ai vrea să viețuiești; în ceasul morții acele nemici îți vor ajuta. Pentru carile cu poște te-ai îndeletnicit și păcate ai agonisit. Cu aceste împotriva zilei morții să stai; mai denainte de tine răutățile tale să moară (Seneca, Cartea XXVIII)”.

Este interesant de relevat, pentru a determina libertatea de gîndire a tinerei beizadele, că cele șaptezeci și șapte norme de credință, citate în cartea a treia, le împrumută de la teologul lituanian Andrei Wissowatius (1608—1673) acuzat de erezie, care și-a trăit o parte

din viața în Olanda, spre a scăpa de prigoana la care-l expuneau idcile sale.

Cartea se încheie cu expunerea celor zece porunci stoice ale lui Marc Aureliu. Cît de independent era în concepția sa Dimitrie Cantemir se întrevește și din faptul că pînă și motivul ecleziasat al „deșertăciunii deșertăciunilor“ este dezvoltat cu elemente și argumente din literatura laică, preluate în parte și prin intermediul lui Miron Costin. În literatura laică, motivul acestei „*fortuna-labilis*“, pus în valoare de istoricul literar Ramiro Ortiz, a avut o largă circulație, Cantemir luînd contact cu el încă din anii primei sale ucenicii cărturărești. Nu e greu să recunoști în rîndurile : „*O lume ! dară eu știu, precum și alți mulți, ca mine încă și mai puternici decît mine au fost ; dar pînă la svîrșit ce s-au făcut ? Ce s-au făcut împărații perșilor cei mari, minunați și vestiți ? Unde Kyros și Crisos ? Unde este Xerxes și Artaxerxes ! Aceștia care în loc de Dumnezeu se socotesc și mai puternici decît toți oamenii lumii se ținea, pînă într-atîta cît și cu lucrul mării și cu valurile furtunei ei vrea să stăpînească, oamenilor săi poruncind ca să bată marea cu toiege și să o puie în obezi, căci i-au stricat podul cel ce peste mare făcuse la bogazul de la Chersonisos*“... etc. etc. — cunoscutele versuri ale lui Miron Costin :

...,*Unde-s cei din lume
Mari împărați și vestiți ? Acu de-abîia nume
Le-au rămas de poveste. Ei sînt cu primejdii
Trecuți. Cine ai lumii să lasă nădejdi ?
Unde-s ai lumii împărați, unde ieste Xerxes,
Alexandru Machidon, unde-i Artaxerxes,
August, Pompei și Chesar ? Ei au luat lume :
Pre toți i-au stîns cu vremea, ca pre niște spume.
Fost-au Ţiros împărat, vestit cu războaie,
Cu avere preste toți*“... etc.

În *Divan* se strevăd nu numai viitoarele preocupări ale filozofului, dar, deși într-o măsură mai mică, și

ale gînditorului social politic. Spre deosebire de predecesorii săi istoriografi, membri ai clasei boierești și sprijinitori ca atare ai drepturilor acesteia, Cantemir va face în opera sa o violentă critică boierimii, care va culmina în operele sale de maturitate: *Istoria ieroglică, Descrierea Moldovei, Hronic*. Germanii acestei atitudini răzbat și în *Divan*, realitățile sociale tragice, inspirîndu-i reflecții amare.

În acest secol al XVII-lea, în care crește autoritatea boierimii în stat, o dată cu mărirea domeniilor prin spolierea fără scrupule a țărănimii libere, domnul însuși nefiind decît un instrument docil al marilor latifundiați, Dimitrie Cantemir le adresează acestora o virulentă critică, cu accente de pamflet, chiar de pe acum. Sub titlul : „*Bogatul mîndru, Dumnezeu neprieten lui*“, autorul condamnă goana după mărirea a celor avuți : „*Și întîi slugi lîngă cei mari a fi agiungînd, pînă într-atîta cu mintea agiung și a face nevoiesc, cu ei stăpîni și pre stăpîni slugi a face sîlesc. Și cu aceasta socoteulă ca toată cîntea, slava lumii acesteia să nu le lipsească*“ sau, în altă parte, beizadeaua, care avusese prilejul să vadă de atîtea ori îmbrăcînd caftanul celor mai de seamă dregătorii oameni fără nici un merit personal, decît cel al averii, izbucnește patetic : „*Intr-acesta chip bogatul prin întîmplări îmbogățindu-se, cîntea și scaunul cel mai de sus cearcă; și cu cît s-ar mai sus sui, cu atît însă mai sus a se urca poștește; și nici la o stepenă de cel mai gios a se opri ar vrea*“. Aceste „*întîmplări*“ sînt denunțate de Cantemir într-un paragraf dintre cele mai relevante pentru procesul de ruinare a țărănimii libere : „*Du-te la cei ce de lipsă moșile și satele își vînd, și acum în mare strînsoare fiind, cu eștin preț le vei cumpăra*“.

Caracteristic pentru societatea feudală e faptul că avuția netezea drumul spre culmile ierarhiei sociale : „*Du-te la ușa împărătească sau domnească, că pentru numele cel restit al bogăției tale și mai vîrtos cu puterea avuției boieria îți vor da și încă cea mai de frunte,*

pînă încît cu al banilor agiutoriu și domnia, și crăia, măcar și împărăția poate să agonisești. Eată dară că toată cinstea lumii nu-ți lipsește“.

Lucrare de tinerțe, pătrunsă de spiritul ortodoxiei, *Divanul* este instructiv pentru cunoașterea începuturilor creației unui mare gînditor. Elementele raționaliste și de critică socială, care răzbesc din hățișul fabulei biblice, prefigurează personalitatea de mai tîrziu a scriitorului și dau o notă de originalitate unei cărți sortită, prin problemele ei, la ariditate și impersonalitate.

IV

La cei douăzeci și cinci de ani ai săi, Dimitrie Cantemir trăise satisfacții care altuia nu-i este dat să le cunoască într-o viață întreagă. Era prețuit pentru știința sa, cinstit pentru caracterul drept și dîrz, invitat pentru întinsele relații, care-i deschideau ușile seraiurilor și ambasadelor străine. Perspicacele și temutul Constantin Brîncoveanu recunoștea rivalului său însușiri excepționale și-i păstra, în secret, un respect amestecat cu teamă. Cu toate acestea, beizadeaua își simțea viața neîmplinită. Preocupările intelectuale nu-i mai aduceau acea mulțumire completă care-i încîntase adolescența, iar izbînzile diplomatice nu-i mai încălzeau mîndria ca altădată. Petrecerile la care participa, din obligație sau din plictiseală, nu-i mai spuneau nimic.

Orfan de mamă de la vîrsta de doi ani, beizadeaua fusese crescut de tatăl său într-o ambianță familială reconfortantă, de adîncă afecțiune reciprocă, a cărei lipsă o resimțea puternic acum, după dispariția părintelui. Cantemir simțea nevoia să-și întemeieze un cămin atît de necesar mai ales în acest mediu, în care clocoteau patimile politice, se zîmbea cu ipocrizie și se izbea piezis.

Cînd în 1699 ceru învoire să se reîntoarcă pentru mai multă vreme în Moldova, nu destăinui nimănui cauza reală a acestei călătorii. Motivul nu trebuia să ajungă la urechile Brîncoveanului, fiindcă Dimitrie Cantemir se călătorea în patrie spre a-și rostui propria viață.

Cunoscînd duşmănia nutrită de domnul muntean împotriva familiei răposatului Șerban Cantacuzino, Dimitrie trimise solie tainică în Transilvania, la doamna Maria, spre a o aduce pe domnița Casandra, logodnica sa. Guvernatorul Brașovului nu era străin de misiunea lui Vasile Purece „*vornicul dinspre doamna*“, dar, pentru a nu jigni pe aliatul împăratului de la Viena și a nu supăra nici pe Antioh-vodă, cu care era în bune relații, se prefăcu a nu ști nimic. La Iași, pînă la nuntă, domnița fu găzduită în casele sale de Iordache Ruset vistiernicul, cu care era rubedenie.

Căsătoria aceasta întărea poziția socială și politică a lui Dimitrie Cantemir, înrudindu-l cu puternice familii din marea boierime din Muntenia. Năzuința beizadelei de a obține domnia în Țara Romînească dobîndea acum o justificare nouă: tronul pe care dorea să-l ocupe aparținuse doar socrului său. Pe de altă parte, doamna Maria dobîndea un ginere ager și cutezător, capabil să lupte împotriva lui Brîncoveanu pentru restituirea moșiilor confiscate de acesta.

Mirele, dormic să pună capăt vrajbei, trimise sol la curtea Brîncoveanului, invitîndu-l la nuntă. Diplomat versat, acesta își ascunse amărăciunea și, cu prefăcută bucurie, trimise ca reprezentant al său pe marele aga Ianache Văcărescu, încărcat de daruri bogate.

Impresia făcută de tînăra pereche nuntașilor era deosebită. Ceea ce atrăgea în primul rînd luarea-amînte la domnița Casandra era distincția întipărită pe chipul său oacheș, prelung, cu trăsături frumoase. Avea frunte înaltă, nas drept, cu nări fine, fremătătoare, cu gura frumos descnată, ochi meditativi, cu sprîncene bine arcuite. Înbrăca mai ales rochii de catifea, strînse la mijloc de cordoane bătute cu paftale de preț, care-i puneau în valoare silueta zveltă. Cultă, cunoscătoare de limbi străine, conversa cu eleganță, dar fără ostentație și impunea prin demnitate.

Dumitrașcu, crescut în mediile cele mai rafinate ale Constantinopolului, strălucea prin știința și însușirile sale. Chipul său trăda energie, franchețe și noblețe, avînd darul de a reține atenția și cuceri simpatia.

Cit rămaseră la Iași, tinerii căsătoriți locuiră în casele pe care le cumpărase părintele său de la vister-niceasa Ghiculeasa, revenite moștenire lui Dimitrie.

Antioh era covârșit de treburile domniei. Împreună cu un pașe, trebuia să evacueze Camcnița, potrivit tratatului de la Karlowitz, și să preia cetățile pe care le dețineau leșii în Moldova. Nu încape îndoială că sfatul înțelept al fratelui îi va fi inspirat multe din acțiunile sale.

La începutul anului 1700, Dumitrașcu îl secondase pe Antioh la primirea solului leah, Rafael Leszczynski. Însoțit de o numeroasă suită, acesta trecea spre Constantinopol pentru a stabili unele chestiuni de detaliu privind aplicarea tratatului de la Karlowitz. Solul aparținea marii nobilemi poloneze, ginere al hatmanului Iablovski și tatăl viitorului domn, impus de Carol al XII-lea Poloniei, Stanislau Leszczynski. Primirea se făcu după un protocol stabilit de mai înainte, solul polon condiționându-și vizita de situarea sa la același rang cu domnul moldovean.

Antioh îi iese în întâmpinare pe Bahlui, la un ceas depărtare de țirg, însoțindu-l pînă la gazda ce i se pregătise. A doua zi, în cinstea leahului, se dădu o masă la palat. Leszczynski fu așteptat de domn pe scările cerdacului, întîlnindu-se pe a patra treaptă, solul urcînd trei, iar Antioh coborînd în întâmpinarea lui un număr egal, altfel, arogantul pan ar fi refuzat vizita. De aci, cei doi intrară, pășind alături, în casele domnești unde, în a doua odaie, îi întîmpină Dumitrașcu, care se adresă solului într-o curgătoare și impecabilă limbă latină, ceea ce făcu dintru început o bună impresie oaspetelui, crescut într-un mediu de cultură latină ieșuită. În cea de a patra încăpere, avu loc o discuție cu caracter politic. Solul va fi spus treburile care-l duceau la Poartă: să obțină încuviințarea de la sultan de a muta hotarele leșești mai spre sud și de a alunga pe tătari din Bugeac. Cu acest prilej, Dumitrașcu făcu dovada unui ascuțit simț politic și a unei erudiții care-l uluiră pe sol, obligîndu-l să recunoască faptul că, în realitate, beizadeaua depășea cu mult faima care răzbiise chiar de pe atunci peste hotarele Imperiului Otoman.

La masă, solul fu încadrat de domn și beizadea. Participa la acest ospăț și bătrînul dascăl Ieremia Cacavela, căruia i se făcu cîstea de a sta chiar lîngă învățacelul său, dar la oarecare distanță. Cînd s-a ridicat paharul în sănătatea craiului August al II-lea, asemuit ditirambic cu Iuliu Cezar și Alexandru cel Mare, se traseră salve de tun.

Avu loc și o convorbire privată la care participară numai solul, domnul și fratele său. Solul ceru lui Antioh să asigure de protecția sa pe călătorii poloni prin Moldova, iar acesta întoarse aceeași rugămintă pentru ortodocșii din Polonia, ajungîndu-se la făgăduieli reciproce.

La despărțire, cele două părți își făcură daruri. Din partea solului Dumitrașcu primi o pereche de pistoale și o pușcă, lucrate în armurărilor pariziene.

Misiunea leahului la Poartă avu deplin succes, pentru că, scurtă vreme după aceea, Antioh primi poruncă să-i îndepărteze pe tătari din Bugeac.

În țara Moldovei, ostentă și secătuită de atîția ani de război, în zilele de domnie ale lui Antioh, începuse să se înfiri pe din nou prosperitatea. Chiar și o parte din boierii care se pribegiseră la domnul muntean, văzînd buna chiverniseală a țării, se reîntoarseră în Moldova primind iertare. „*Tare să bucurasă oamenii atunci și de pace și de chiverniseala cî bună a lui Antiohîi-vodă. Și începură boierii a-ș face curți și a iezi iazuri pre la săliști, și cu toate să siliê.*”

În primăvară, Dumitrașcu se întoarse la Stambul aducînd cu sine și pe doamna Casandra, care vreme de unsprezece ani, va împărți aci cu învățatul ei soț, înconjurîndu-l cu dragoste și respect, cu grijă și sprijin, o viață agitată, pîndită de mari primejdii și de neajunsuri materiale.

De fapt toate acestea apăsau asupra căminului lor chiar din acest prim an de căsnicie. În introducerea la noua sa lucrare, pe care o redactează cu febrilitate, într-un scurt răgaz, ca pe o descărcare a unei minți agitate sub tumultul unor idei care se cer rostite, Dimitrie Cantemir mărturisește bătrînului său dascăl Cacavela, starea lui de spirit destul de tulburată. Dacă de unul

singur putuse să trăiască, nerisipitor cum era, din puțin, întreținerea familiei, sporită la 29 aprilie 1700 cu o fiică, Maria și noile obligații îi impun un alt mod de viață pe care nu și-l poate îngădui. Moșie nu avea decît în Valea Iliei. Ocina părintească, uzurpată de dușmanii Cantemireștilor, reîntrase în stăpînire a lui Antioh, care o păstrase toată pentru sine și o sporise. Raporturile dintre cei doi frați încep să se răcească; începutul de înstrăinare a lui Antioh față de fratele său. datează pare-se din această vreme. Dumitrașcu destăinuiește fostului dascăl, în dedicația amintită: „*sînt chinuit într-una de griji casnice, sînt copleșit de nevoi domestice în particular și oficial*“. Dedicîndu-se cu pasiune studiului, încredințînd scrisului gînduri care i se par că aduc lumină în probleme îndelung dezbătute și aprig controversate, feciorul domnesc își depășea tulburarea lăuntrică, dobîndind seninătatea înțeleptului.

Lucrarea pe care o serie o intitulează *Sacrosantae scientiae indepîngibilis imago* (*Imaginea științei sacre care nu se poate descrie*), lucrare cunoscută îndeobște sub titlul *Metafizica* și care a avut soarta mai tuturor operelor lui Cantemir de a vedea lumina tiparului tîrziu¹.

Crescut în climatul Academiei Patriarhiei, Cantemir își dăduse seama că, erijîndu-se în apărători ai ortodoxiei, învățații dascăli ai acestora nu elaboraseră încă o lucrare de sinteză în care să delimiteze dogmatica ortodoxă de cea catolică. Se impunea acest lucru cu atît mai mult cu cît acum, sub ocrotirea abililor diplomați ai lui Ludovic al XIV-lea, catolicismul pătrunde în Imperiul Otoman, tolerat de meghistanii cumpărați cu aur, ajungînd chiar ca Papa să preia în stăpînire Ierusalimul. Scriîndu-și lucrarea, Cantemir se situa pe o poziție patriotică. Apărarea ortodoxiei însemna a afirma drepturile la independență politică a țărilor robite prin forța numărului și a iataganului, lupta politică de eliberare de sub jugul turcesc îmbrăcînd în secolele XIV-XVII și începutul lui XVIII un veșmînt religios. Simbolul crucii,

¹ Este tipărită în traducerea lui N. Locusteanu sub titlul *Metafizica*, București, 1928.

intr-o vreme cînd prin condițiile obiective ale orînduirii feudale misticismul era în floare, era folosit ca un stîndard pentru apărarea moșiei strămoșești.

Dumitrașcu, deși folosește procedee ale scrierilor părinților bisericii, abordează problemele și le explică nu de pe poziția unui teolog îndărătnic, ci a unui gînditor cu multă libertate în argumentare, care păstrează numai simburile dogmaticii ortodoxe. Formula cărții este alegorică. Ca în incografia bizantină, creatorul are înfașarea unui bătrîn înțelept care se adresează autorului cărții. Pe pieptul creatorului se află o oglindă — imagine ce concretizează îndemnul bisericii de a crede, nu de a cerceta — în care privitorul are revelația adevărului.

Lucrarea este interesantă prin profilul gînditorului pe care ni-l îngăduie să-l reconstituim, superior contemporanilor săi din lumea ortodoxă, prin nivelul de informare puțin obișnuit, prin tentativele de explicații pe care încearcă să le dea.

Plecînd de la premiza bisericii că adevărata cunoștință a lucrurilor este revelația, de natură mistică, Cantemir explică probleme de ontologie și gnoseologie invocînd concepțiile unor filozofi care au introdus serioase elemente raționaliste în gîndirea lor crescută pe un fundament religios.

Căutînd să dea o explicație plauzibilă problemei originii universului, Cantemir recurge la învățătura lui Ioan Baptist van Helmont, alchimist și medic flamand (1577—1644), discipol al lui Paracelsus. Omul de știință van Helmont acordă importanța cuvenită rezultatelor experiențelor sale, încercînd să construiască un sistem în care explicația mistică să fie pusă de acord cu elemente de empirism. Ancorat în teologie, van Helmont își viciază însă multe teze științifice; astfel el susține că materia se creează, se transformă și se distruge corespunzător explicației biblice.

Cu concepția acestuia îl pusese în legătură, chiar în primii ani ai șederii sale la Constantinopol, Meletie de Arta, căruia Dimitrie Cantemir îi închină rînduri de sinceră prețuire și nu este exclus ca rudimente ale gîndirii lui van Helmont să i le fi transmis chiar primul său

profesor, Cacavela, care își adunase învățătura în școlile germane. Interesantă atunci, explicația helmonti-ană dată de Cantemir formării materiei a fost demult depășită de progresele filozofiei și științei. Principiul primar din care a fost creată materia este apa, care prin influența blasului (aerului) se coagulează și crează materia, alcătuită din arhei — elemente corespunzătoare atomului. Cantemir acceptă punctul de vedere religios asupra creației, dar, lucru important, consideră că natura are o evoluție independentă, urmînd linia de mișcare imprimată. Este un punct de vedere deist. Desigur elementele interesante ale acestei cărți sînt numeroase¹. Dintre acestea mai desprindem încă unul, definitoriu pentru umanismul, în plin proces de cristalizare, al gînditorului. În ultima parte a lucrării, consacrată problemelor eticii, Cantemir, deși admite teza religioasă a predestinației, nu putea îngădui să se conteste rațiunii capacitatea de a-și afirma forța și noblețea. Gînditorul și omul de acțiune își afirmau dreptul de a-și făuri viața pe dimensiunea ideilor și forța inteligenței sale, stabilind un compromis între predestinație și liberul arbitru. Continuîndu-și punctul de vedere deist, exprimat în problema ontologică, el acceptă predestinația ca punct de plecare, acordînd omului dreptul de a o corecta prin liberul său arbitru.

Imaginea științei sacre, interesantă prin lupta dramatică ce se dă în gîndirea lui Cantemir pentru a se elibera de corsetul oprimator al canoanelor religioase, reprezintă un moment notabil și pentru cultura crescută în mediul Academiei Patriarhiei și incontestabil pentru

¹ Lucrarea este împărțită în șase părți, fiecare dintre acestea fiind consacrată unei anumite probleme, pe care, în termeni filozofici moderni le-am numi : 1 Gneoseologia, 2 Ontologia, 3 Despre *Procesul creației*, 4 Despre timp (unde aduce anumite corective doctrinei sfîntului Augustin despre timp), 5 Despre *viață și cva-drupla formă a lucrărilor* (se referă la cearta dintre realiști și nominaliști, plasîndu-se pe poziția realiștilor, a acelor care susțin că noțiunile universale nu sînt abstracțiuni, așa cum susțin nominaliștii, care se revendică de la Aristotel, ci au o realitate transcendentă.) 6 Dezbate probleme de etică.

Doamna Maria, soția lui
Ștefan Cantacuzino

Doamna Casandra,
prima soție a lui
Dimitrie Cantemir

Schela Brăilei

cel al culturii romine. Cartea de filozofie pe care o prevestea *Divanul* se realizează acum.

Lucrând cu conștiinciozitatea unui om de știință la redactarea *Metafizicii*, Cantemir și-a făcut ample extrase din opera lui van Helmont, în care savantul flamand considera a fi armonizat mistica teistă cu știința. În peste opt sute de pagini a adunat extrase din părțile acestuia privind originea și structura materiei, deci acele elemente pe care le-a prezentat, însușindu-și-le, în cea de a doua parte a *Metafizicii*, strângându-le sub titlul: *Ioannis Baptistae van Helmont Physices Universalis doctrina*. Se pare că Dimitrie Cantemir năzuia să talmăcească aceste ample fragmente în limba română, devreme ce a scris și în românește, nu numai în latinește, o *Laudă către izvoditoriu și către virtuția învățării lui*, în care aduce elogii, multe lipsite de măsură, filozofului, asupra căruia posteritatea a așternut praful uitării, supraviețuind doar cercetătorul științelor naturii. Multilateralul Dimitrie Cantemir seliță și portretele savantului flamand și al fiului acestuia, care i-a sistematizat opera.

Valurile vremii, mai agitate decât le bănuia beizadeaua că vor veni, l-au împiedicat să-și realizeze proiectul. În amintita dedicație a *Metafizicii*, Dumitrașcu dezvăluia și grijile mai mari ca altădată pe care le avea în calitate de capucheaie a „*prea nenorocitei*” Moldove.

Asupra fraților Cantemir se adunau nori grei, stârniți de umelirile Brîncoveanului. Acesta părea să se bucure acum de favorul deosebit al Porții. În aprilie 1699, o solie munteană în frunte cu banul Cornea Brăiloiu și vel-spătarul Mihai Cantacuzino dobîndea pentru Brîncoveanu un hățșerif prin care i se acorda domnia pe viață. Înminarea hățșerifului — decretului — de către Osman aga lui Brîncoveanu prilejuiește la București festivități deosebite. Cu acest prilej sînt îmbrăcați cu caf-tan douăzeci și patru de boieri, iar turcul este dăruit de vodă cu o splendidă feregea de samur. Reluarea intrigilor împotriva Cantemireștilor se datora faptului că Brîncoveanu era profund neliniștit de căsătoria lui Dimitrie cu Casandra Cantacuzino. Se temea ca beiza-

deaua să nu aducă la cunoștința Porții legăturile sale cu imperialii, despre care nu se putea ca doamna Cassandra să nu aibă cunoștință, ca una ce trăise ani mulți în Ardeal. Se mai adăuga faptul că Brîncoveanu își în-sușise moșii și bani de ai familiei Cantacuzino și avea încredințarea că Dumitrașcu nu-și va precupeți oste-neala de a reintra în posesia drepturilor ce i se cuve-neau. Se mai întâmplase că fiică-sa Ilinca — ce fusese căsătorită cu Scarlat, fiul lui Alexandru Mavrocordat — rămăsese văduvă din iulie 1699, iar tergimanul exa-porit — talmaciul cunoscător al tuturor secretelor — dădea semne de lipsă de prietenie și înțelegere față de el. În schimb, Dumitrașcu era agreat de Cerchez Me-hemed pașa și Cuciuc imbrogolul. Brîncoveanu tri-mite la Stambul pe Mihai Cantacuzino ca să provoace mazilirea lui Antioh în locul căruia cerea înscăunarea unui oarecare boier Toderașcu de la Galați, despre care nici astăzi istoriografia nu cunoaște lucruri mai certe.

Să ne mulțumim cu caracterizarea făcută de Ne-culce, care se pare că-l cunoștea bine pe noul pretendent la scaunul moldovean : „*Care acel Toderașco a fost ne-gușitor : om era chipeș și de fire, dar mai rău și mai spurcat, și mai varvar, și mai tiran, nu era alt om pre aceli vremi în țară. Că de ar fi fost acela domnu în Moldova, nici un boieriu până în doao, trii luni n-ar fi rămas viu în țară*“.

Se zbătea să obțină domnia și Constantin Duca, fostul ginere al Brîncoveanului pînă la 1697, cînd doamna Maria pieri de ciumă, pe care acesta nu l-ar mai fi dorit, domn în Moldova, deoarece acum ducea o politică independentă. Văzînd însă că turcii nu vor să aleagă domn decît între Antioh și Constantin Duca, Brîncoveanu se decise să acorde sprijinul său fostului ginere, susținut nu numai de anumiți meghistani, dar și de contele Oettingen, solul austriac, care locuia în palatul familiei Duca, omîțînd, după unele izvoare, să plătească chiria cuvenită. Sprijinul acestora și al celor o sută de pungi împărțite unde trebuie îl înduple-

cară pe Sultan, la 14 septembrie 1700, să dea firman de domnie lui Constantin Duca.

Vestea mazilirii îi fu adusă lui Antioh de un sol al Țării Moscului, care, după ce se dusesese pe mare la Constantinopol, se întorcea pe uscat. Confidența cu schimbarea domniei i-o făcuse solul nemțesc. Știrea îi venise lui Antioh prea târziu. Chiar a doua zi, se pare, sosi un capegi-bașa cu firmanul de mazilie și a treia zi Antioh fu pornit din Iași spre Țarigrad, unde nimeri drept în închisoare, pîrit de boierii lui Constantin-vodă Duca.

V

După zilele triste care urmară mazilirii lui Antioh, fraților Cantemir părea să li se deschidă zile mai luminoase. Se întâmplase ca marele vizir Husein-pașa să fie destituit, bănuit că ar lucra în favoarea ghiaurilor, și în locul lui veni Daltaban-pașa, care, după succesele din Bosnia, fusese numit guvernator de Bagdad. În drum spre Adrianopole, unde se afla sultanul, Daltaban-pașa se oprește pentru scurt timp la Constantinopol, unde asistă la înmormântarea predecesorului său, care tocmai decedase.

Dumitrașcu profită de ocazie și-i cere sprijinul pe care noul vizir, vechi prieten, i-l promise. Antioh fu eliberat din închisoare și cei doi frați porniră la Udrîi (Adrianopol) spre a fi în apropierea protectorului lor, pentru așezarea lucrurilor pe temeiuri mai prielnice. Liniștea nu dură însă prea mult pentru frații Cantemir. Brîncoveanu nu abandonase lupta nici chiar în aceste condiții, ținîndu-și loviturile atît împotriva lui Constantin Duca, cît și împotriva Cantemireștilor.

Mulți boieri — Neculce estimează numărul lor ca la cincizeci — se pribegiseră la începutul domniei Ducăi-vodă în Muntenia. O parte dintre ei se întoarseseră mai tîrziu, în urma intervenției domnului moldovean la Poartă; totuși rămăseseră în Muntenia mulți mari boieri printre care Vasile Costache vornicul, Bogdan hatmanul — mormit aci de promisiunea că-l vor aduce din nou pe Antioh în scaun — Mihalache spătarul, Ilie Frige-Vacă stolnicul și Maxut postelnicul. Planul lui Brîncoveanu era tîluit cu mult spirit combinativ: cu

o mină oferea pacea, în timp ce cu ecalaltă pregătea pierzania dușmanilor săi. La rugămintea lui, Hrisant Notara, viitorul patriarh de Ierusalim, procedind cu o lipsă de scrupule rar întâlnită chiar și în această epocă de dominație a ipocriziei și feloniei, îndeplini oficial de sol pe lângă Constantin Duca, asigurându-l de bunele sentimente ale domnului muntean. Pe asecuns, însă, Hristant stabilea înțelegere cu Iordache Ruset vistiericul, ca acesta să se lepede de Cantemirești și să devină omul de încredere al lui Brîncoveanu. Chezășie a respectării angajamentului, se perfecta căsătoria unui fiu al lui Iordache, pre nume Neculai, cu o domniță de a Brîncoveanului. În schimb, Iordache povățui pe Brîncoveanu să sprijine la domnie pe Mihalache Racoviță spătarul, rubedenie de a domnului muntean, care nu i-ar ieși din cuvînt. Sfatul i se păru înțelept și Brîncoveanu își struni oamenii și le trimise pungile trebuitoare ca să facă demersurile necesare. Convocă de îndată sfat de taină cu boierii moldoveni pribegiți pe lângă sine, hotărînd să aleagă dintre ei pe cel mai vrednic ca domn. Toate se făceau fără știrea lui Bogdan Lupul, cumnatul și singurul credincios Cantemireștilor. Arzul pregătit de domn în turcește, și semnat de boierii neștiutori de limbă turcească, era viclean alcătuit. Criticînd domnia Ducăi-vodă, lovea însă mai puternic în Cantemirești, și mai ales în Dumitrașcu, și cerea domnia pentru Mihalache Racoviță, pe care-l acceptaseră boierii la sugestia lui Brîncoveanu, care izbutise să le ascundă propriile sale intenții. Lui Daltaban-pașa îi trimite multe pungi de galbeni spre a da mai multă greutate capetelor de acuzare din arz. Prinzînd o scrisoare a stolnicului Constantin Cantacuzino, prin care acesta arăta că aștepta dintr-o clipă în alta pierderea Cantemireștilor, Antioh, temîndu-și zilele, hotărăște să ajungă la înțelegere cu Brîncoveanu, sperînd să obțină în aceste condiții mai ușor domnia și-l părăsi pe fratele lui despre care află — după cum reiese din notațiile *Istoriei Ieroglifice* — că „sau în izgnanie îl vor trimite sau și altă ceva mai rău îi vor face“.

Dimitrie Cantemir, căruia nri ramăsese necunoscută toată țesătura de intrigi, apelă din nou la spiritul de

înțelegere al prietenului său, față de care-și dovedise altădată solicitudinea și acesta se arătă binevoitor, promițându-i chiar domnia Moldovei, — dar îi primi și oferta, făcută de beizadea potrivit uzanțelor corupte ale Porții, de a-i da o însemnată sumă de bani.

Proiectul acesta, care ar fi putut schimba poate cursul istoriei Moldovei, nu se mai realizează. Împrejurări tragice duseră la pieirea marelui vizir. Nemulțumit de clauzele păcii de la Karlowitz, oneroase pentru turci, Daltaban-pașa cercetă pe Rami reis-effendi și pe Alexandru Mavrocordat asupra condițiilor în care s-a făcut pacea și hotărăște pedepsirea celor vinovați de a fi pus la cale o pace umilitoare pentru supușii profetului. Temându-se de consecințele unui asemenea proces, sultanul decide să scape de incomodul vizir și obține fetva — hotărîrea — Muftiului pentru uciderea lui. Dumitrașcu, care avea mult respect pentru acest vizir, cu mare autoritate față de supușii săi și superior prin caracter și inteligență multor contemporani, relatează sfârșitul lui demn cu un sentiment de admirație. Aflind porunca sultanului, Daltaban a cerut apă pentru abdest și-a făcut rugăciunea și l-a rugat pe călău să-l ucidă fără să-i lege ochii: „*Musulmani necredincioși, voi uci-deți acum pe acela pe care ghiaurii fără credință nu l-au putut omorî*“. În locul său fu numit Rami Mehemmed-pașa.

Tulburările care urmară morții lui Daltaban se datorează în parte și uciderii viteazului vizir, a cărui populară figură a pătruns chiar în unele producții folclorice.

Noul vizir era propice lui Duca-vodă, care intui că este momentul prielnic să lucreze împotriva fostului său socru. Brîncoveanu trimisese mult bănet vizirului și altor demnitari, dar nu reușise deocamdată să le câștige favorul. Mai mult chiar, în primăvara anului 1703, Brîncoveanu fu chemat să se închine sultanului, procedeu folosit de obicei la mazălirea anumitor domni. Bănuind scopul chemării, el trimise în aprilie, cu daruri bogate, o numeroasă solie în frunte cu Cornea, Mihai spătarul, Dicul marele logofăt și Preda Brîncoveanu biv-vel-medelnicer pentru a pregăti terenul. Bol-

nav, dar simulind a fi mai suferind decît era, Brîncoveanu puse la 5 mai, cu un alai de opt sute de oameni, și la 4 iunie intrară în Adrianopole. Cunosător al orînduieilor turcești, Altîn-bei spori haraciul și umplu de bani pe cei cu care avea de-a face, încît la 9 iunie primi reconfirmarea domniei. La 11 iulie era din nou la București, mai hotărît decît oricînd să curme domnia Ducăi-vodă.

De altfel, la 15 iunie, cînd își lua rămas bun de la sultan, mazilirea Ducăi era de-acum hotărîtă, întrucît Brîncoveanu îl pîrise a avea legături cu rușii și, scurt timp apoi, domnul moldovean fu și el chemat la Poartă să sărute poala împărătească. La 26 iunie, cu alai impunător, Duca porni spre Constantinopol, fără să bătuiască nimic. Ajuns la Adrianopol fu mazilit și exilat la Cavala. Boierii trimiși de Brîncoveanu, sfătuiți și sprijiniți de Alexandru Mavrocordat — căruia Racoviță îi promisese o subvenție anuală de cinci pungi de bani — primiră asigurări că domnia va fi dată pretendentului susținut de ei. Obținerea firmanului fu însă întîrziată de o răscoală care izbucni la Constantinopol și avu repercusiuni pentru viața internă a împărăției turcești.

Nemulțumirea prinsese rădăcini adînci între turci, și mai ales în armată, ca rezultat al insucceselor militare ale împărăției. Moartea lui Daltaban încordase și mai mult lucrurile. Nu se aștepta decît prilejul ca nemulțumirile să răbufnească cu furie. Și acesta se ivi. Fiind plecat sultanul la Adrianopol, caimacamul Kiupriuli Abdulah-pașa, un tînăr extrem de trufaș, înălțat la această demnitate numai pentru meritul de a fi fost ginerele Muftinului, împreună cu defterdarul trebuiră să împartă, ca de obicei, solda ostașilor. Ei amînară însă achitarea soldei gebedgiilor și aceștia, furioși, trimit o delegație la caimacam. Întîlnirea este furtunoasă. Caimacamul se poartă arogant cu delegații, iar aceștia profează cuvinte înjositoare la adresa lui. Infuriat, caimacamul ordonă muhzirilor, (jandarmilor) să-i aresteze, fapt care provoacă furia corpului de gebedgii. Aceștia se răscoală și caimacamul scapă cu fuga. Răzvrătiților li se alătură ienicerii și ulemalii și toți se adună la

Atmeidan, fostul hipodrom al împăratului Justinian, transformat în manej al cailor sultanului, și decid să ucidă pe principalii dregători ai imperiului în frunte cu marele vizir și muftiu. Caimacam de Constantinopol este ales Ferrari Hassan-pașa „*un bun prieten al meu*”, cum îl numește Cantemir, muftiu e numit Kiasili Mehemed-effendi, iar mare vizir Dorodgean Ahmed-pașa. O oaste de 17 000 de răsculați pornește spre Adrianopol, în întâmpinarea ei fiind trimisă armata sultanului sub conducerea marelui vizir. Oștile ajunseră față în față. Muftiul răsculaților, pretinzând a avea de partea sa grația profetului, prorocește victoria răsculaților, promițând că aceștia vor recuceri gloria pierdută a imperiului. Rezultatul fu că oastea sultanului trecu de partea răsculaților. Vechiul muftiu fu ucis, iar mare vizir fu recunoscut Dorodgean-pașa. Chiar sultanul fu silit să abdice, locul luându-l fratele său Ahmed al III-lea, care promise satisfacție deplină răsculaților.

În timpul acestor evenimente, chestiunea numirii domnului moldovean rămăsese în suspensie. O dată ce lucrurile începuseră să se normalizeze, lupta pentru scaun reîncepu. Boierii, sfătuiți de Panait Morona postelnicul, care îl trădase pe Duca-vodă, reușesc să pătrundă la sultan, pretextând că ar avea să-l pîrască pe fostul muftiu pentru multele necazuri ce le făcuse lor. O dată ajunși, își expuseră adevărata pricină a audienței, iar sultanul aprobă noua domnie și îi trimise la vizir cu firman să-l înscăuneze pe Mihalache Racoviță.

Aflind de cele ce se petreceau, Antioh alergă și el la un prieten al său, la Cealik Ahmed, aga ienicerilor, adus de evenimente pe primul plan, care-i promise domnia.

Simplu ienicer, Cealik Ahmed, străbătu numai prin meritele sale ierarhia ienicerească ajungînd pînă la rangul de agă al ienicerilor răsculați. Disciplina introdusă în rîndul ienicerilor, respectul pentru legi făcură să-și atragă simpatiile tuturor categoriilor sociale. Fapt nemaiauzit pînă atunci, în zilele răscoalăi, în Constantinopol, nu se comisese nici o infrațiune, deși toate prăvăliile erau deschise. În timpul marșului spre Adria-

nopole, asigură trupelor sale o disciplină severă, de neconceput nici în vremuri normale.

Intervenția lui Cealik Ahmed este însă zadarnică. Firmanul fusese semnat și Mihai-vodă Racovița și îmbrăcase caftanul de domnie. Domnia acestuia începu la 23 septembrie 1703 și va dura pînă la 12 februarie 1705.

Grijile materiale copleșesc și mai mult pe Dumitrașcu în timpul domniilor lui Duca și Racovița, cînd nu-i mai stau la dispoziție nici sumele destul de modeste primite pe vremea cînd era capuchebaie. Acum Antioh era el însuși strîmătorat bănește și, dacă în zilele lui bune, nu se arătase îndatoritor către fratele său, cu atît mai puțin era dispus să fie acum, mai ales că se iviseră unele divergențe politice între ei.

Dimitrie Cantemir, care-și cîștigase o solidă reputație de om multilateral instruit, se pare că în acești ani, dintre cei mai grei ai vieții, nu găsi altă cale să-și întrețină familia, care începea să crească — în 1702 se născuse Smaranda, iar anul următor Matei — decît făcîndu-se profesorul fiilor unor avuți țarigrădeni. Acestei îndelungate dăruiri a beizadelei îi datorăm două dintre operele sale: *Logica* și *Tratatul de Muzică*.

Cît privește *Logica*, scrisă în jurul anului 1701, în latinește și intitulată *Compendiolum universae logices institutionis* (*Prescurtare a sistemului logicei generale*) nu știm pentru uzul căror elevi a scris-o. Prin organizarea, sistematizarea și coeziunea materialului, *Logica* are caracterul net al unui manual de învățămînt. Beizadeaua însăși învățase logica, cu Ieremia Cacavela, autorul unei lucrări, mult mai întinsă decît a sa, *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum* (*Sistemul logicei pe înțelesul începătorilor în filozofie*)¹. Experiența lui de învățăcel îi era utilă acum să pună la îndemîna discipolilor săi un manual succint și accesibil. Mulțumit se pare de ceea ce realizase, Can-

¹ În ce raporturi se află *Logica* lui Cantemir față de cea a dascălului său Cacavela, urmează să se vadă după compararea celor două texte. Manuscrisul *Logicei* lui Cacavela se află la Moscova.

temir năzuia să talmăcească lucrarea în românește și să o tipărească. În prefața *Istoriei Ieroglifice* își anunța cititorii: „rămâne ca toată învățătura logică pre limba noastră în curînd să vedem“.

Deși rămîne în continuare tribut ar concepciei teologice și acceptă revelația ca formă a cunoașterii absolute, Cantemir concede că omul poate depăși păcatul originar și ignoranța inițială, și, în spirit umanist, restituie omului dreptul de a gîndi și de a-și rostui viața, dovedindu-se un iconoclast care acționează în numele evangheliei. Logica este considerată „portarul“ științei ¹.

Despre *Tratatul de muzică turcească* se știe precis că a fost scris la cererea elevilor săi, pe care în *Istoria Imperiului Otoman* îi și numește. Aceștia sînt: Sinik Mehemed, Bardaci Mehemed Celebi — care studiasse mai înainte cu Cambuso Mehemed-pașa — Darul Ismail-effendi, viitor mare tezaurar al imperiului, și Latif Celebi, hasnadarul acestuia. La cererea lor alcătuiește manualul ce poartă titlul *Tarifı ilmi musiki ala vèghi ma-*

¹ Logica lui Cantemir se bazează pe cîștigurile certe ale logicii aristotelice, preluată și dezvoltată în evul mediu. (Este remarcabil faptul că în logică acceptă autoritatea lui Aristotel, în timp ce în celelalte scrieri cu caracter filozofic i-o contestă, fiindcă filozofia aristotelică, denaturată, fusese preluată de scolastică, cu care Cantemir polemiza.) Învățătura aristotelică o preia prin intermediul lui Uloa, autorul unui manual de logică.

Cantemir acceptă o logică naturală, aceea a gîndirii de fiecare zi, în care omul gîndește fără să-și pună problema rezultatelor pe care trebuie să le urmeze gîndirea și o logică artificială, concepută ca un sistem al legilor gîndirii. Urmîndu-l pe Uloa, Cantemir distinge trei operații esențiale ale intelectului: „apprehensio“, cu ajutorul căreia omul alcătuiește noțiunile, „compositio et divisio“ (compunerea și diviziunea), operații prin care se elaborează judecățile și „oratio intelectiva“ (vorbirea intelectuală) prin care se stabilesc raționamentele.

Silogismul este de trei feluri: silogismul general, demonstrativ și probabil.

kus (Explicarea muzicii teoretice pe scurt) singura lucrare elaborată în limba turcă.

În mediul Constantinopolitan, Cantemir găsisese o continuă desfătare din culegerea și interpretarea muzicii turcești, pentru care avea aprecieri dintre cele mai elogiase. „*Pot să afirm — scrie Dimitrie Cantemir în Istoria Imperiului Otoman — că muzica turcească prin ritmul și proporția cuvintelor este cu mult mai perfectă decât multe din cele europene.*” Avântul muzicii turcești începuse în vremea sultanului Mahomed, când Osman-effendi crescuse o valoroasă pleiadă de interpreți de muzică vocală și instrumentală, printre care pe Kiemani Ahmed și Angeli, care vreme de cinsprezece ani l-au introdus și pe Cantemir în muzica orientală.

Talentat, Cantemir ajunge să-și depășească măestrîi, dobîndindu-și faima de neîntrecut cîntăreț din tambură, Neculce consemnează cu mîndrie că „*Așa știu dzice de bine în tambură, cît nici un țarigrădean nu putea dzice bine ca dînsul*”. În același fel mărturisește și Nicolae Costin : „*se vestise acum în tot Țarigradul numele lui, de-l chemau agii la ospetele lor cele turcești pentru prietșug ce avea cu dînșii. Alții dzic, știind bine în tambură, îl chemau agiî pentru dzicături*”.

Își căpătase mare faimă prin cîntecele compuse de el însuși, mult gustate, unele dintre ele devenite populare și intrate în repertoriul lăutăresc. După T. Burada, cercetătorul creației muzicale a lui Dimitrie Cantemir, acesta ar fi compus printre altele „*Cîntecul dervișilor*, o serie de melodii cunoscute sub numele de *Cîntecele lui Cantemir*, ca și o serie de alte cîntece preluate de lăutari. Un francez, pre nume Charles Fonton, copia în Constantinopol, la 1751, o *Arie a lui Cantemir*.

Motivul care-l determină să scrie tratatul era inexistența unui sistem unitar de notare a semnelor muzicale, fapt care împiedica formarea unor specialiști în muzica orientală. Constatînd că într-un mediu ahtiat după muzică există puțini oameni „*care să cunoască perfect fundamentele acestei arte*”, Cantemir explică situația prin dificultatea de a nota bogăția modulațiilor muzicii orien-

tale. Notăția propusă de Cantemir se baza, pare-se, pe alfabetul arab.¹

Cu *Tratatul de muzica turcească* se încheie prima perioadă a creației lui Dimitrie Cantemir, perioadă de căutări febrile și de izbinzi relative, în comparație cu lucrările sale de maturitate, dar de un excepțional interes documentar pentru cunoașterea genezei acestei prodigioase personalități creatoare. Influența dascălului său Cavela, care-l împinsese pe făgașul dăunător al gândirii mistice-teologice, se apropie de sfârșit. Fondul original de idei al lui Cantemir, spiritul său științific, înclinat mai ales spre cercetări în domeniul istoriei, înlătură treptat o tutelă care s-a dovedit sterilă pentru frenezia geniului său.

¹ Bazându-se pe afirmația lui Dimitrie Cantemir că și-a dedicat cartea Sultanului Ahmed al III-lea, cercetătorii înclină să creadă că a fost redactată între anii 1703, data urcării pe tron a sultanului și 1705, dată după care studiile sale se orientează spre noi domenii.

VI

Viața lui Dimitrie Cantemir fusese și pînă acum deosebit de grea. Anii tinereții, care ar fi trebuit să fie cei mai frumoși, se consumaseră sub semnul lipsurilor și a luptei împotriva vicisitudinilor, suportate cu demnitate. O confesiune autobiografică, strecurată în *Istoria Ieroglifică*, pasionată, dar și pasionanta povestire alegorică a rivalității dintre Cantemirești și Brîncoveanu, relevă starea de spirit a autorului, dornic să cunoască liniștea spre care aspira umanistul ce năzuia să impună și în societate armonia pe care mintea o putea stabili în lumea ideilor : „*Din tinerețe, și așași din copilărie cu furtuna a mă giuca în tot chipul a mă lupta obiciuit și depins sînt, atîta cît nici ea din urgiile sale în mine ceva neazvîrlit, nici eu de la dînsa ceva nesuferit să nu fie rămas socotesc, și mai vîrtos cu aceasta mi se pare că toate sigețile din tolbă să-și fie vărsat, cu carile sau orînduiala veacinică într-un chip să se plinească sau a mea, îngăduință de acmu înainte ispitele iaste să-i batgiocurească*“.

În timpul domniei lui Mihai Racoviță, fostul său cumnat, dominat de Brîncoveanu și de boierii Cupărești, deveniți acum cei mai aprigi dușmani ai Cantemireștilor, îi fu dat să îndure cele mai crunte prigoane. În *Istoria Ieroglifică* cei doi ani ai domniei lui Racoviță ocupă spațiul cel mai mare, fiindcă niciodată amenințarea n-a planat asupra lui Dimitrie mai puternic și niciodată patimile negre ale politicii nu s-au manifestat mai aprig. Parcurgînd întîmplările provocate cu un uluitor geniu al intrigii, cărora le-a fost victimă beizadeaua, trăiești

senzația sufocantă de a respira atmosfera grea a unei bolgii dantești. Biograful vieții lui Dimitrie Cantemir, înlăturînd vâul transparent al fabulației alegorice, descoperă date interesante relative la viața acestei personalități, care suplinesc lacunele izvoarelor istorice contemporane.

Brîncoveanu și Mihai Racoviță își unesc forțele spre a-l înlătura definitiv din calea lor pe Dimitrie Cantemir. Capuchehăile ambilor domni pornesc o goană turbată, recurgînd cînd la intriga cea mai abjectă, cînd la argumentul decisiv în această lume a corupției — banul. Se pune la cale chiar moartea lui Dumitrașcu și acesta nu găsește altă scăpare decît să se refugieze la un demnitar turec, prieten al său, unde viața îi este în deplină siguranță.

Lucrurile nu decurg însă chiar în felul dorit de Brîncoveanu, fiindcă Toma Cantacuzino spătarul, trimis în mod special de Brîncoveanu să conducă prigoana, se dovedește un om de caracter și de inimă, care nu poate patrona o nelegiuire și caută să găsească modalitatea de împăcare între cei doi rivali. Simulînd a fi de acord cu intențiile spătarului, Scarlat Ruset îl sfătuiește să propună o întîlnire lui Dimitrie, spre a folosi prilejul să-l prindă, cu ajutorul slujitorilor seraiului, pe care-i cumpărase. Dumitrașcu acceptă întîlnirea cu condiția să discute numai cu Toma Cantacuzino, deoarece cunoștea notoria duplicitate a dușmanilor săi. Convorbirea dintre cei doi decurge într-o atmosferă de lealitate și cordialitate. Toma Cantacuzino prețuiește tactul, ponderea și cultura boierului moldovean, iar acesta admiră sinceritatea și spiritul de echitate ale spătarului. Toma Cantacuzino se oferă să mediteze pacea acceptînd condițiile stabilite de Cantemir: Brîncoveanu să nu se opună ca Antioh să redobîndească domnia, iar el să primească din partea lui Altîn-bei o subvenție care să-i asigure un trai lipsit de griji, în schimbul moșiilor reținute familiei lui Șerban Cantacuzino. Scarlat Ruset află de întîlnirea celor doi, se prefacă a fi de acord cu atitudinea spătarului, dar, în ascuns, îl pîrăște Brîncoveanului că i-ar trăda interesele. În iunie 1703, Brîncoveanu recheamă și pe Toma și pe Dimachi, capuchehaia sa, bănuind a fi în-

teles cu primul, trimițînd la Poartă pe paharnicul Ștefan Cantacuzino cu poruncă să-l extermine pe Dumitrașcu. În așteptarea răspunsului de la domnul său, necunoscînd necredința lui Scarlat Ruset, Toma Cantacuzino fixează o nouă întîlnire lui Dumitrașcu, asigurîndul că nu i se va întîmpla nimic.

Intorcîndu-se de la întîlnire, Cantemir găsește porțile orașului închise. Încearcă să scape fugind pe mare, dar este prins de pristavul bostangiilor — jandarmi ai malului — și este închis la Caichenă, închisoarea bostangiilor. I se promite libertatea cu condiția să achite o sumă importantă, de care însă nu dispunea. Antioh, căruia el îi sārise în ajutor de atîtea ori, gîndindu-se că și-ar periclita propriile sale interese ajutîndu-și fratele la ananghie, îl refuză, fapt care va înstrăina și mai mult pe cei doi frați. Peste doi ani, cînd lucrurile se vor inversa, Dumitrașcu va proceda cu frățescă mărinimie față de Antioh, ajutîndu-l cu sfatul și cu punga. Starea sufletească a beizaidei era dintre cele mai proaste. Izolat de prieteni, în puterea dușmanului, refuzat de Antioh, se credea pierdut. Elegia pe care o închină acestui moment ne comunică starea lui de spirit :

„Toți munții și codrii de fapta ce sã făcuse sã răzsună, și toate văile și holmurile de huietul glasului sã cutremura, atîta cît glasurile răzsunării precum ca o muzică sã fie tocmită sã pãrea, carele o harmonie tîngioasă la toată urechea aduce, nici cîneva altăceva auzia, fără numai : Plecatu-s-au cornul Inorogului (Dimitrie Cantemir), împiedicatu-s-au pașii celui iute ; închisu-s-au cărările ceale neîmblate, aflatu-s-au locurile ceale necălcate ; în siltele (cursele) întinse au căzut, puterii vrăjmașului s-au vîndut ; surcealele i-au uscat, focul i-au afîșat, temeliele de la pămînt în nuări i-au aruncat : nepriiatin de cap Corbul (C. Brîncoveanu), gonașii neoste-niși Dulăii (capuchehăile) iscoadă neadormită Hameleonul (Scarlat Ruset) și toți în toată viața-i pîndesc. De traiul, de viața și de ființa lui ce nădeajde au mai rămas ? Nici una. Toate puterile i s-au curmat, toți priatini i-au lăsat, în lănfuje nedezlegate l-au legat ; toată greutatea nepriiatinului în opreala Inorogului au stătut, iară de acmu, în ceriu sã zboare n-a scăpa, o mie de ca-

pete de ar avea, iarba n-a mai mîncă. Unul Lupul (Lupu Bogdan), ce și acela depărtat, n-are cum îi folosi! Nu-l poate agiutori! De nu alta, încaile să-l tînguiască! încaile să-l jeluiască! Incai să-l olecăiască! Filul (Antioh Cantemir) măcar că într-aciastă parte s-ar afla, însă greuimea a sări nu-l lasă, grosimea în sine îl apasa; în strîmtori primejdioase, în valuri așea holmuroase să se arunce nu-ndrăznește și micșorimea sufletului din luntru-l oprește.”

Deznădejdea întemuițatului împrumută accentele bocetului și violența blestemului popular: „*Munți, crăpași! Copaci, vă despicați! Pietri, vă fărîmați! Asupra lucrului ce s-au făcut, plîngă piatra cu izvoară, munții puhoaie pogoară. Lăcașele Inorogului, pășunile, grădinele, cernească-se, pălească-se, veștejească-se, nu înflorească, nu înverzească, nici să odrăslească și pre domnul lor cu jeale, pre stăpînul lor negreale suspinînd, tînguind, neîncetat să pomenească! Ochiuri de cucuoară, voi limpezi izvoară, a izvorî vă părășiți și-n amar vă primeniți!*” etc.

Banii refuzați de Antioh îi găsi la prieteni, cu ajutorul cărora izbuti să scape din temniță. Ceru găzduire, spre a preîntîmpina noile persecuții ce se puneau la cale, domnului Fériol, noul trimis al Franței, cu care „*prieteșug avea*” și acesta îi oferi ospitalitate în palatul său din Galata.

Orgolios, violent, domnul Fériol avea însă un ales sentiment al demnității și respect pentru cuvîntul dat, calități care cuceresc simpatia prietenului său moldovean. În lunga notă ce i-o închină în *Istoria Imperiului Otoman*, Cantemir evocă unele momente caracteristice pentru integritatea acestui diplomat, aparte în felul său și pentru timpul său. În prima audiență de prezentare la sultan, contrar uzului că nimeni nu poate intra înarmat, Fériol se prezentă încins cu sabia. Atrăgîndu-i-se atenția că se comite o impietate față de sultan, ambasadorul răspunse pe ton tăios: „*Domnul, regele meu, mi-a dat sabia și n-o depun pentru voia nimănui*”. Evident, sultanul îi refuză audiența, iar Fériol jignit ceru să i se restituie darurile aduse, cumpărate cu proprii săi bani. O altă întîmplare încordă și mai mult relațiile

dintre ambasador și Poartă. Își construi o barcă identică cu a sultanului — cu coviltir de mătase purpurie, cusută cu fir de aur, așezat pe patru coloane aurite — lucru care nu era îngăduit nici vizirului, ci numai lui capudan-pașa, amiralul șef, cînd se găsea în fruntea flotei. Rezultatul fu că bostangi-bașa îi distruse ambarcația, iar Fériol se jură că niciodată nu va mai pluti în apele Constantinopolului în altă barcă. Și se ținu de cuvînt. Totuși Fériol era tratat cu aleasă considerație, fiind reprezentantul celui mai vestit dintre monarhii apusului, aliatul sultanului împotriva politicii habsburgice.

Inciudași că beizadeaua izbutise să scape, dușmanii săi pun la cale o nouă mișcăvie, de data aceasta prin Mehemed Celebi, un mare cămătar turc, specializat în operații de acest fel. Despre ce era vorba? Brîncoveanu cumpărase pe marele vizir Damad Hassan-pașa ca să-l exileze în Chios pe Dumitrașcu Cantemir. Spre a-l lipsi pe acesta de orice apărare, Brîncoveanu încercă o conciliere cu Antioh, propunîndu-i tronul Moldovei, cu condiția să se desolidarizeze de fratele său, ceea ce acesta acceptă.

Noua mișcăvie nu rămase străină lui Toma Cantacuzino, care, înainte de a părăsi Constantinopolul, îl puse la curent pe Dumitrașcu. Pe de altă parte, tefdarul Firrari Hassan, „*un bun prieten al meu*“ cum îl numește Cantemir, îl avertiză că pristavul bostangiilor urma să-i înconjoare casa și să-l prindă. Și de data aceasta găsi sprijin tot la ambasada franceză.

Vizirul află de ascunzătoarea beizadelei și-i ceru extrădarea. Atitudinea lui Fériol este ireproșabilă. Așa venit din partea vizirului se întoarse cu un refuz categoric: „*eu n-am nici un Bogdan-beizadea în casa mea: și chiar dacă l-ași avea, tot nu l-ași extrăda, căci nu vreau să pătez onoarea regelui, domnul meu, printr-o crimă atît de lășe*“.

Un răspuns și mai categoric primi și trimisul lui Brîncoveanu, care-i aduse lui Fériol o scrisoare prin care era rugat să nu mai acorde protecție dușmanului său, căzut în dizgrația vizirului: „*Mă surprinde — răspunse Fériol — cum poate Brîncoveanu să ceară*

acest lucru de la mine, cînd știe prea bine că locuința aceasta este casa regelui Franței, nu a mea; cînd știe că regele, domnul meu, are inimă atît de îndurătoare către cei asupriți, mai ales cînd aceștia sînt creștini; și nu și-ar face nici un scrupul de a-i da și lui (adică lui Brîncoveanu) azil, dacă ar cunoaște nefericirea de a fi scos din principatul său și l-ar lua sub protecția sa, ferindu-l de mînia și pedeapsa vizirului și a sultanului. Așadar lucrează împotriva interesului său și greșește tare vrînd să violeze drepturile și privilegiile unei case ce ar putea odată să-i servească și lui de azil“.

Antioh, dornic să recapete domnia, promite lui Damad Hassan-pașa să ajungă la înțelegere cu Brîncoveanu, abandonîndu-și fratele, dar schimbarea vizirului împiedică realizarea proiectului. Noul mare vizir este Calaili Ahmed-pașa, unul dintre meghistanii care-l simpatizau pe Dimitrie Cantemir. Inzestrat cu puține haruri de la natură, bizar și ridicol, Calaili Ahmed nu își atrăsese nici o laudă de pe urma numeroaselor oficii îndeplinite pînă atunci: baltagilar-kiehaisi, capudan-pașa (amiral), caimacam în Constantinopol, pașă în diverse regiuni. Numai o întîmplare nefastă îl aduse în primul plan al politicii otomane pe acest hilar personaj. Pe vremea cînd era caimacam de Constantinopol își atrăsese oprobiul creștinilor din oraș fiindcă le interzisese să poarte alte haine decît de stofă neagră, groasă, și-i obligase să poarte la mîna, în băile publice, un clopoțel spre a se distinge de musulmani. Primul său act de guvernămînt fu o tentativă de a revoluționa ținuta vestimentară a unui mare vizir, introducînd tot felul de ornamente extravagante. Numai opoziția fermă a celor din jurul lui îl împiedică să-și pună în aplicare fantasticele intenții care i-ar fi grăbit un sfîrșit ce n-a întîrziat totuși să se producă după cîteva luni.

Brîncoveanu se decise să înceapă tratative de pace, temîndu-se de turnura nefavorabilă pe care ar putea s-o ia evenimentele, dar tărăgăna pe cît îi era cu putință realizarea acordului, nedînd suficiente împuterniciri nici lui Ștefan Cantacuzino, nici patriarhului de Ierusalim, pe care-l alesese ca mijlocitor. Intervenția ener-

gică a vizirului pune capăt disputei, realizându-se în fine mult râvnita înțelegere. Pacea este numai aparentă, fiindcă în fapt rivalitatea nu se curma, ci se perpetua latent, în așteptarea unui moment propice pentru a se întei din nou în forme violente. De altfel chiar în timpul discuțiilor de împăcare, Dumitrașcu intră în stăpânirea unor scrisori, adresate de vornicul Iordache lui Mihailache Ruset, care probau că uneltirile lui Brîncoveanu împotriva beizadelei nu încetaseră. „Și așa au ținut de bine această paci, precum țin cîinii vinerii“ — caracterizează plastic Neculce înțelegerea survenită.

Pentru încheierea păcii Dimitrie Cantemir propusese lui Brîncoveanu următoarele condiții: domnul muntean să renunțe la orice amestec în treburile politice ale Moldovei, să înceteze prigonirile împotriva urmașilor lui Șerban Cantacuzino și să restituie familiei acestuia moșiile confiscate. Brîncoveanu se declară de acord, rectificînd doar ultima condiție: el îi va dăruia lui Cantemir a treia parte din moșii, deci partea cuvenită doamnei Casandra, lucru care nu se va întîmpla de fapt niciodată, și-i va plăti 4000 de leonini anual, ce i se vor achita trimestrial.

La 12 februarie 1705, Antioh redobîndește domnia, pînă la venirea sa în țară, care se va petrece în iunie, fiind numit caimacam Bogdan Lupul, credinciosul și statornicul prieten al Cantemireștilor. Relațiile dintre cei doi frați fuseseră șubrezite de evenimentele recente, datorită caracterului maleabil al lui Antioh. Așa se explică și faptul că la Poartă rămînea capuchehaie a sa Dumitrașcu Caragea și nu Dimitrie Cantemir pe care relațiile și experiența sa l-ar fi recomandat pentru această funcție.

VII

Întîmplările prin care trecuse erau prea tragice, învățămintele desprinse prea puternice, observațiile făcute prea vii și relevante pentru beizadea, ca să nu le valorifice într-o lucrare în care notația faptului istoric să se împletească și cu constatări asupra caracterului omenesc. Observații și reflecții, făcute de-a lungul anilor de zbucium, fură încredințate febril slovei în cîteva luni de zile. Începută, probabil, la sfîrșitul anului 1704 și sfîrșită în decembrie 1705, noua lucrare — care marchează o fază evoluată a scrisului lui Dimitrie Cantemir, perioadă de tranziție spre lucrările sale de maturitate — poartă titlul: *Istoriia ieroglifică în doaspredziace părți împărțită, așijderea cu 760 de sentenții frumos împodobită la începătură cu scara a numerelor dezvălitoare, iară la sfîrșit cu a numerelor streine tălcuitoare*. Lucrarea are și un al doilea titlu semnificativ pentru conținutul ei: *Istoriia ieroglifică adevărată pentru lucrurile carile între două mari și vestite a leului și a vulturului monarhii s-au tîmplat și prin vreamea a 1700 de ani de vreadnicie a se creade scriitoriu foarte pre amănuntul însemnată; carile prin tot cursul vremii aceia între vii au fost de vîrstă la 3100 de ani fiind cînd sfîrșitul începutei sale istorii a videa s-au învrednicit*.

În cifra istoriei, 1700 de ani însemnează șaptesprezece ani — deci evenimentele petrecute din anii domniei lui Constantin-vodă Cantemir, pînă în 1705, anul așezării lucrurilor între cele două monarhii: Moldova și

Muntenia. Cei 3100 de ani reprezintă vârsta autorului, respectiv treizeci și unul de ani.

Realitățile zugrăvite erau prea monstruoase ca Dimitrie Cantemir să treacă indiferent pe lângă ele. Scrisbit de virtejul acestor patimi, umanistul căuta să deslușească un principiu de viață luminos și demn. De aceea, în lucrarea sa, faptul istoric este inundat de aprecieri etice, iar considerațiile sale tind să aibă un caracter normativ. Dintr-o agitată perioadă a istoriei, el voia să desprindă adevăruri care prin ele înseși să constituie învățăminte trainice. Din desfășurarea faptelor, din logica acțiunii, Cantemir detașează norme etice privind viața politică, spre a-și feri patria, în viitor, de triste dezbinări, care nu-i aduceau decît nenorociri.

Printre pricinile: „*carile spre Ieroglifica aceasta Istorie condeiu a-mi slobozi toate m-au asuprit*“, enumeră: „*întăiu că cu pomenirea istorii nu mai mult a streinelor decît a hireșilor care fapte să dezvălesc. Alor noastre de proaste a le huli (adevărul să mărturisim) frageda fire nu mi primeaște; de bune a le lăuda și după pofta adevărului, precum sînt, lumii a le obști ascunsul inimii și stidirea ne pedepseaște*“.

În *Istoria ieroglifică*, memorialistul și moralistul se contopesc realizînd prima lucrare de tip moralist din literatura noastră. Eticul, în viziunea autorului, trebuia să capete prestigiu și concretizare prin intermediul imaginii artistice: „*cea mai cu de adîns pricină iaste că nu atît cursul istorii în minte mi-au fost, pre cît spre deprinderea ritoricească nevoindu-mă, la simcea groasă ca aceasta prea aspră piatră multă și îndelungată ascuțitură să-i fie trebuit, am socotit*“.

Cantemir nu-și propune să trateze evenimentele ca un istoric, ci ca un literat, deci cu anumite libertăți, îngroșînd unele fapte, tratînd cu pastă mai groasă anumite caractere, spre a desluși mai pregnant înțelesurile sociale. Formula de prezentare a faptelor, ieroglific, era impusă de împrejurările obiective, de faptul că cei mai mulți dintre eroii povestirii sale erau în viață și dețineau poziții influente în treburile țărilor romîne sau

ale Imperiului Otoman, și dezvăluirea unor adevăruri crude, compromițătoare, le-ar fi atras mari primejdii. Lucrarea putea fi citită cu interes de cunoscătorii evenimentelor, care descifrau, în travestirea animalieră și fabula lucrării, oameni și întâmplări reale. Pentru cei mai pușini inițiați, Cantemir dă în final o „*scară a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare*”... „*spre a înlesni explicarea textului*”. Să dezvăluie identitatea unor personaje, locul unde s-au petrecut faptele etc., însă prudent, trece sub tăcere numele unor meghistani sau personalități moldovene a căror adversitate nu voia să și-o atragă atunci sau să nu prejudicieze prietenilor care i-au stat sprijin la greu. Moldova este patria Dobitoacelor, iar Țara Românească a Păsărilor. Iordache Ruset este Pardosul, Antioh Cantemir — Filul (elefant), Dimitrie Cantemir — Inorogul (cal cu corn în frunte); Constantin Brîncoveanu este Corbul, Toma Cantacuzino — Șoimul etc.

Faptul că autorul apelează la lumea animalelor spre a-și exprima ideile nu este întâmplător. Procedul generase o literatură bogată în evul mediu, atât în apusul cât și în răsăritul Europei. În mediul culturii grecești și slavone circulase *Fiziologul*, tradus și în românește în secolul al XVII-lea, culegere de povestiri cu animale, la baza cărora stăteau practici și caractere umane. În Franța este bine cunoscut *Romanul Vulpiei* (*Le roman de Renart*), în fond o culegere de povestiri în versuri, a căror unitate o dă faptul că Vulpea este eroul principal. Lumea animalelor este guvernată de legile unei societăți omenești, cititorul descoperind în întâmplările Vulpiei, legile de aramă ale orînduirii feudale. Povestirile cu animale, tot de creație populară, circulau în Italia, ca și în Rusia sau Finlanda, unde aveau o factură comică, croul predilect fiind lupul și vulpea. Procedul era așadar un bun câștigat al literaturii populare, un loc comun din care Dimitrie Cantemir și-a hrănit inspirația.

Alegerea animalului care substituie un crou nu este făcută la întâmplare, ci dictată de necesități tipologice,

de a-i releva nota dominantă de caracter, apropiind-o de aceea a animalului respectiv: „*de care lucru... pre fietecare chip, supt numele a vreunia din păsiri sau a vreunia din dobitoace a supune și firea chipului cu firea dihanii ca să-și răducă, tare am nevoie*”.

Dacă istoricul s-a simțit stinjenit de folosirea procedeelor alegorice, literatul însă a avut de câștigat. Caracterul incisiv al criticii sociale este slujit de travestirea în pielea unor animale a contemporanilor, îngăduindu-i autorului utilizarea unei game largi de procedee satirice.

Pentru personajele negative, procedeul îngăduie o activă satirizare, îngroșând contrastul dintre aparența relativ respectabilă a personajului și esența lui odioasă. Maxut serdarul este *Ciacalul*, Ilie Țifescul — *Hulpea*, paharnicul Ștefan Cantacuzino — *Uleul*, Radu Golescu — *Eretiul* etc. Portretele eroilor săi sînt în esență morale, vizează etica personajului ca în cel al pasării *Cucunos* („Mihai spătar”), lucrat în acizi corosivi: „*acesta este din fire cu socoteală înaltă; cuvîntul vreodată gios să-i rămîie nu primește, însă multe grăiește, dar puține isprăveaște; la mînie iute, la foame nesăturată este; zic că vițelul întreg de abia îi este de gustarea dimineții; iară la ospățul prandiului cu Taurul și cu Cămila nu se satură. Despre partea stomahului așea, iară despre partea sufletului cu multul mai mult nesățios și nesăturat este*”.

Uneori personajele negative se remarcă prin frumusețea lor fizică, așa cum este *Helgea* (Nevăstuica), frumoasa Ana Dediu Codreanu, viitoarea nevastă a lui Mihai Racoviță. „*Cu suleagec trupul, cu alba peliță, cu negri și mîngîioși ochii, cu suptiri degeațelele, cu roșioare unghișoarele, cu molcelușe vinișoarele, cu iscusit mijlocelul și cu rotungior grumăgiurul*”, *Helgea* dusesese o viață ușurică „*a multora minți se nebunise*”. Prilejul căsătoriei ei cu Mihai Racoviță este utilizat de Cantemir pentru a dezvălui, în contrast cu frumusețea fizică, lipsa de puritate sufletească a acesteia. Versu-

rile pe care i le închină sînt caustice, contrastul este ingenios pus în valoare :

*„Cunună-npletită norocul o tinde
Capul fără crieri cu mîna o prinde.
O Helge ficioară, ficioară nevastă,
Nevastă ficioară, ficioară nevastă.
Cămila să ragă, tîlcul nu-nșeleagă.
Margă la Athina ce iaste s-aleagă.
Ficioară nevastă, nevastă ficioară,
Peste șease vremi roadă să-i coboară.
Fulgerul, fierul, focul mistuiască.
Patul nevăpsit nu se mai slăvescă !“*

Portretul moral a lui Mihai Racoviță este dintre cele mai viguros realizate. Insuși animalul care-l reprezintă, *Strufocămila* este un monstru, un hibrid între o pasăre, struțul și un animal — cămila, denunțînd purtarea slugarnică a acestuia față de Corb (Brîncoveanu), sacrificînd interesele proprii sale țării. Mihai Racoviță este descris ca un incompetent, un infatuat nerod, care crede despre sine a fi : „un lucru mare și voi să fiu și mai mare, căci aceasta chipul îmi vrăjeaște... În palaturile împăraților depururea mă aflu. Putearea stomahului atîta îmi ieste de vîrtoasă cît și pre fier și pre foc a amistui poate“. Căsătoria sa cu frumoasa și iubitoarea de desfătări Helge, la vîrsta bărbăției apuse, inspiră autorului imprecății puternice : „O doamne și toți cerești, lucru ca acesta, cum și în ce chip a-l suferi ai putut ! Unde iaste cumpăna ceriului, cu carea trageți și așezați fundul pămîntului ? O dreptate sfîntă, puneți îndreptariul și vezi strîmbe și cîrjobe lucrurile norocului“. În contrast cu frumusețea Helgei, fizicul său este dizgrațios : „Chibul, gîtul, flocos pieptul, botioase genunchile, catalige picioarele, dințoase fîlcile, ciute urechile, puchinoși ochii, suciți mușchii, întinse vinele, lăboase copitele Cămilei“.

Antioh, fratele nerecunoscător trecut de partea dușmanilor, e prezentat ca „socotind că după mărirea

trupului cinstea să măsură și domniia lui s-ar cădea“, dar „după mărimea și mămăna trupului, la suflet nepotrivit iaste“. Iar Corbul: „Această pasăre, precum poștește moartea tuturor dobitoacelor, și precum pe dinafară este neagră și mai poneagră de pizmă și mînie este pe dinăuntru“.

Dominanta trăsăturii de caracter sau învățămintele degajate dintr-o acțiune sînt explicitate de autor cu ajutorul sentințelor, tocmai din dorința de a imprima lucrării un caracter normativ. Chiar și înțelesul unor epizoade este concretizat în sentințe, împrumutate din scriitorii citați, din folclor sau elaborate de el însuși.

Acțiunea *Istoriei ieroglifice*, deși întreruptă de ample digresiuni și de sentințe, este totuși destul de bine condusă și adesea este chiar fluentă. Partea cea mai cursivă a cărții este ultima, cînd firul întâmplărilor se împletește strîns de viața beizadelei, care relatează întâmplări al căror principal erou a fost el însuși. Cititorul care s-a familiarizat cu cifrul cărții și cu asprile unui limbaj savant elaborat, artificios adesea, parcurge *Istoria ieroglifică* cu reală plăcere, întîmpinat în multe pagini de remarcabile reușite literare.

Asupra încadrării lucrării într-un gen literar s-a discutat foarte mult. Afirmațiile categorice riscă să exagereze sau să nedreptățească. În orice caz ne găsim în fața unei povestiri epice de amploare care, fără să poarte caracteristicile unui roman, îi anunță prin anumite caractere apariția. Cantemir nu găsisese în literatura noastră o tradiție a genului; el era și în acest domeniu un deschizător de drumuri¹. Substanța memorialistică a

¹ N. Iorga o consideră „o carte de memorii, îmbrăcată în zăbranicul glumeț al unei fantasii alegorice“ (*Istoria literaturii românești*, vol. II, p. 369; I. Minea: „este o operă beletristică a memorii...“ (*Dimitrie Cantemir*, p. 53); P. P. Panaitescu o consideră a fi „pamflet politic“ (*Dimitrie Cantemir, Viața și opera*, p. 79); Panaitescu Perpersiciu: „Roman social, memorii și roman de aventuri — *Istoria ieroglifică* este toate acestea la un loc, cu precizarea numai că modul în care toate acestea se realizează e unu perpetuu alegoric“ (*Mențiuni de istoriografie literară și folclor*, p. 295).

lucrării se comunica după legile epicii, cu grijă pentru acuratețea conflictului, stringența acțiunii, relieful caracterelor, autorul fiind preocupat să construiască o imagine puternică, revelatoare, trasături caracteristice literaturii.

S-au rostit în trecut aprecieri minimalizatoare la adresa originalității acestei scrieri. Bazându-se pe un paragraf din *Istoria ieroglică* în care Cantemir mărturisește a fi urmat, în privința distribuirii materialului, pilda lui Heliodor, autorul romanului *Etiopicele*, cercetătorii mai vechi au acreditat ideea că lucrarea scriitorului moldovean ar fi urmat îndeaproape romanul grecesc amintit. Desigur, numiții cercetători se vor fi gândit la răspîndirea prodigioasă a acestui roman, elaborat în veacul al IV-lea, în întreaga Europă și de înrîurirea puternică pe care a avut-o asupra operei unor mari scriitori¹.

Dimitrie Cantemir a cunoscut romanul lui Heliodor desigur în versiunile greacă și latină și l-a savurat pentru extraordinarele peripecii ale celor doi eroi Theagen și Haricleea, împrumutînd pentru *Istoria ieroglică* unul din procedeele romanului: nararea retrospectivă a unor epizode. Scriitorul moldovean subliniază clar limitele împrumutului său: „*Așijderea în minte să-ți fie,*

¹ Tipărit pentru întâia dată la Basel, în 1526, în limba greacă, retipărit în traducere latină în 1552, tot la Basel, romanul *Etiopicele* cunoaște o largă circulație, fiind reeditat în diverse orașe ale Occidentului. Tradusă în franceză, încă din 1547, de dascălul copiilor lui Henric al II-lea, Jacques Amyot, cartea cîștigă o mare popularitate, determină numeroase prelucrări și împrumută substanță epică și procedee artistice romanului francez din veacul al XVIII-lea. Influențe ale *Etiopicelelor* s-au întipărit în operele lui Calderon de la Barca, Cervantes, Torquato-Tasso. În Polonia, romanul s-a răspîndit mai întîi în traducere latină, apoi polonă, făcînd la finele veacului al XVI-lea, existînd indicații că a fost cunoscut și de moldovenii care întrețineau relații cu Polonia. În limba romînă, romanul se traduce abia la mijlocul veacului al XVIII-lea, de Toma vel-logofăt (cf. N. Cartojan : *Cărțile populare în literatura romînească*, vol. II, p. 270—272).

te rog, că ca moimăfa omului, așa și eu urmele lui Iliodor, scriitorul Istoriei Etiopicești, călcînd, mijlocul istorii la început și începutul la mijloc, iară sfîrșitul scaunul său păzindu-și, pre cît slăbiciunea mea au putut, pre picioare mijlocul și capul să stea am făcut“.

După cum egipteanul Calasiris povestește lui Cne-suon, grec robit de pirați, soarta tristă a tinerilor Theagen și Hariclea, răpiți de pirați și eliberați, urmînd ca în continuare acțiunea *Etiopiceilor* să se desfășoare normal, culminînd cu un final fericit, căsătoria celor doi iubiți, tot așa Dimitrie Cantemir care începe să depene firul acțiunii în 1703, o dată cu venirea la domnie a lui Mihai Racoviță, Struțocamila, găsește prilejul în partea a VI-a, în discuția cu Toma Cantacuzino (Șoimul), de a insera întîmplările petrecute de la moartea tatălui său pînă atunci, aruncînd lumină asupra faptelor și oamenilor prezentați. În rest, nu există puncte de tangență între acțiunea fabuloasă a *Etiopiceilor* și cursul evenimentelor lucrării lui Cantemir, inspirată de întîmplări reale, străbătută de un puternic mesaj social. *Istoria ieroglifică* este o scriere purtînd amprenta unei puternice originalități, în primul rînd prin concepția care o patronează și prin ideile profesate.

Pînă la *Istoria ieroglifică*, D. Cantemir își dovedise predilecția pentru lucrările cu caracter filozofic în care, deși în problema esențială, ontologică, rămînea pe poziții mistic idealiste, introdusese unele elemente de gîndire raționalistă. *Istoria ieroglifică*, sub aspectul evoluției concepției filozofice, marchează o certă apropiere de raționalism, fără să se desprindă, în ultimă instanță, de concepția teologică. Spre deosebire de contemporanii săi romîni, care, cînd își puseseră probleme de filozofie, se limitaseră la faza de constatare, Cantemir se situează pe o poziție avansată, mai apropiată de a marilor gînditori ai timpului, considerînd că misiunea filozofului este aceea de a explica fenomenele, căutînd într-insele ordinea necesară: „*Toată prostimea lucrurile vîdzînd, precum sînt le știu, iară filozoful din ce și pentru ce așa sînt — cunoaște“.*

Natura și societatea sînt opera creatorului, afirmă și acum Dimitrie Cantemir, însă admite că săvîrșin-

du-și opera și imprimîndu-i mișcarea: „*de lucru se odihnește și ca un deplin în putere stăpîn, o dată numai poruncind, din veci și pînă în veci, zidirea ca o slujnică după porunca nepărăsită aleargă*“. Legile care guvernează natura și societatea sînt veșnice, ca și mișcarea. Sfirșitul mișcării este posibil numai prin intervenția creatorului. Omul este și el creațiunea lui Dumnezeu, dar, în spirit raționalist, Cantemir, deși crede în predestinare, atribuie omului capacitatea de a distinge între bine și rău, îi acordă facultatea liberului arbitru.

Este interesant de citat acele pasaje în care Cantemir insistă asupra necesității de a cunoaște cauzalitatea lucrurilor. El distinge o cauzalitate necesară — corespunzătoare legilor sociale — și o cauzalitate întîmplătoare, prin care înțelege modificările intervenite în cauzalitatea necesară prin intervenția accidentalului. Cantemir intuiește legătura dintre accidental și necesar, fără să ajungă la stabilirea clară a raportului dialectic dintre ele. El își dă seama că orice întîmplare, în cele din urmă are o cauză obiectivă, se înscrie într-un lanț cauzal, dar nu înțelege reciproca, anume că orice întîmplare se poate converti într-o necesitate: „*În lume lucrurile tîmplătoare celor ce rădăcina și pricina dintîi necunoscută le iaste precum toate fără chiverniseala cuiva și fără nici o pricină a cădea și a să tîmplă să par. Însă fiecece de a sa hirișă și adevărată dintîi pricină nu să lipsește*“.

Omul poate pătrunde sensul cauzalității necesare: „*în ceale fîințești, precum începutul, așea săvîrșitul după a firii urmare, afară din tot prepusul, precum sînt a le priceape și a le giudeca îndrăznim și putem*“.

Cele mai interesante considerații sînt cele referitoare la teoria cunoașterii, pe care, spre deosebire de lucrările sale anterioare, unde susține că orice cunoaștere este o revelație, o fundamentează pe baze materialiste. Treapta cunoașterii sensoriale este considerată indispensabilă și izvorul prim al cunoașterii: „*Că precum toată știința din povăța simțurilor se află, toată lumea știe că nu orbul, ci cel cu ochi giudecă de văpsele și cel cu urechi, iar nu cel surd alege frumu-*

sefile și dulceața viersului". Sau: „precum axioma filozofască știută îți este: toată cunoștința și toată știința din înaintea mergătoare a simțirei purcede". În mod just Cantemir consideră că rațiunea prelucrează datele obținute empiric și se înalță la generalizări. Funcția activă a cunoașterii raționale e în repetate rânduri afirmată: „Că precum știința lucrurilor este lumina minții, așa neștiința lor este întunecarea cunoștinței" sau „că unde a socotelii și a minții raze nu lucesc, duhurile puterii puțin procopsesc".

Ceea ce face din *Istoria ieroglifică* o operă remarcabilă este concepția social-politică a lui Dimitrie Cantemir, maturizată prin studierea sistematică a istoriei și prin propria sa experiență, bogată și dramatică. Cantemir se dovedește un gânditor social care-și devansează contemporanii săi de pe întregul teritoriu românesc și prin unele accente critice și anumite aprecieri este egalul culmilor de gândire ale veacului.

Critica făcută boierimii dobândește o mare violență, nemaîntilnită în literatura românească a veacului al XVIII-lea, prefigurând pe marii gânditori sociali ai secolului următor, Bălcescu în primul rând. Meritul său este cu atât mai mare cu cât este primul care, prin originea și concepțiile sale, se situează în anumite chestiuni pe poziții antiboieresti. Critica aceasta se face într-o largă evocare a societății românești de la începutul veacului al XVIII-lea, una dintre cele mai complete, care oferă istoricului de astăzi multiple elemente pentru reconstituirea claselor sociale, a unor orânduiri și chiar a unor evenimente, cum ar fi de pildă răscoala de pe vremea lui Mihai Racoviță. Concepția despre societate este punctul cel mai avansat al gândirii sale. Ascuțirea contradicțiilor interne, lupta dintre facțiunile boieresti pentru alegerea domnului, exploatarea otomană crescândă au stimulat gândirea beizadelei, *Istoria ieroglifică* fiind expresia câștigurilor minții realizate în șaptesprezece ani de luptă politică.

Fiul răzeșului din Silișteni sesiza în rapacitatea boierimii, în goana-i după acapararea de moșii, principala caracteristică a acestei clase sociale. Ceea ce în *Divanul* se sugerează, în *Istoria ieroglifică* este amplu de-

monstrat. *Jigăniile*, boicrimea moldoveană, este caracterizată ca fiind bucuroasă de „*vărsarea sîngelui nevinovat*“ și „*carele într-o zi de nu vor vărsa și moartea nevinovatului nu vor gusta, a doua zi perirea sa fără greș o știu*“. Descrierea răscoalei muștelor (țărănilor) este iscusit folosită spre a demonstra nemulțumirea tuturor celor ce sufereau exploatarea boierească, transformată în revoltă, împotriva spoliei fără milă și fără măsură.

Setea după măririi sociale, fundată numai pe întinsele proprietăți funciare, nu și pe meritele personale, sînt denunțate cu sarcasm: „*căci lăcomia slăvii nu bunătatea sau folosul lucrului privește, în carele să slăvește, ce numai pre altul mai gios decît sine a pune socotește*.“ Lupta de partidă, conflictele interne pentru putere, de care este sfîșiată istoria țărilor romîne în veacurile XVII și XVIII, îi smulg autorului amare imprecății: „*Auziți voi jigăni, nu atîta pre dinafară, pre cît pe dinluntru văpsite, ajunge-vă cît pînă acmă și pînă într-atîta monarhiile ați amestecat și toată și mai nestrînsă iască a vrăjbi între dîsele ați aruncat; puneți-vă hotar și ȕienchiu răutăților voastre; părăsiți-vă mai mult cleștele strîmbătății în mîna lăcomii a alcătui*“.

Luminatul fecior domnesc constată cu durere incultura clasei dominante, în ansamblul ei, care „*nici caută materia și forma filosofască, nici cunoaște deosebirea și alcătuirea loghicească, nici în ritorică tropul îndestulării au ascultat, nici în gramatică graiul fără chip și cuvîntul: agiunge au învățat*“.

Clasele și păturile oprimite sînt învăluite într-o caldă simpatie de beizadeaua care nu-și uitase obîrșia și, urmînd pilda tatălui, în domnia sa se va sprijini pe elementele provenite de jos, din mica boierime îndeosebi. Apreciază la aceștia frumoasele lor daruri native, cinstea și inteligența, devotamentul și vitejia. Cantemir, partizan al unei monarhii luminate, considera că rolul conducător în stat trebuie să-l aibă cei adînc știutori de carte: „*cine-i mai cu multe vrednicii, veri din fire, veri din ostennință, împodobit, acela mai mare cinste trebuie să aibă și mai tare de la toți să se iubască să cade*“. Apreciază: „*știința înțelepciunii nu în scaunele trușase și înalțe, ce*

în capetele plecate și învățate lăcuiaște“ și „sfatul carile poate dă săracul învățat și înțelept, toți împărații nebuni și neispitiți, nu-l pot nemeri“.

Cantemir văzuse cu ochii lui cit de grea și lipsită de bucurii este viața țaranului moldovean. În veacul al XVII-lea țărănimea este supusă unei împilări de-a dreptul tragice. Obștiile se destrămau văzînd cu ochii, țaranii liberi își vindeau delnițele și se vecineau. Țaranii dependenți duceau trai de ciine și acum nu mai aveau nici dreptul de strămutare, de a-și parasi boierul, mutîndu-se în alte sate, cu nădejdea deșartă că aci vor găsi stăpîni mai omenoși. Într-un trecut mai îndepărtat și chiar și în veacul al XVI-lea, iobagii încă se mai puteau strămuta, dînd „găleata“, dajdia legiuită pentru aceasta. Acum boierimea avea nevoie să-i „lege“ pe țărani de moșie și au făcut-o prin unealta lor directă, domnul. Țaranii liberi, dar fără ocină, sînt obligați să rămînă pe moșia unde i-a gsit porunca domnească, reduși la starea de vecini. În felul acesta, boierimea își asigura mîna de lucru atît de necesară spre a produce cit mai multe grîne, atît de cîntate de gelepi pentru a îndestula Țarigradul, marfă care, deși prost plătită, le aducea totuși cîștiguri fabuloase.

Nici să se rascumpere nu mai pot acum țaranii neli-beri, fiindcă stăpînii lor nu mai au interesul să renunțe la brațele lor, iar sumele cerute pentru obținerea slobozeniei sînt atît de mari că, practic, nu mai pot fi plătite. Țaranii trebuie să trudească pentru boier, să plătească birurile către domnie și angaralele către Poartă, căci, deși le plătesc domnul și boierii, banii trebuincioși tot de pe spinarea lor se strîng.

Știînd toate aceste lucruri, Cantemir exclamă îndurerat : *„Undeva glas de bucurie sau viers de veselie nu se simfea, fără numai răget, muget, obide, suspine, văietături și olecăituri în toate părțile și în toate colțurile să audzea“.*

Obidită, țărănimea, în special cea dependentă, se ridică inverșunată împotriva stăpinilor. Și secolul al XVII-lea este străbătut de violente lupte de clasă în formele cele mai variate, expresie a dorinței fierbinți a tru-

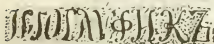
ditorilor pentru o viață mai bună. Când nu mai pot îndura amarul, țărarii pornesc judecată împotriva boierilor, dar dreptatea, împărțită tot de boieri, este strimbată. Disperați, ei iau calea pribegiei, și uneori se „sparge” tot satul. Adesea ci trec hotarul, la leși, la unguri, dar mai ales la cazacii zaporojeni, unde erau primiți cu înțelegere. De aci făceau dese podgheazuri în țara Moldovei, trecind prin foc și sabie boierimea în semn de răzbumare. Dar fuga nu este singura formă de luptă. De multe ori, țărănimea, nemaîndurînd suferința, pornește răscoale singeroase.

Cantemir sesizează just cauzele răscoalelor în starea de mizerie a maselor : „*lacrămile obidite chentru pămîntului potricălesc și sîngele vărsat cîrbune arzătoriu și foc pîrjolitoriu sã face*”. El le consideră firecști într-o societatea guvernată de legi nedrepte, aplicate și acestea cu dezgustător spirit de părtinire : „*că unde pravila în silă și în tîrie, iară nu în bună socoteală și dreptate se sprijină, acolo nici o ascultare a supușilor trebuitoare nu este*”. Ideea este reluată și întărită într-un sens social și uman mult mai puternic : „*pentru slobozenie și moșie cu cînte a muri decît prin mulți veci cu necînte a trăi, mai de folos și mai de lăudat este*”, decît a continua să trăiască într-o stare jalnică și degradantă, căci „*lăcașul sã racului foc și viața-i pară de foc iaste*”.

Remarcabil este modul de guvernare pe care îl preconizează Cantemir opunîndu-l despotismului boieresc al vremii. El anunță de pe acum idealul domniei absolute pe care-l va dezvolta în lucrările de mai tîrziu. Pilda lui Petru I, țarul Rusiei și a lui Ludovic al XIV-lea, cu ai căror trimiși avea cordiale relații, dar în egală măsură înseși învățămintele desprinse din examinarea lucidă și obiectivă a realității proprii sale țări, îi impuseseră modelul monarhului luminat, domnind cu respect pentru legile țării : „*că atuncea publica înflorește și odrăslește cînd stăpînii miluiesc și ciartă în dreptate și suppușii ascultă și slujesc din dragoste*”. Despotismul este înfierat cu asprime : „*unde tirania stăpînește, acolo dreptate se izgonește, așia unde dreptatea împărățiește, toată dreptatea nici se numește*” sau „*și unde dragostea ade-*

Dimitrie Cantemir, portret de maturitate

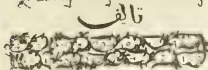

Ідѡаіпрѣстѣ пѣиꙗ ꙗкоуцѣнѣ

Am 1. Sept

К. ф. 4. Сентеуін фрмо
↑ попроситъ

Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀντιθέσεων ἀπὸ τὴν ἀποψη-
 τικὴ ἀντιμετώπιση, ἔχει τὴν ἀποψη-
 τικὴ ἀντιμετώπιση ἀντιμετώπιση.

Д. И. М. П. 1.
Хантисманр.

[illegible]

Pagină de titlul din Istoria Ieroglifică

rărată nu iaste, acolea cinstea iaste de frică“. Imaginea monarhului luminat, conducând după pravila țării, este conturată și în aceste cuvinte ale albinelor (birnicii) „semmul a monarhului adevărat acesta este, că nici cu acul să împungă, nici cu dinții să muște, nici cu unghile să rumpă, ce în greșiți ertare, în răi pedepsire, în supuși milă, în străini dreptate și în hotarele monarhii sale conținere să arate, carile toate în monarhul matca și mamca noastră deplin să cuprind“.

În istoriografia românească a evului mediu, critica împilării otomane inspiră paginile cele mai violente. Patriotismul cronicarilor se afirmă, într-unul din aspectele lui dominante, prin atitudinea hotărât potrivnică stăpînirii turcești, înfierată atît ca sistem odios de oprimare, cît și prin demascarea venalității reprezentanților săi militari și administrativi. În *Istoria ieroglifică*, și mai tîrziu în celelalte serii istorice, atitudinea antiturcească a lui Dimitrie Cantemir dobîndește o nouă vigoare, necunoscută pînă atunci, săgețile criticii fiind ținute spre toate sferele organizării vieții de stat a Imperiului Otoman. Trait îndelungată vreme în mediul corupt al politicienilor otomani, la curent cu intrigile și nesațiul meghistanilor, Cantemir le-a dezvăluit de pe poziția unui fierbinte patriotism. Poarta este numită *Cetatea Epithimii* sau a *Postei*, simbolizînd în aceasta lăcomia insașiabilă a Imperiului Otoman. Din însăși experiența sa știa că meghistanii sînt „mijlocitorii pentru aducerea mîzdei“ (mitei). Un episod se cuvine cu osebire pus în valoare: vînarea cu lanțuri a animalelor, ceea ce în limbajul criptic al cărții semnifica jefuirea țărilor romîne. Liota numeroasă a funcționarilor mari și mici, alergînd după venituri lesnicioase, este înfierată arătînd că banii adunați din toate colțurile imperiului în loc să intre în „*haznaa vizirului*“, adică în visteria împărătească, se mistuiesc în buzunarele demnitarilor certați cu dreptatea și cinstea. Apariția unui om integru, onest și viteaz era o excepție, în această viermuială a patimilor și lăcomiei care măcinau avid și continuu temelia politică a împărăției otomane, a cărei decădere Cantemir o întrevede chiar din acești ani.

Istoria ieroglifică n-a avut o circulație largă, au cunoscut-o doar apropiații beizadelei. A fost publicată de-abia în 1883, în ediția operelor îngrijite de Academia Română. Nici după această dată n-a cucerit cercuri largi de cititori. A contribuit la aceasta nu numai cifrul cărții, dar și stilul în care este scrisă.

Conștient că prin scrierile cronicarilor și prin tălmăcirile religioase nu se făcuseră decât pași timizi în crearea unei limbi literare, Cantemir își propune să contribuie nu numai la închegarea unui stil al literaturii beletristice, dar să creeze și un limbaj științific și filozofic. Tălmăcirca cărților liturgice nu stimulase introducerea în limbă a noțiunilor cu care vehiculează curent filozofia și știința, așa încât Cantemir se izbea de dificultatea de a nu găsi în limba maternă termenii necesari pentru a-și exprima ideile. În *Istoria ieroglifică* el folosește o serie de noțiuni, pe care simte nevoia, spre a înlesni pătrunderea lor în limbă, să le tălmăcească „la scară”: „*Vei ști, iubite, că nu pentru cei cari într-aceste pomenite limbi pedepsiți sint scara aci am suppus; ce pentru că de împrumutarea cuvintelor străine cei mai nedeprinși lovind vreașă, ca așea a le înțelege și în dialectul străin să să deprinză.*” Împrumuturile le face din limbile universale ale timpului, clina și latina, dar mai ales din prima. Din cele două sute șaptezeci și șapte cuvinte ale scării, două sute șaptesprezece sînt de origine greacă, restul fiind latinești, slavone și foarte puține turcești¹.

Termenii împrumutați trebuie asimilați în limbă, integrați spiritului acesteia: „*Intr-acesta chip spre alalte înrătățuri grele trebuitoare numere și cuvinte dindu-le, a le moldoveni sau a le romini silește*”. Sînt explicate cuvinte ca anatomie, anonym, atomuri, dialog, dialecturi, democrație etc. (grec.); argument, armistiție, experiențe etc. (lat.); etc.

Construcția sintactică greoaie, decalcată după topica latină, sau pur și simplu alambicată din dorința de a da

¹ A se vedea: Em. Petrovici: *Limba lui Dimitrie Cantemir* în volumul „*De la Vaarlam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorului*”, Buc., 1958. Și Al. Rosetti și B. Cazacu: *Istoria limbii romine literare*, vol. I, Buc., 1961.

stilului mai multă strălucire, crează o impresie aparentă de lipsă de fluentă, sporită și de termenii nelogici folosiți de Cantemir, dintre care mulți nu s-au încetățenit în limbă. Transcrisă într-o topică firească, traducând termenii desueți prin alții în uz astăzi, *Istoria ieroglică* ar oferi o lectură instructivă, plăcută și adesea chiar pasionantă.

Istoria ieroglică marchează nu numai încheierea fazei de început a creației lui Dimitrie Cantemir, dar face tranziția spre etapa scrisului său în care vor fi elaborate lucrările de maturitate, acelea care-i vor aduce faima bine meritată între contemporani a unui mare gânditor social.

VIII

După 1700, cînd Iusuf-effendi redobîndi vechiul palat de la Ortakioi, Dimitrie Cantemir se mută cu familia în palatul de la Sangeakdar Iokusi, din apropierea mahalalei Fanarului.

Palatul, adus ca zestre de doamna Casandra, fusese început de Șerban Cantacuzino înainte de 1687, și necesitase cheltuieli uriașe: 35 000 de galbeni. Numai nivelarea terenului și ridicarea temelilor se făcuseră cu cheltuieli enorme. Palatul fiind construit pe clinul unui deal, temelia fațadei fusese înălțată ca la douăzeci și patru picioare, de-abia de la această înălțime începînd construirea zidurilor înalte și solide. Supravegheate îndepărate, lucrările mergeau repede și se părea că vor fi duse în scurt timp la bun sfîrșit, cînd veni poruncă să se sisteze construcția, întrucît din locuința domnului valah se putea vedea înlăuntrul palatului împărătesc, Terhane Serai. Există la turci poruncă strașnică, pe de o parte, ca locuințele ghiaurilor să nu depășească o anumită înălțime, iar pe de alta, ca din nici o locuință particulară să nu se poată privi în interiorul unui serai împărătesc. Se întîmpla totuși ca aceste dispoziții să poată fi încălcate, bineînțeles dînd bacșiș bun funcționarilor ce aveau sarcina să vegheze ca noile construcții să țină seamă de aceste prevederi. Așezat, adeseori pe un plan înclinat, așa cum era cazul cu palatul lui Șerban Cantacuzino, înălțimea zidului era măsurată nu după fațadă, ci după cel de la spate, cîștigîndu-se uneori cîte un cat înălțime. Cam așa se petrecuse lucrurile și cu palatul lui Șerban-vodă, care avea o înălțime apreciabilă. Rămas

în paragină mai bine de un deceniu, palatul fu restaurat și isprăvit de Dimitrie Cantemir, care, prin relațiile sale și prin argumentul convingător al galbenilor, reuși să obțină aprobarea de a termina construcția. Operațiile de finisare durară mult timp, pînă aproape de 1710, întrucît beizadeaua nu era îndestulat să grăbească o construcție care înghițea mulți bani. „*Abia mîntuit și deodată am și fost alungat din țara Moldovei,*“ notează Dimitrie Cantemir.

Imaginea acestui palat, așa cum ne-a fost transmisă de Cantemir în desenul executat de el însuși, pe harta ridicată Constantinopolului, e grandioasă. Într-o vastă grădină înconjurată de ziduri, străbătută de un rîuleț, se înalța palatul alcătuit din două corpuri de case. Clădirea din dreapta, ridicată pe o temelie cam de înălțimea unui cat, avea trei etaje, iar cea din stînga două. Construit în stil oriental, palatul avea fațada parterului sprijinită pe coloane, iar caturile aveau sacnasiuri după moda turcească.

Așezarea palatului era dintre cele mai pitorești : „*palatul meu era zidid într-o mahala d'n Constantinopol, pe tîrîmul Bosforului, locul cel mai plăcut ce-și poate cineva închipui,*“ își amintește peste ani Cantemir. Locul se numea Sangiakdar lokusî, adică Dealul stegarului. Se numea așa pentru că pe această înălțime murise, luptînd împotriva cotropitorilor turci, ultimul împărat al Bizanțului, Constantin al IX-lea Paleologul, decapitat, alături de unul din vitejii săi stegari. Alegerea locului de către Șerban-vodă nu era întîmplătoare. Pretinzînd a descinde din familiile împărătești ale Bizanțului, visînd să determine o largă coaliție care să ridice popoarele la alungarea turcilor din Europa, și-a ales acest loc pentru tradiția sa istorică, devenit simbol al luptei pentru independență.

Frumos ca puține altele, după ce Dimitrie Cantemir a trecut în Rusia, palatul a atras atenția sultanului Ahmed, care l-a dăruit fiicei sale.

Palatul era renumit nu numai prin arhitectura lui elegantă și impunătoare, dar și pentru bunul gust cu care era aranjat interiorul și prin colecțiile de mare valoare artistică strînse aci. Se găseau colecții de manuscrise și cărți rare privind istoria și datinele turcilor, copii pre-

țioase facute după portretele sultanilor, valoroase obiecte de artă. Beizadeaua prețuia obiectele vechi și făcea totul pentru a intra în posesia lor. În locuința sa avea colecții de monezi, vestigii arheologice, cărora căuta să le smulgă tainele trecutului. În *Hronic* folosește una din aceste descoperiri ale sale, căutînd o explicație herbului Moldovei. În 1704, mergînd de la Adrianopole spre țară, la Galați, intră în posesia unei vechi monezi de argint, descoperită în „*rîsipiturile*“ Gherghinci, așezare la confluența Siretului cu Dunărea. Chiar dacă concluzia la care ajunge se va dovedi eronată, esențială rămîne pasiunea pentru istorie și artă care va aduna în palatul său comori de mare preț. Altă dată consemnează în *Istoria Imperiului Otoman* că a descoperit între ruinele palatului lui Ioan Cantacuzino o bijuterie în porfir care avea gravată „*figura unei femei tinere într-un car tras de patru cai. Pe cap avea o cunună cu lauri, părui-i flutura pe spate ca bățut de vînt, în mîna dreaptă ținea o ramură de finic, iar în stînga hățurile cailor*“. Bijuteria era închinată celei de a LXIV-a olimpiadă, din anul 520 î.e.n.

Interiorul aranjat cu iscusință îmbina grația molatică a orientalilor cu rafinamentul occidentalilor. Aci se simțeau bine și meghistani ca Cerchez Mehemed, Ferrari Hassan-pașa, Ibrahim-pașa, dar și oameni politici creșcuți în tradiția culturii occidentale ca Fériol sau principele Thököly.

Perioada următoare înțelegerii încheiate cu Brîncoveanu este folosită cu sîrg de Dumitrașcu pentru continuarea studiilor sale și în special pentru adunarea materialului privitor la istoria involburată a Imperiului Otoman.

Urmărea însă îndeaproape și treburile politice. Domnia a doua a fratelui său decurgea mai puțin lin decît cea dintîi, Antioh lăsîndu-se antrenat pe o cale primejdioasă de Ilie Cantacuzino, vistiernicul și de Panaitache Morona, biv-vel-postelnic „*iuți, mîndri, mincinoși, făfarnici, giurători pentru hiece, amăgitori,*“ cum îi caracterizează Neculce. Incepură să curgă birurile pe țară, iar strîmbătățile se țineau lanț. Antioh nu avea curajul să se împotrivească, vistiernicul fiind rudă cu puternice familii muntenești. Brîncoveanu ducea o politică

de duplicitate, „cu 2 obrază“, cautînd să păstreze bune relații și cu Mihai Racoviță mazilul, care reîncepuse pirile la Poartă pentru recăpătarea domniei, dar și cu Antioh.

Mazilirca lui Antioh nu întîrzie. În vara anului 1707, pe cînd se afla la Tighina, a fost prins de Iusuf-pașa și trimis la Țarigrad. În locul lui veni din nou Mihai Racoviță, care, la rîndu-i, va domni puțini ani, deosebit de învolburați, datorită cursului pe care îl luară luptele dintre ruși și suedezi, atrăgînd în vălmașagul lor și Moldova.

Evenimentele ce se petreceau nu erau străine lui Dimitrie Cantemir; le cunoștea de la Petru Tolstoi, priceputul diplomat și sfetnic intim al țarului, care, de la 1701 cînd venise aci ca sol permanent al țarului, depunea o vastă activitate pentru a cunoaște stările de lucruri din țările supuse Porții și a stabili legături cu capii acestor popoare, pregătind premisele unei confederații îndreptată împotriva Imperiului Otoman. Dimitrie Cantemir, care cunoștea ca nimeni altul putreziciunea imperiului, stabili relații strînse cu Petru Tolstoi și în general cu ambasada rusă, văzînd în Rusia statul puternic în stare să elibereze patria sa de sub umilitorul jug turcesc.

Nu există nici o îndoială că beizadeaua a promis lui Petru Tolstoi, în cazul că va obține domnia vrcuneia din cele două țări romîne, să sprijine politica rusească îndreptată împotriva Porții, să scuture jugul turcesc și să ridice armele împotriva opresorilor în cazul unui război. Într-o scrisoare a sa din 1721, Cantemir reamintește țarului fidelitatea și consecvența politicii sale: „*Fîind la Constantinopol n-am călcat fîgăduințele pe care le-am făcut excelenței sale Petru Andreevici Tolstoi, ceea ce poate mărturisi însuși Dumnezeu și excelența-sa. Iar cum am venit în Moldova, înainte și după venirea majestății voastră în țara noastră, am păstrat aceeași credință*“.

La Poartă trecea o profundă îngrijorare prestigiul Rusiei, care crescuse considerabil în anii ce trecuseră de la cucerirea Azovului și încheierea păcii cu turcii.

Spre a-și croi drum la mare — factor indispensabil pentru un negoț activ, cerut de dezvoltarea impetuoasă a

manufacturilor — Petru pregăti o armată de vreo 32 000 de soldați și în toamna anului 1700 atacă cetatea Narva, care controla ieșirea la Marea Baltică. Lipsită încă de experiență, slab instruită, prost aprovizionată, armata rusă fu bătută, suferind pierderi mari. Insuccesul militar nu-l descurajă pe clarvăzătorul țar, care porni să înlăture, lucid și energic, cauzele ce pricinuiseră eșecul. Reorganiză armata, introducând un sistem de recrutare obligatorie, proporțional cu numărul populației, sistem ce se dovedi superior celui practicat pînă atunci, bazat în special pe înrolarea de mercenari. Împărțiți în regimente de dragoni și infanterie, soldații primeau instrucție specială, modernă. Lucru nou — care stîrni multe nemulțumiri, dar se dovedi eficace — nobilii își începeau stagiul în armată ca simpli soldați, fiind promovați în rîndurile ofițerilor și înălțați în grad, potrivit meritelor. Se puseră și bazele unei puternice artilerii. Neavînd altă cale, țarul ordonă să se topească o parte din clopotele bisericilor, procurîndu-și astfel bronzul necesar pentru tunuri și reuși, numai într-un singur an, să construiască trei sute de tunuri. Chiar în anul următor, armata rusă repurtă primele victorii împotriva suedezilor, pe care îi bătă în două rînduri în Livonia. În 1702 este cucerită cetatea Nöteborg de pe malul stîng al Nevei. În primăvara lui 1703 fu ocupată Nyjenskans, pe malul drept al fluviului, unde fondă fortăreața Petropavlovsk, și în același an este cucerit Marienburgul. Tot atunci, pe insula Kotlin, la gurile Nevei, începu construcția fortăreței Kronșlot, denumită mai tîrziu Kronstadt. Pe malurile Ladogăi se deschise un șantier naval de unde la puțin timp se lansă primul vas. În 1704, rușii cucerește cetățile Derpt și Narva. Prinși în războiul cu Polonia, unde regele August al II-lea va fi înlocuit în 1706 cu Stanislaw Leszczynski, Carol al XII-lea nu putea face față asaltului impetuos al trupelor rusești. Armata modernă rusă fusese organizată și era gata să dea bătălia decisivă cu suedezii.

La sfîrșitul anului 1707, suedezii se îndreaptă spre Ucraina, neîndrăznind să atace Moscova. Carol al XII-lea dorea să facă joncțiunea cu hatmanul Mazepa, care-l trădase pe Petru, nădăjduind să atragă întreaga Ucraină

alături de sine și să-și asigure provizii bogate. Trădarea hatmanului stîrni nemulțumirea violentă a majorității populației, care porni lupte de gherilă împotriva invadatorilor. Un corp de oaste suedeză, sub conducerea generalului Lewenhaupt, chemat de Carol spre a-și spori efectivul trupelor, fu distrus în toamna anului 1708 la Lesnaia, un sat de lângă Nipru.

Lupta decisivă se dădu la Poltava, cetățuie importantă prin poziția ei strategică, fiindcă bara trecerea spre Moscova. Temîndu-se că turcii și tătarii din Crimeea l-ar putea ajuta pe Carol al XII-lea, rușii primiră bătălia. La 27 iunie 1709 gloria militară suedeză, cucerită în zeci de bătălii, fu spulberată în cîteva ceasuri. Zdrobită, părăsind pe cîmpul de luptă mii de leșuri, oastea suedeză cade în captivitate. Regele suedez, călăuzit de Mazepa, însoțit numai de un detașament de 1000 de călăreți, găsește adăpost la pașa din Oecacov, de unde scrie sultanului că restriștea sa se datorește superiorității numerice a inamicului și greutății marșului. Îl încunoaștește că vrea să plece în Polonia unde îl așteaptă o oaste imensă și bine instruită și-l avertizează că țarul intenționează să-l atace. Cere un corp de cavalerie să-l treacă în Polonia, pentru a continua lupta împotriva Rusiei. Scrisoarea dusă la Constantinopol de Martin Neigebaur este onorată cu un răspuns tardiv din partea vizirului care, ponderat, îl anunță că Iusuf, pașa de Bender, îl va găzdui potrivit rangului pînă ce i se va înlesni trecerea prin Polonia. La 12 iulie, Carol sosi la Bender, în timpînat cu treizeci și șase de salve de artilerie și fu condus la un cort special ridicat în afara cetății. Douăsprezece zile mai tîrziu, regele se stabili, împreună cu escorta, în corturile ridicate pe malul drept al Nistrului, petrecîndu-și vremea într-o impusă trîndăvie.

Un sol al regelui suedez, Poniatovski, instiga Poarta la război, arătînd că oastea suedeză din Pomerania este gata să intre în Polonia, dacă turcii ar declara război rușilor. Aducea sultanului și un portret al țarului, gravat la Amsterdam, purtînd inscripția : *Petrus primus russo-graecorum monarchus*, semn că țarul reflectează la nimicirea Imperiului Otoman. Ceea ce obține deocamdată nu este decît un transport de o sută de care cu patru

boi, încărcate cu arme și muniții și câteva care cu bani, cuprinzând ca la 10 000 de galbeni.

Victoria de la Poltava a făcut să tresalte de speranță inimile românilor, care priveau cu simpatie ascensiunea militară a Rusiei. În cronicile noastre bătălia este descrisă cu căldură, în termeni elogioși. N. Muste, N. Costin, I. Neculce se întrec a pune în valoare caracterul decisiv al bătăliei și succesul deplin repurtat de oastea rusească.

Rușii izgonesc din Polonia pe suedezii care-l apărau pe Stanislau Leszczyński, îl alungă pe acesta, care se refugiază și el la Bender, și-l readuc la tron pe craiul August al II-lea. Un eșalon de 10 000 de soldați, conduși de generalii Ianus, Volkonski și alții, în rîndul cărora se aflau și joimiri — mercenari — moldoveni conduși de polcovnicii Chigheciu, Vasile și Ioan Tanțki, se așază pe Ceremuș spre a fi aproape de locul unde se aflau fugarii.

Mihai Racoviță, care nu vedea cu ochi buni așezarea șvezilor și a leșilor voievodului de Kiev în țara Moldovei, intră în legătură cu rușii, cerînd să-l ia sub protecția lor. Pentru a nu stîrni suspiciuni, Mihai-vodă acordă azil la Iași multor ofițeri străini, printre care lui Jean Lamikowsky, Filip Orlik, secretar al cancelariei căzăcești și viitor hatman după decesul lui Mazepa, Dimitrie Horlenko și alții, cartiruindu-i în casele boierești, unde fură îngrijiți cu atenție. Spre toamna anului 1709 sosi în Moldova încă un detașament de suedezi și cazaci, care este îndrumat de domn spre iernare la Suceava, dar comandantul lui hotărăște să se stabilească la Cernăuți. Turcii mai au acum încă o dată prilejul să audă de viteazul polcovnic Turculeț, aflat de multă vreme în leafă la leși, apărînd hotarul împotriva turcilor. Era unul din acei destoinici moldoveni, care slujeau cu credință pe leși, convinși că tureul nu putea fi alungat din țară decît cu sprijin de la ei. De cîte ori se făceau podgheazuri în Moldova, nu se putea să lipsească Turculeț, spre bucuria norodului moldovean care-l ținea în mare cinste și spre spaima osmanliilor, fiindcă, așa cum zice Neculce : „...*la Poartă să știè numeli lui Turculeț, că de multe ori avè bătaie cu tătarii și la Cameniță...*“ Avertizați, se pare, de

Mihai Racovița, rușii lui Kropotov, brigadierul, călăuziți de polcovnicul Turculeț, cunoscător al olaturilor și îndrăzneț ca nimeni altul la treburile de acest fel, tăbăriră la Cernăuți, prind pe suedezi și nimicesc pe cazacii care se refugiază într-o pădure. Scăpară doar vreo zece-douăzeci de suedezi, dar și aceștia piciră de mîna moldovenilor de prin satele din jur.

Prin oamenii săi de la curtea lui vodă-Racovița, Brîncoveanu află de noua orientare a politicii acestuia spre ruși și-l pîrî la Poartă. În felul acesta Brîncoveanu scăpa de un vecin care se emancipa de sub tutela lui, iar pe de altă parte își dovedea credința față de turci, distrăgîndu-le atenția de la propriile sale relații cu Rusia și Austria. Firmanul de mazilire sosi la Iași la 28 octombrie 1709 tocmai cînd joimirii de la Ceremuș erau gata să treacă în Moldova la chemarea lui Mihai Racovița. La Țarigrad, mazilul fu închis la Edicule și numai lipsa probelor concrete împiedecă să nu i se ia viața.

La Poartă se pare că vizirul înclina să dea domnia din nou lui Antioh Cantemir, de a cărui credință nu se îndoia. După cele scrise de Neculce, vizirul i-ar fi cerut ca preț pentru domnie trei sute de pungi. Prea sigur că i se va da în tronul, Antioh nu oferă decît o sută șazeci, fapt care irită pe vizir și îl numește domn, la 17 noiembrie 1709, pe Neculai Mavrocordat, fiul dragomanului Alexandru Mavrocordat, care se dovedi filotim cu plata bacșișului. La 5 februarie 1710, acesta își făcu intrarea în Iași.

Domnia acestuia nu fu prielnică multor boieri moldoveni. Arogant, necunoscînd limba țării, noul domn venise înconjurat de o numeroasă clientelă pusă pe grabnică procopseală. Primul cuvînt îl avea Spandoni, ființă pe cît de respingătoare la înfățișare, pe atît de vicioasă și lacomă. Norodul îndură destul de greu domnia lui Neculai-vodă, deși acesta luă unele măsuri de ușurare a traiului nevoiașilor, desființînd darea pe păpușoi. Pentru a spori veniturile visteriei, el extinse darea cornăritului (pe vite) și asupra negustorilor turci. Țara mai trebuia să îndure și jaful făcut de trupele fugarului rigă suedez, care din ținutul Cîrligăturii de pe Valea Cogeasca, unde

fuseseră încartiruite, neindestulate de tainul dat, se re-
pezeau în satele Moldovei, prădindu-le.

La 3 ianuarie, Petru Tolstoi obținea de la sultan ra-
tificarea prelungirii păcii, garantînd în schimb plecarea
din Bender și trecerea sub pază rusească a lui Carol al
XII-lea, prin Polonia, spre țara sa. Cu toate acestea pri-
mejdia războiului era mai mare ca oricînd. Curierii re-
gelui fugar băteau neconținut drumurile spre Tarigrad,
purtînd îndemnuri de război, care prindeau tot mai mult
teren. La Bender se vorbea deschis despre război. Între
turci și suedezi domnea bună înțelegere și se întreceau în
politețuri. În timp ce norodul moldovean murea de foame,
chehaia lui Iusuf-pașa dădu în cînstca a doisprezece ofi-
țeri suedezi o masă, la care se serviră o sută șaiszeci de
feluri de bucate.

La Constantinopol, turcii se înarmau temeinic, răspîn-
dînd zvonul, spre a adormi vigilența rezidentului rus, că
se pregătesc pentru reluarea ostilităților cu venețienii.

PARTEA A TREIA

„Chematu-ș-au atunci Dumitrașco-vodă boierii săi, cîți mai rămăsese lingă dînsul... și le-u spus precum au chiebat pre moscali, și au venit de trec Prutul la Zagarance. Atunce toți boierii, audzind, s-au bucurat și au răspunsu cu bucurie cătră vodă și au dzis : «Bine ai făcut, măria-te, că noi ne temem că t-ei duce la turci, și așe avem gînd că, de te-om vedé că mergi la turci. te-om părăsi și ne-om duce de ne-om închina la moscali.»

ION NECULCE

I

Vara anului 1710 se anunța bogată în evenimente. Se-
raiul era în fierbere. Soli alergau grăbiți, cu porunci de
la Poartă spre pașa de Bender, pașa de Silistra și domnii
celor două țări române. Presiunile exercitate de fugarul
Carol al XII-lea asupra sultanului începură să-și facă
efectul. Trimisul orgoliosului rege suedez, contele Po-
niatovski, este primit la 21 iunie în audiență de marele
vizir și-i smulge acestuia bani și promisiunea că va
trimite învinsului de la Poltava 40 000 de soldați ca să
se întoarcă acasă. Marele vizir promitea de asemenea să
obțină de la țarul Moscului îngăduința ca toată oastea
să treacă nevătămată prin Polonia, amenințând altfel cu
războiul.

Scurtă vreme după aceasta, vizirul cade în dizgrația
sultanului, care-l înlocuiește cu Numan-pașa, fiul vesti-
tului vizir Kinpriuli Mustafa. Om de cultură, adânc cu-
noseător al Coranului, renumit prin onestitatea sa, Nu-
man-pașa dovedise mai multă tragere de inimă spre în-
vățătura decât spre politică. Nu râvnise ranguri înalte
și era unul din puținii demnitari care cânta tilna stu-
diului și meditației. Se povestea despre el, lucru cunos-
cut din relatările lui Dimitrie Cantemir — pe care îl re-
latăm pentru o mai temeinică cunoaștere a stărilor de lu-
cruri de la Poartă — că studiul îndelung îl făcuse „*fan-
tast pînă la nebunie*“. Avea impresia că o muscă îi stă
așezată în permanență pe vârful nasului și, oricît ar fi
alungat-o, aceasta revenea îndărătnică. Izbutise să-l vin-
dece de această idee fixă un doctor francez care, simu-

lind a vedea și el musca, se prefăcu a o ucide. Ca vizir, se ocupă fără tragere de inimă de treburile politice, petrecându-și ceasurile mai mult între cărți. Războiul i se părea o întreprindere peste puterile și sub demnitatea sa de a-l patrona, fapt care-l determină pe sultan, la 17 august, să-l exileze la Negroponte. Numan-pașa părăsi viziratul fără să regrete, după numai trei, patru săptămîni de guvernare.

În locul său veni Baltagi Mehemed, bărbat de o mai mare energie, plecat spre vărsare de singe. I se mai zicea și *Pakce muezin*, cîntăreț melodios, datorită timbrului plăcut al vocii. Ascensiunea sa politică se datora nu atît meritelor lui civice și ostășești, cît protecției soției sale, o cercasiană de rară frumusețe, casieră a sultanei valide, mama sultanului Ahmed. Răpit de farmececele acesteia, sultanul ș-o făcu amantă, aducînd-o adesea în serai. Vanitoasă, frumoasa cercasiană consideră că soțul unei iubite a sultanului nu poate fi doar un modest agă din gardă, ci pretinse pentru el demnități pe măsura favorului de care se bucura dînsa. Sultanul nu-și refuză favorita, dar îl numi capudan-pașa, amiral al flotei, calitate ce-l îndepărta timp de șase luni de grijulia lui soțic. Ambițioasa favorită obținu pentru îngăduitorul ei soț demnitatea de pașă de Erzerum, apoi de Aleppo, iar de aci fu chemat de sultan pentru a-l face mare vizir, considerîndu-l omul potrivit pentru acest moment decisiv în politica Porții.

Baltagi-pașa nu dezminți nădejile, lucrînd cu osîrdie în favoarea războiului. La 3 septembrie, Petru Tolstoi, rezidentul țarului, fu intermnițat la Edicule. Politica de război a Porții nu mai era un secret pentru nimeni, pacea nu mai putea fi menținută.

Începutul lui noiembrie găsește Sublima Poartă în plină efervescență. De la Crîm sosise, chemat grabnic la împărțire, Devlet Ghirai, hanul tătarilor, bun cunoscător al treburilor rusești, și căruia îi revenea un rol însemnat în viitorul război. Hanul, la curent cu demersurile războinice ale imberbului rege al Nordului, împărtășindu-le întru totul, se pronunța pentru război. În sala cea mare din curtea exterioară, cunoscută sub numele de Babi Humaium — Sublima Poartă — se ținu marele

divan la care participară demnitarii de frunte ai țării. Din fereastră aflată deasupra locului de unde marele vizir conducea dezbaterile, sultanul asculta discuțiile care se purtau în spiritul dorit de el. Sprijinit de hanul Crimului, vizirul impuse divanului punctul de vedere favorabil războiului, hotărîndu-se începerea ostilităților. Războiul impunea nu numai pregătiri militare însemnate, care începuseră de altfel de mai înainte, dar și măsuri speciale în țările romîne ce urmau să aibă un rol important. Hanul propuse să înceapă ostilitățile îndată după lăsarea înghețului, trimițînd două ceamburluri — detașamente — spre inima Rusiei. Un ceamburl trebuia să porceadă din părțile Bugeacului, unit cu oastea voievodului de Kiev, care urma să treacă prin foc și sabie Ucraina pînă la Kiev; un alt ceamburl avea să porcească de la Crim, pe apa Donului în sus, pînă la Voronej, unde iernau galioanele împărătești spre a le da pradă focului. În felul acesta oastea țarului ar fi fost serios atinsă și mai cu seamă ar fi fost distrusă flota moschicească de care turcii se temeau să nu ajungă pînă la Cornul de Aur. Propunerea găsi încuviințarea divanului.

Se discută și situația din țările romîne ai căror domni nu păreau cei mai potriviți pentru evenimentele grele ce se anunțau. Se dețineau informații sigure că Brîncoveanu stabilise legături cu rușii, făgăduindu-le ajutor militar, iar țarul îi dăruise ordinul Sf. Andrei. Menținerea lui la domnie era contraindicată și trebuia găsită posibilitatea de a-l înlătura. Nici domnul moldovean, Nicolae Mavrocordat, nu se dovedea mai potrivit pentru aceste vremuri. Înstrăinat de popor, urît de boierime, ageamiu în treburile militare, Nicolae Mavrocordat mai mult ar fi încurcat lucrurile în vreme de război. Cine să fie numit domn? Discuțiile au fost fără îndoială aprige fiindcă se aruncau în luptă și interesele demnitarilor otomani, care-și sprijineau protejații. Numai așa se explică de ce sultanul numește pe noul domn al Moldovei fără știrea vizirului.

Devlet Chirai susținu ca în locul lui Constantin Brîncoveanu să fie numit domn al Munteniei Dimitrie Cantemir, bine cunoscut în cercurile turcești pentru cultura sa aleasă și tactul diplomatic, fiind considerat ca unul ce

trăise douăzeci de ani la Istanbul și legase prictenii cu oameni de vază ai Porții, fidel politiciii otomane. Nu începe îndoială că recomandarea hanului de la Crim a fost mult înrăutățită de cuvântul capuchehaici sale, Daul Ismail-effendi, personaj influent, la curent cu secretele Porții. Reprezentantul hanului era un obișnuit al casei lui Cantemir, unde petrecea multe ceasuri în discuții plăcute, din care nu lipseau problemele de știință și literatură, dar fără îndoială nici chestiunile politice. Se bea cafea, se tragea din ciubuc și se zice că tătarul bea cu desfătare, la adăpost de percepțele Coranului, care nu pătrundeau în casa unui ghiaur, un vin bun. Ceea ce îi plăcea mai mult lui Daul-effendi era cîntecul cel zicea beizadeaua din tamburină. Emancipat de prejudecățile musulmane că numai unui rob i se cădea să cînte din tamburină, Dumitrașcu oferea capuchehaici tătare, ca și altor înalți demnitari otomani, ceasuri de mare încîntare.

Plecînd urechea la sfatul hanului, sultanul trimise un imbrohor la palatul din Sangeakdar lokusî spre a-l aduce pe Dimitrie Cantemir la serai. Aci fu luat de doi capegi-bașa și introdus direct la sultan, lucru cu totul excepțional, fiindcă tot acest ceremonial se petrecea de obicei în prezența vizirului, și-l învestește în domnie, îmbrăcîndu-l cu caftanul cel mare — hilat fachirè — distincție acordată de sultan cu multă parcimonie. Caftanul multicolor, tivit cu aur și argint, decernat numai în cazuri cu totul deosebite, mai fusese dat doar solului împăratului de la Viena, după încheierea păcii de la Karlowitz și lui Constantin Brîncoveanu. În zadar încercase să obțină caftanul ambițiosul Fériol și îi fusese refuzat chiar și lui Petru Tolstoi, faimosul diplomat al țării. Nu numai că Dumitrașcu nu plăti nici un ban pentru obținerea domniei, dar mai fu dăruit și cu douăzeci de pungi pentru a face față primelor cheltuieli. Ulterior, fu condus la vizir, care-l întîmpină cu formula protocolară „*Bine ai venit, doamne*” și-i dădu firmanul de domnie. De la vizir, chehaia — locuitorul — acestuia îl conduse în încăperile sale și-l firitisi pentru obținerea tronului, tratîndu-l cu șerbet și cafea. De aci, fu pornit cu alai spre biserica cea mare a Patriarhiei din Constantinopol. Înconjurat de ceași, cinstit de creștinii țarigrădeni înalți în cale,

salutat cu smerenie de ieniceri, cu mina pe piept, Dimitrie Cantemir se va fi gândit fără indoială la greutățile pe care le vestea noua domnie, dar nu fără să se bucure că va da viață visurilor sale de a îmbunătăți viața norodului moldovean. În curtea bisericii, ceaușii îi făcură urarea uzuală : „*Dumnezeu cel mare și drept să dea sultanului nostru și domnului, stăpînul nostru, viață lungă și să trăiască mulți ani norociți*“, fără să bănuiască faptul că domnul jura în acele clipe să lupte pentru scuturarea jugului turcesc.

I se comunicară lui Dimitrie Cantemir intențiile Porții : el urma să obțină domnia Țării Românești, trimiterea ca vodă al Moldovei fiind doar o manevră pentru a adormi suspiciunile domnului muntean. La momentul potrivit, Cantemir urma să fie trimis în Țara Românească pentru a-l prinde și trimite la Țarigrad pe Brîncoveanu. Neavînd încotro, Cantemir acceptă situația, gîndindu-se să obțină timp pentru a-l avertiza pe Brîncoveanu de cursa ce i se întindea. Sugeră în același timp, chipurile spre a nu trezi nici o bănuială lui Altin-bei, să i se ceară împrumut cinci sute de pungi de bani pentru pregătirea oștilor. Propunerea domnului moldovean va fi inteligent folosită de Brîncoveanu pentru a-și salva situația, eșalonînd plata lor timp de cîteva luni, răgaz în care turecii nu se atinseseră de el. Cantemir primi poruncă, de asemenea, să pună pază strașnică la hotarele Moldovei, ca rușii să nu poată pătrunde intențiile turcești, și să construiască pod peste Dunăre la Cartal.

Cîteva zile Dumitrașcu rămase încă la Constantinopol pentru a-și pregăti plecarea, timp în care, spre chindie, tubulhanaua — muzica militară — îi cînta cîte trei ceasuri pe zi. În această vreme însă un capegi-bașa, însoțit de omul de încredere al lui Dimitrie, Dumitru Saracciul, alergau în goană neistovită spre Iași, ducînd firmanul de mazilie. Cînd aceștia sosiră la curtea domnească din Iași, Neculai Mavrocordat se afla la divan. Venirea neașteptată a trimisului turc nu-i prezise nimic bun. Cu teama în suflet, se ridică de la divan, dar în ușa spătăriei fu întîmpinat de capegi-bașa, care-i svîrli pe umăr naframa neagră și rosti cuvîntul fatidic : mazil. Pe cînd sus se petreceau aceste lucruri, Saracciul se

duse glonț la beciul de sub odaile doamnei, sfărâma lăcățul greu cu baltagul și-l eliberă din temniță pe Iordache Ruset vornicul, căruia domnia lui Neculai-vodă îi adusesese multă supărare, și-i înmână cartea domnească prin care era numit caimacam pînă la sosirea noului domn.

Nemulțumit de domnia lui Neculai Mavrocordat, Iordache Ruset nădărduse că o dată cu venirea ca vizir a lui Numan-pașa, domnul va fi mazilit. Un agă venit cu treburi urgente la Iași i se păru că aduce mult așteptată poruncă de mazilire; împreună cu oamenii săi, adunați în casa cea mare, Iordache Ruset aștepta mazilirea. Lucrurile se petrecură pe dos. Aflîndu-i gîndurile, Mavrocordat-vodă îl întemniță și-l amenință cu moartea dar, pînă la urmă, se mulțumi să-l pună doar la po-preală.

A treia zi, Neculai Mavrocordat, împreună cu boierii credincioși lui, părăsiră Iașul, conduși spre drumul Galațiului cu alai. fiindcă Dumitrașcu-vodă dăduse poruncă să nu fie cu nimic vătămați, ci tratați cu cinstea cuvenită unui obraz domnesc.

Puține zile după primirea firmanului, Dumitrașcu porni, însoțit de o mică suită de zece-douăzeci de slujitori spre Iași, fără alaiul cuvenit de obicei unui domn. Mergeau repede, fără să cruțe caii, fără să țină seamă de ostenele mari ale unui drum lung. La Galați, noul domn întîlni pe Neculai mazilul care, potrivit obiceiului, se ducea să se așeze la Țarigrad, unde tatăl său, marele dragoman, îi asigura un trai tihnit, lipsit de primejdiile ce pîneau pe un mazil neajutorat.

Purtarea noului domn față de Neculai mazilul ului pe toți cei aflați la Galați. În loc să-l trateze cu dispreț, cum ar fi făcut alții în situația sa, Dumitrașcu îl vizită la gazda lui, îl trată cu bunăvoință și-l asigură că nu va îngădui să fie pîrît la Poartă pentru nici una din faptele sale. Îi cerea în schimb aceeași lealitate, renunțînd la intrigile la care, în mod obișnuit, se preta orice mazil, în vederea redobîndirii tronului. Crescut la școala diplomatică a tatălui — căruia i se dăduse porecla, pentru notoria sa lipsă de scrupule, de „*meșterul minciună*“ — fostul domn îi promise, pentru a-și călca făgăduiala îndată ce va ajunge în Fanar.

II

De la Galați pînă la Iași drumul fu parcurs cu re-
peziciune. Cîte gînduri nu vor fi încercat pe Dumit-
trașcu-vodă acum? Își va fi amintit poate cum, cu
șaptesprezece ani în urmă, fusese condus de un ca-
pegi-bașa la Constantinopol și nu știa dacă va mai
ajunge ziua de mîinc. Acum, venea cu împuternicirea
celor care altă dată îl nesocotiseră și, cumplită ironie
a soartei, așteptau ca el să-i slujească statornic. Mai
presus de toate îl apăsau gîndurile lucrurilor pe care
avea să le facă. Meditase vreme îndelungată la misiu-
nea unui domnitor, își stabilise un ideal de conduită —
cel al monarhului atotputernic, domnind absolut, dar
cu cuget drept și înțelegător pentru norod. Îl încălzea
gîndul că va putea lupta pentru a deschide patriei sale
drumul spre o viață mai ușoară, descătușată de robia
turcească și mai ușurată de samavolniciile boierești.
Dorea fierbinte să fie demn de marii săi înaintași și
să ducă mai departe lupta lor pentru fericirea acestui
oropsit norod. Oare nu cumva se vor fi născut pe
acest drum de întoarcere în patrie gîndurile pe care le
va încredința *Hronicului*, opera anilor săi cei mai înțe-
lepti? „*Slujească-se dară cu ostenințele noastre niamul
moldovenesc, și ca-ntr-o oglindă curată, chipul și sta-
tul, bătrînețele și cinstea neamului său privindu-și, îl
sfătuiesc, ca nu în trudele și sîngele moșilor, strămoși-
lor săi să se mîndrească, ce, în ce au scăzut din calea
vrednicii chiar înțelegînd, urma și bărbăția lor rîvnind,
lipsele să-și plinească și să-și aducă amente că precum*

odată, așea acum, tot acia bărbați sînt, carii ca multul mai cu fericire au ținut cinsteți a muri, decît cu chip de cinstea și de bărbăția lor nevrednic a trăi“.

Cantemir se îndrepta spre cetatea de scaun, dornic să se arate vrednic de bărbăția și cinstea înaintașilor săi.

La 10 decembrie, mica escortă domnească ajunsese la Iași, întâmpinată la intrarea în tîrg, la distanță cam de un kilometru jumătate, de boieri, în frunte cu Iordache Ruset caimacamul, de tirgovețime și oameni de rînd, care-i urară bun venit, rugîndu-l să le fie domn cu îndurare. Primirea fu caldă, dar nu fastuoasă, deoarece boierii n-avuseseră răgaz să facă pregătirile necesare unui asemenea eveniment, într-atît de repede venise domnul de la Galați, gonind întins pe șlealiul mare. Pe de altă parte, nici domnul nu primise încă însemnule domniei — sangacul și tuiurile — care urmau să-i fie trimise din urmă. În locul sangiacului, care trebuia purtat în fruntea alaiului, un turc ducea doar o prăjină lungă de lemn.

Ceremonia ce urmă s-a petrecut desigur aidoma cu cea zugrăvită de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*. Fu condus de-a dreptul la biserica Sf. Neculai, unde fu întâmpinat de mitropolitul Ghedeon în fruntea unui sobor de preoți. După obicei, mitropolitul va fi adresat noului domn tradiționala urare, cerînd milostivire față de boieri și norod. Mulți dintre cei de față la ceremonie nu uitaseră că în prima și scurta lui domnie Dumitrașcu se arătase „nerăbdător și mînios“, aprig și neînduplecat și se gîndeau că de-acum înainte vor trebui să se ferească de a nu stîrni mînia lui violentă.

O dată slujba terminată, Dumitrașcu-vodă fu condus cu alai și cu tubulhanaua, care zicea într-una, la palatul domnesc și introdus în divanul cel mare. Aci, în prezența boierilor, a căpitanilor oștirii și a celor mai avuți tirgoveți, în picioare, lângă scaunul domnesc, Dumitrașcu ascultă pe divan-effendisi (secretar turc ce slujește pe lângă domn), care citi hiucm — firman (porunca sultanului) prin care era numit domn, firman

ce va fi sunat cam în genul celui reprodus de sine în amintita lui lucrare:

„Aleşi şi măriţi boieri, episcopi şi boieri, pedestrime şi călăreţi şi voi, toţi supuşii şi robii mei! Sfirşitul vieţii voastre să fie fericit! Ajungând la voi atotputernica poruncă a înălţimii noastre, de care ascultă lumea totă, să ştiţi că în anul 1710, luna noiembrie, în 14 zile, mila noastră cea fără margini a luat în seamă credinţa şi slujba cinstită a acestui voievod prea ales şi de frunte din neamul care crede în Isus Nazarineanul, şi la socotit vrednic de mila, îndurarea şi ajutorul nostru. De aceea ne-am îndurat de a-l orîndui domn în Moldova. Dar i-am arătat cu osebite să poarte grijă părintească de boierii de orice rang ar fi ei, de aceia care sînt puşi peste ținuturi şi de toţi supuşii săi, să-i apere şi să le ia partea, asemenea să împlinească fără zăbară poruncile noastre şi să ne slujească în toate chipurile cu credinţă şi cuget curat. Vouă iară vă poruncim să-i fiţi ascultători şi supuşii în toate, să împliniţi cu hărnicie şi de îndată tot ce vă cere la porunca noastră. Cine se va arăta îndărătnic şi fără cuviinţă şi se va împotrivi să dea ascultare poruncilor sale, oricare i-ar fi rangul, răutatea şi îndărătnicia aceuia slobod este s-o pedepsească cu spada sau să-i dea orice altă osîndă îi va plăcea.

Deci pe acesta pomenit aici să-l cunoaşteţi de stăpîn şi domn al rostru, orînduit şi pus de noi în fruntea voastră, şi păziţi-vă să cugetaţi altminteri sau să lucraţi împotriva şi să aveţi credinţă în prea sfînta noastră pecete. Aceasta s-o ştiţi.”

După citirea firmanului ischimne-agasi îl îmbracă pe domn cu caftan şi-l purtă în scaun. La rîndul lui, vodă răsplăti pe ture, îmbrăcîndu-l cu o blană de samur, iar pe divan—effendisi cu caftan de rînd.

După ce mitropolitul mai adăugă cuvinte de felicitare pentru obţinerea domniei, anunţaţi de postelnicul cel mare, boierii de frunte se înşiruiră să sărute mîna şi poala caftanului domnesc, după care se închinară boierii de al doilea şi al treilea rang, căpeteniile oştirii, negustorii şi alţi oameni de vază ai tîrgului. Domnul răspunse tuturor cu o cuvîntare în care se insinua

principiul monarhiei absolute. Cuvintele domnului măsurate, înțelepte, cereau omenie și dreptate, dragoste și unire, înlăturarea dihoniei dintre boieri, ajutor nefățărit și ascultare pentru domnie, promițând în schimb milostenie și dreaptă chibzuință în treburile obștești.

Cei ce-l cunoscuseră altă dată rămascră surprinși de transformarea petrecută cu Dumitrașcu în lungul răstimp cît șezuse la Tarigrad. Cei care-l vedeau pentru prima dată erau cuceriți de judecata lui înțeleaptă, vorbirea sigură și plăcută, înfățișarea fermecătoare, atitudinea mândră, dar ponderată, demnă, dar nu îngîmfată a acestui om mijlociu de stat, nici uscățiv, nici gras.

Domnia lui Dumitrașcu-vodă începea în condiții deosebit de grele, în vremuri tulburi. Pe cine să-și aleagă sfetnici ai domniei? Țara fusese sfișiată de rivalitățile dintre marile grupări boierești, care-i făcuseră mult rău. Cantemir dorea să pună capăt disensiunilor politice diulăuntru, strângînd întreaga boierime în jurul scaunului său, înlăturînd de la treburile țării partida lui Iordache Ruset, boierul atotputernic care năzuia să-și continue dictatura și sub noul domn. A treia zi de la înscăunare, potrivit datinei, Dumitrașcu împărți boieriile. Adunați în divanul cel mic, boierii așteptau nerăbdători să afle asupra cui va cădea alegerea domnească pentru dregătoria de mare postelnic, acesta urmînd să împartă caftanele boierești, potrivit indicațiilor domnului. Vel-postelnic fu numit Spraioti Dracumana. Acesta așeză apoi pe umeri caftanele de dregătorie lui Neculai Costin, vel-logofăt, la care puțini se așteptau, știut fiind că tatăl său își pierduse capul din porunca părintelui domnului; lui Lupul Costache, mare vornic al Țării de Jos; lui Ioan Sturdza, vornic de Țara de Sus, Antiohie Jora, hatman, Ioan Neculce, vel-spătar, Gheorhiță, vel-paharnic, Dabija, vel-ban, Catargiul vel-vistiernic, Sandu Sturdza vel-stolnic, Constantin Costache vel-comis. Dintre aceștia, domnul avea mai multă încredere în spătarul Ion Neculce, rudă cu domnia-sa, cărturar care ținea un letopiseț al țării Moldovei de pe vremea domniei lui Dabija-vodă

și pe care-l va duce, în anii ce vor urma, pînă la a doua domnie a lui Constantin-vodă sin Neculai Mavrocordat. Sfetnicii săi sînt aleși dintre boierii care pînă atunci nu fuseseră ridicați în dregătorii prea mari, ucompromiși politicește, și, în același timp, cei mai puțin legați de interesele unui grup sau altul. Cantemir avea nevoie de un divan care să-l asculte, să-i accepte dispozițiile fără să cîrtească, inversînd raporturile de pînă atunci cînd divanul, reprezentînd o anumită facțiune oligarhică, impunea domnului linia politică în stat. Cantemir reducea divanul la rolul unui organism care să-i ducă la îndeplinire hotărîrile, impunîndu-le prin omul său credincios, Ion Neculce, la început spătar, mai apoi hatman ; „*Iar mai de credință și mai ales toate trebile domniei erau după mine,*“ notează cu mîndrie Neculce în *Letopisețul* său.

Dumitrașcu se arăta îndatoritor cu boierii, gata să le asculte întotdeauna păsurile, se purta cu ei fără aroganță și avea ușa deschisă pentru toți care-l căutau.

Zilele domniei se anunțau hotărît deosebit de grele. În țară era foamete mare. Vara fusese o căldură cumplită care pustiise cîmpul, roade se făcuseră puține ; nu era nici nutreț pentru vite. O molimă secera dobitoacele cu nemiluita că, după spusele cronicarului : „*nu mai biruiè oamenii să le despoaie*“. Boierii cîrteau față de dările puse asupra lor de Neculai-vodă. Îndată după înscăunare, pe Dumitrașcu îl ajunse din urmă porunca sultanului de a grăbi construirea podului de la Cartal — așezare pe malul stîng al Dunării în fața Isacei. Trebuia să dea lemne și care să le transporte și pentru întărirea cetății Benderului, să strîngă zaherea pentru războiul ce se pregătea, să asigure mijloace pentru transportarea proviziilor. Pe speze grele, Moldova era obligată să întrețină și oastea șvedului și a voievodului de Kiev.

Domnitorul hotărî să-și consolideze poziția ducînd o politică înțeleaptă de raliere a boierimii nemulțumite de domnia precedentă, dar, continuînd politica lui Neculai Mavrocordat, și de atragere a nevoiașilor prin chibzuite hotărîri, scăzînd dările, aducînd unele înles-

niri în plata lor. Masurile administrative erau menite să crece guvernării sale o largă popularitate și să-i câștige simpatia țărănimii libere, a boierimii de țară și a țirgoveșimii, care urmau să fie principalele categorii sociale pe care să se sprijine împotriva oligarhiei boierești.

Vremea nu i-a îngăduit să facă prea multe reforme, dar cele inițiate demonstrează cu prisosință că gânditorul social care scrisese *Istoria ieroglică* își puna în aplicare ideile de a governa cu dragoste pentru supuși și dornic să asigure țării propășire. „Birul steagului”, respectiv birul ce se încasa la începutul oricărei domnii, fu redus simțitor, fiindcă el obținuse domnia fără să plătească bani. Boierilor mazili le veni în ajutor micșorându-le dările cu mai mult de jumătate și desființind deseatina, dajdie pe stupi, introdusă de Mihai Racovița. În același timp, dădu poruncă să fie găsiți toți țiganii robi ce aparținuseră domniei și pe care, de-a lungul anilor, marii boieri ce deținuseră dregătoriile principale și-i însușiseră. Pentru prima dată un domn lua o asemenea măsură care leza nu numai interesele, dar și autoritatea marii boierimi, obișnuită pînă atunci să-și impună voința ¹.

Vestea purtării lui Dumitrașcu-vodă și a auspiciilor sub care își începea domnia ajunse și în olaturile Poloniei unde se pribegiseră mulți boiernași în zilele urgiei lui Neculai Mavrocordat, unii dintre ei înrolându-se în oastea țarului Petru I. Aceștia se reîntorc la casele lor, nădăjduind mult bine de la noul domn. Re-

¹ „Toate acestea puse alături de reformele fiscale amintite, de reluarea mănăstirilor închinat, de reluarea țiganilor domnești cotropiți de boieri, formează un tot, din care se poate vedea politica internă urmată de Cantemir, politică ce este în conformitate cu ideile politice din operele sale, anume : creșterea autorității centrale a domnului, supunerea boierilor mari, oprirea lor de la abuzuri, sprijinul puterii centrale pe o întărire a bazei financiare a domniei, pe cîștigarea unor categorii sociale mijlocii, în concluzie, un regim de monarhie absolută, opus anarhiei boierești, favorabil țăranilor și orășenilor, ca și boierimii mici”. P. P. Pănaiteșcu : *Dimătrie Cantemir. Viața și Opera*, Buc., 1958, p. 99.

vin în țară Luca vistiernicul, care va fi unul din oamenii de taină ai lui Cantemir, Pavel Rugină, Ilie Abăza, Ioan Mirescu polcovnicul, Toader și Pavel Mirescu, căpitani în oastea moschicească, Ioan Zărul, Mogildea serdarul, Moțoc jicnicerul, precum și căpitanii Ciute și Apostol. Rămase departe de țară doar Savin Zmucilă, care era dator bani visteriei și nu avea de unde să-i dea înapoi. Mai târziu se va reîntoarce și el în Moldova.

Conștient de felul cum vor evolua evenimentele, Cantemir purcese la înjghebarca unei oștiri pe care să se poată bizui la nevoie. Formă vreo cinci-șase steaguri de lefegii și alte două de lipcani, recrutați dintre oamenii care îl slujiseră mai înainte pe Potoțki, puși sub comanda unor boiernași pe a căror credință putea conta pe deplin. Își mai încropi și o gardă personală alcătuită din odrasle boierești din care făceau parte, printre alții, frații Mirescu, aga Dimitrie, căpitanul de darabani Brahă din Borolea etc. Pentru a adormi suspiciunile turcilor și ale boierilor ostili stăpînirii sale, mari într-un moment de asemenea cumpănă, Cantemir răs-pîndi zvonul că vrea să pornească împotriva muscalilor.

Tihna lui Dumitrașcu-vodă fu tulburată de uneltirile mazilului Neculai Mavrocordat. Abia ajuns la Poartă, susținut de versatul și influentul său tată, porni o amplă și furioasă campanie de defăimare a domnului moldovean. Invinuirile care i le aducea erau deosebit de grave. Afirma că boierii eliberați de Dumitrașcu ar fi fost închiși de el pe motiv că s-ar fi hainit la ruși, punînd astfel la îndoială lealitatea domnului față de Poartă. Acuzațiile, colportate abil de marcele tergitiman, par să dea roade, și la 28 februarie, la Serai se discuta chiar posibilitatea înlocuirii lui Dumitrașcu cu leahul Iosif Potoțki, palatin de Kiev, om de încredere al regelui Nordului, vajuic susținător al războiului ruso-turc.

Înștiințat prin Iani, credincioasa lui capuchcac, Cantemir, care își respectase pînă atunci cu loialitate promisiunea făcută la Galați mazilului domn, își luă măsurile de precauție. La 7 februarie trimise în grabă la Cara Mehemed, pașa de Bender, pe vel-vornicul Țării

de Jos, Lupul Costache, cu arz împotriva odraslei ter-gimanului. Nu se limită însă numai la atât. Știind că adevăratul cazan al intrigilor — „templul lăcomiei“ cum îl numise alegoric în *Istoria ieroglifică* — se află la Țarigrad, unde se fac și desfac domniile, Dumitrașcu repezi o săptămână mai târziu o delegație care să risipească intrigile lui Mavrocordat și să-i recapete încrederea turcilor. Delegația, în frunte cu Ioan Sturza, vel-vornicul Țării de Sus, Manolache Ruset, biv-vel-vornic, Vasile Hăbășescu vel-medelnicer, ajunse la Țarigrad tocmai când marele vizir era plecat la Adrianopole. Cai-macamul vizirului îi trimise aci să-și prezinte arzul. Cunoscînd însă că vizirul era favorabil mazilului, boierii nu părăsesc Țarigradul, ci caută să dea plîngerea direct sultanului. Ocazia se ivi cînd acesta merse la gîmie să-și facă rugăciunea. Aprinzînd rogojina în cap, boierii atraseră atenția sultanului, care le ascultă plîngerea. Cășind-o întemeiată, porunci să fie descăpaținat Neculai Mavrocordat. Acesta însă nu mai putu fi prins. Ajutat de prieteni, fugise în grabă și în taină din oraș. Căzuse încă o piedică din calea domniei lui Dumitrașcu-vodă.

III

Războiul dintre ruși și turci începuse.

La 22 decembrie 1710, îi parveni țarului, la Petersburg, declarația oficială de război. Dădu poruncă să se continue pregătirile de război cu multă febrilitate, dar mai făcu o tentativă pentru menținerea păcii, trimițând o scrisoare sultanului, la care nu primi însă nici un răspuns. Pacea era așadar definitiv ruptă.

Potrivit planului stabilit în marle divan, în ianuarie 1711, profitind de înghețarea apelor, hanul de la Crîm a pornit în podghiaz pe apa Donului, înspre Harkov, cu gând să răzbească la galioanele rusești spre a le distruge. Hoardele sale au trebuit însă să-și întrerupă năvala, pentru că s-au izbit de oști puternice, cu care s-au temut să se războiască.

Simultan pornise în campanie ceambulul sultanului Calga, din Bugeag, împreună cu oștenii palatinului — guvernatorului — de Kiev, care prădară Ucraina pînă la Nemirov. Ieșindu-le în cale oștile rusești, deși numeroasă — cam 10 000 de tătari și vreo treizeci de steaguri leșești, — oastea invadatorilor se retrase, evitînd lupta decisivă. Fără să-și fi atins scopul, Calga și palatinul de Kiev raportară totuși sultanului că operațiunile s-ar fi desfășurat potrivit planului stabilit inițial. Informat în mod exact despre campanie de Dumitrașcuvodă, bucuros că lucrurile le-au ieșit turcilor pe dos, vizirul aduce pașei de Tighina aspre muștrări pentru vina de a nu-i fi dat informații adevărate, lăudîndul în schimb pe Cantemir care, deși e ghiaur, slujește cu

credință Poarta : „iar tu ești, vezi doamne, busurman și nu știi nemic“.

Rușii, văzându-și zădărnicele eforturile de a menține pacea, răspund declarației de război. La 25 februarie, la Moscova, în biserica Uszenie se citește manifestul țarului, prin care poporul rus e chemat la dreaptă luptă împotriva otomanilor. După ce se stabili la Iavorov în Polonia, țarul supraveghe personal pregătirile de război. Atenția lui era îndreptată nu numai către gătirea propriilor sale oști, ci și spre atragerea de partea sa a creștinilor din Peninsula Balcanică. O vie corespondență poartă ministrii și oamenii de încredere ai țarului cu capii politicii și fețele religioase din Serbia, Muntenegru, Bosnia, Herțegovina, indemnându-i la răzvrătire, intrucât oștile rusești sînt gata să le vină în ajutor. Izbucnesc mari răscoale populare în Muntenegru și Herțegovina, iar sîrbii adună oaste numeroasă așteptînd să facă joncțiunea cu armata țarului.

Cu Brîncoveanu, țarul stabilise înțelegere ca în momentul cînd trupele sale vor pătrunde în Moldova, oștile muntene să se ridice împotriva turcilor, sprijinindu-se și pe sîrbii care aveau pregătită o armată, ca la 20.000 de oameni.

Relațiile țarului cu muntenii datau de multă vreme și evoluaseră pînă atunci îmbucurător. Nu numai Brîncoveanu, dar și cărturarul Constantin Cantacuzino stolnicul, șeful cancelariei domnești — purtătorul de cuvînt al influenței partide a Cantacuzinilor — duceau o consecventă politică de prietenie și alianță militară cu Rusia. Din indemnul stolnicului, domnul trimisese, la începutul anului 1698, pe Gh. Gastriotul comisul cu solie la țar, spre a cîștiga oblăduirea rusească pentru a scutura jugul turcesc și a înfrîna tendințele anexioniste ale imperialilor. Spătarul Nicolae Mălescu, prețuit tîlmaci la Posolski prikaz (Cancelaria solilor) favoriza solia, bine primită de demnitarii ruși și chiar de măriasa țarul. Cu acest prilej se statorniciseră schimburi regulate de solii, care încep să bată șleahul din Țara Romînească, prin Moldova și Ucraina spre Moscova. Străbat drumul acesta lung și nesigur Sava Constantin, Panaiot Radu, Petru Damian, purtînd asupra lor scri-

sori cu cifru, în care se transmiteau știri cu caracter militar, informații politice etc.

În statornicirea relațiilor între țara Moscului și Țara Românească un rol important a avut agerul și viteazul David Corbea ceașul care, după ce-și dovedise iscusința diplomatică îndeplinind treburi de mare primejdie în Polonia și Transilvania, a fost numit, în 1702, rezident la Moscova, corespondența dintre el și cancelaria domnească fiind purtată de fratele său Theodor Corbea, ascunsă în ehervanele lui de neguțător. Într-atît îndrăgise țarul pe iscusitul rezident, încît, întîmplîndu-se odată să întîrzie la București, unde fusese chemat de Brîncoveanu, interveni energie spre a-i grăbi reîntoarcerea. La curtea țarului, David Corbea fu cinstit cu funcția de consilier aulic, dîndu-i-se să îndeplinească treburi politicești de mare răspundere. Petrecîndu-se din viață în Rusia, ceașul Corbea fu așezat la locul de veci cu onoruri deosebite, ca pentru un om de nădejde și prieten apropiat. După răsunătoarea victorie de la Poltava, corespondența tot mai voluminoasă dintre stolnicul Cantacuzino și Rusia atestă că nădejdea în eliberarea Țării Românești cu sprijin rusesc înflorise mai puternică. Aceste vechi relații îi dădeau acum țarului certitudinea că planul său militar se va împlini întoemai.

În ceea ce-l privește, Dimitrie Cantemir, care urmărește cu o trează atenție evenimentele, avea o linie politică foarte clară. Poziția adoptată de el fusese stabilită chiar în timpul șederii la Constantinopol, în lungile convorbiri cu Petru Tolstoi, trimisul țarului. Înțelegerea lor rămăsese însă necunoscută Porții, care vedea în Cantemir pe unul din cei mai devotați adepți ai politiciii ei. Ajuns domn, Cantemir simulează fidelitate față de Poartă, nepregetînd însă un moment să-și ducă la îndeplinire țelurile politice. Spre a evita orice bănuială, în cazul că vreunul din emisarii săi ar fi fost prins sau l-ar fi trădat, domnul moldovean ceru învoire de la Poartă de a-i „înceerca“ pe ruși, oferindu-le prietenia, spre a le putea descifra intențiile. Prin lani, capuchehaia sa, „*pre mare telpiz*“ cum îl numește Neculce, relevîndu-i îndemînarea diplomatică, Dumitrașcu mijlocește purtarea corespondenței între solul închis la Edi-

culă și țar, lucru pentru care, notează Neculce, domnul moldovean și-a câștigat prețuirea acestuia: „Deci cu acest felă de credință și slujbă au cărzut Dumitrașcovodă în mare cinste și dragoste lui Petru Alecsieviciu, împăratul Moscului. Că altul nimeni nu cutedza a face acele slujbe, că era solul în mare pază“.

Oamenii de credință ai domnului băteau în acest timp drumurile pentru a stabili înțelegeri mai precise cu țarul. Puține zile după înscăunarea sa, după ce trecuse pe la Curtea Domnască din Iași medicul Policala, din anturajul țarului, care îi aducea solie din partea acestuia, domnul trimise la țar pe boierii Ilie Abăza și Ioan Mirescul. De la Kiev, țarul îi duse cu sine la Moscova, unde le dădu răspunsul așteptat. În februarie, pornește la țar un alt trimis al domnului, căpitanul Priecopie, care avea misiunea să ajungă chiar la o înțelegere scrisă. Ducea cu el și vești despre mișcările care se petreceau la turci, de mare trebuință rușilor în această etapă a pregătirilor.

Lucrând prudent, domnul izbuti să-și ascundă cu dibăcie adevăratele intenții, boierii crezându-l om de încredere al turcului. Prestigiul crescut al țarului, mai ales după răsunătoarea biruință de la Poltava, determină în Moldova crearea unui larg curent de opinie favorabil Rusiei. Cei mai mulți dintre boieri căutau o înțelegere politică între Moldova și Rusia, nădăjduind s-o realizeze chiar peste capul domnului. Partida rusofilă, în frunte cu influentul boier Antohie Jora, hatmanul, și mitropolitul Ghedeon, îl pira țarului pe Dumitrașcu Cantemir „că el este ca și un turc și se ține cu turcii“. Promitea oaste ca la 10.000 de oameni, zaherea și-l sfătuia pe țar să pornească degrabă o armată de 15.000 de oameni să lovească podul ce se dura peste Dunăre și să pustuiască Bugeacul. Boierii nu-și dădeau seama că domnul tergiversa pe cât era cu putință, spre a nu trezi bănuielele turcilor, construirea podului. Când Luca vistiernicul, cumnatul lui Ion Neculce, la origine răzeș din Țara de Jos, se duse la țar cu un proiect de tratat de alianță, găsi aci pe trimișii acestei partide, ale cărei cărți țarul le transmise aliatului său. Spre a preîntîm-

pina eventuale acte nechibzuite ale hatmanului Jora, Dumitrașcu îl înlocuiește cu Neculce, omul său de încredere.

La rîndul lui, Brîncoveanu, care nu vedea cu ochi buni înălțarea în scaun a rivalului său și căruia probabil îi ajunsese la ureche intenția Porții de a-l înlocui cu acesta, pîra pe Dumitrașcu la țar de necredință. Țarul l-a dojenit însă, sfătuiindu-l să caute căi de colaborare cu domnul moldovan în care el avea deplină încredere. În acest timp, însă, domnul căuta prin toate mijloacele să amîne îndeplinirea poruncii sultanului de a-l prinde pe Brîncoveanu-vodă. Hanul tătarilor trimisese domnului moldovean firman pentru mazilirea Brîncoveanului, dar Dumitrașcu nu-i dădu ascultare pe motiv că nu primise firmanul Porții. La rîndul ei Poarta nu se grăbea să dea ordinul, fiindcă Prințul aurului, circumspect, așteptînd evoluția evenimentelor, nu dădea mai mult de o sută de pungi pe lună din cele cinci sute, cît i se ceruseră. Nu este exclus ca Brîncoveanu — ținînd seama de relațiile acestuia cu țarul — să fi fost înștiințat de însuși domnul moldovean de intențiile turcului, după cum reiese din memoriul *Evenimentele Brîncovenilor și ale Cantacuzinilor*. Prin Theodor Corbea „i-a dat consiliu ca să se păzească de cursele turcilor, făcîndu-i cunoscut fără ezitațiune că el este rînduit să-l prindă și să-l trîmîtă legat la Constantinopole“.

Planul de operații al țarului Petru se definise. În timpul discuțiilor cu consilierii săi militari, fuseseră propuse mai multe proiecte de acțiune: unii îl sfătuiau să oricuteze principalul atac asupra Crimului, lăsînd la Kiev doar o armată pentru a se apăra de o eventuală incursiune dușmană prin Ucraina. Alții erau de părere să pornească pe apă, de pe Nipru, pe la Vozia, la Dunăre, cuprinzînd gurile acesteia cu Cetatea Albă; alții susțineau să atace Tighina. Țarul respinse însă, rînd pe rînd, toate propunerile optînd pentru un atac direct împotriva podului de la Dunăre, Tighina urmînd a fi cucerită apoi. Socotea că-i va ajunge o oaste rusească de 40.000 de oameni ce trebuia adusă de la Riga, căreia i se vor alătura Brîncoveanu cu 30.000 de ostași și cu

multa zaherca, 20.000 de sirbi, vreo 30.000 de leși și cam vreo 10.000 de moldoveni.

Cantemir convocă divanul spre a studia atitudinea ce urma s-o adopte în fața situației create. Conjunctura politică, cu pașa de la Tighina în coastă, cu cetele tătarști gata de năvală din Bugeac, nu-i îngăduia domnului să-și dea pe față adevăratele intenții. Pe de altă parte, boierii, necunoscând adevăratele gânduri ale domnului, mai ales după înlocuirea hatmanului Jora, se temeau să-și spună răspicat convingerile. În divan, discuțiile se purtară ca și cum toți boierii ar fi fost de partea turcului. Se sugeră ca la intrarea oștilor rusești în Moldova, domnul să se retragă spre Fălciu, pentru a fi mai aproape de Dunăre, iar doamna să fie trimisă la Oituz, ca în caz de primejdie să treacă munții; alții propuneau ca loc de refugiu al doamnei Birladul sau Focșanii. Lui Cantemir i se recomanda să rămână în așteptare pînă ce se vor izbi oștile celor două împărății și de partea cui va fi biruința, acelaia să-i urmeze și el. Pînă la urmă, a rămas stabilit ca vodă să se retragă spre Fălciu, iar doamna, însoțită de jupînese să purceadă spre Oituz. În Iași, în casele boierești începură pregătirile pentru bejenie, dar mulți boieri profitau de situația creată pentru a-și croi cale spre oastea rusească.

Înțelegerea dintre Dumitrașcu și țarul Moscului era în principiu stabilită. Pentru definitivarea ei, Luca vistiernicul, poreclit Luculenco, cunoscător al limbii ruse, pornește din nou spre țar. Pretextul era și de data aceasta negocieri duse în favoarea Porții. Luca vistiernicul mergea pasămite la Adam Sieniawski, hatmanul regelui August, care se adresase vizirului cu rugămintea de a ocoli Polonia cu războiul. Vizirul condiționează aceasta de reînscăunarea lui Stanislaw Leszczyński, condiție evident inacceptabilă.

La Luțk, la 13 aprilie 1711, se semnă tratatul de alianță dintre Rusia și Moldova, încheiat sub forma unui privilegiu acordat de Petru domnului moldovean. Deși tratatul îmbracă această formă, prevederile privilegiului, după cum rezultă din corespondența lui Petru cu feldmareșalul Șeremetev, erau propuse de Cantemir.

Tratatul de la Luțk dobândește o excepțională importanță pentru cunoașterea concepției politice a lui Dimitrie Cantemir, model de unitate între teoria social-politică și practica politică. Tratatul se încheie între doi oameni politici cu vederi foarte apropiate, amândoi monarhi absoluți.

Se prevedea că Moldova intră sub ocrotirea Imperiului Rus, domnul moldovean urmînd să facă jurămint de vasalitate. Actul semnat și pecetluit de Dumitrașcu urma să fie trimis țarului pînă la sfîrșitul lunii mai. Oastea moldovenească se va alătura celei ruse, fiind întreținută bănește din visteria imperială. Se asigura domnia ereditară, pe linie bărbătească, familiei Cantemir, fiind excluși de la tron numai cei ce vor renega religia greco-orientală sau cei ce și-ar călea credința față de țar. În acest caz, ar urma la domnie fiul acestuia, iar dacă și acesta s-ar dovedi infidel, va succede în scaun un alt membru al familiei Cantemir, care se va bucura de încredere. Dacă moștenitorul ar fi postum, treburile țării vor fi conduse pînă la naștere de epitropi, aleși tot dintre moldoveni, dar aprobați de țar. Se stipula anulara oricărui act diplomatic încheiat cu vreo altă putere.

Și în domeniul politicii interne prevederile tratatului scot la iveală politica lui Cantemir de a instaura monarhia absolută în Moldova. Deosebit de interesantă este clauza că toată puterea în stat aparține domnului, căruia boierii sînt datori să-i dea ascultare „după vechile obiceiuri.” Domnul și boierii își păstrau drepturile lor de mai înainte. Se preciza că, potrivit vechilor obiceiuri, domnul va avea drept de stăpînire asupra orașelor, dar nu va avea latitudinea de a spori sau scădea veniturile țării. Se hotăra ca boierii să asculte ordinele principelui. Dreptul de a împărți dreptatea aparținea domnului, țarul neavînd nici un amestec. Cetățile moldovenești, precum și alte locuri întărite, puteau fi folosite la nevoie, întărite cu garnizoane rusești, de către țar. La încheierea tratatului de pace, țarul se va strădui să asigure protectoratul rusesc asupra Moldovei. În caz de nereușită în războiul cu turcii, domnul moldovean va găsi adăpost în Rusia, fiind întreținut din visteria im-

perială, el și urmașii sai. Cantemir cedează țarului proprietățile și palatele sale din Țarigrad, fiind recompensat de țar în mod corespunzător cu palate în Moscova și cu moșii.

Tratatul ce se încheia devenea obligatoriu și pentru țării următoare.

Străbate ca un fir ariadnic, din stipulațiile tratatului, faptul că Dimitrie Cantemir făcuse să pătrundă în acest act principiile sale politice: domnia absolută și ereditară, cărora, așa cum rezultă din chiar contextul tratatului, le găsea o tradiție autohtonă, lucru pe care va căuta să-l justifice mai târziu în a sa *Descrierea Moldovei*. Formula care era acordată domnului moldovean, menționată cu mândrie și de Neculce, dovedea prețuirea de care se bucura din partea țarului și imensul câștig politic dobândit în raport cu vechea situație a Moldovei față de Poartă. „...iar titlul așe-i era: «sănătinatul domn al Țării Moldovii samoderjețu (singur stăpînitor) și colegat (prietin) Țării Moschicesti», iar nu robu supus“.

Prin Luca vistiernicul, Dimitrie Cantemir mai trimetea țarului vești despre mișcarea oastei otomane, care părăsise Stambulul îndreptîndu-se spre Dunăre, în drum spre Tighina, urmînd a se întîlni aci cu oastea domnilor Moldovei și Munteniei. Flota turcească ieșise și ea în Marea Neagră pentru a întîmpina, în caz de atac, galioanele rusești. Luculenco îl informase pe țar că turcii aveau o oaste ca la vreo 120 000 de oameni cu patru sute de tunuri mari, bașca tătărimea. Il mai anunță că țara Moldovei ducea mare lipsă de pîine, care ar trebui adusă din altă parte. Țarul nu se arătă îngrijorat de știrile aflate, socotind că are oaste suficientă numeric și nădăjduia să dobîndească zaherea din Țara Romînească precum se înțelesese cu Brîncoveanu, căruia îi și trimisese banii trebuitori. Va trimite, de asemenea, bani și domnului moldovean pentru a strînge oaste și pîine.

Prin credinciosul Luca, țarul trimetea domnului moldovean, în semn de prietenie, un frumos medalion încrustat cu diamante, pecete împărătească și blăni de sobol. Medalionul avea gravat chipul marelui țar, protectorul țării Moldovei prin tratatul de la Luțk.

Tratatul încheiat între Rusia și Moldova se înscria într-o mai veche tradiție a prieteniei dintre popoarele romîn și rus. Ștefan-vodă, zis pentru faptele sale Cel Mare, încheiase cu Ivan al III-lea, cneazul Moscovei, la 1482, un tratat de alianță, cel dintîi în istoria celor două popoare. Al doilea tratat fusese semnat la 1656 între Gheorghe Ștefan și țarul Alexei Mihailovici. Deși tratatul de la Luțk în ordine istorică era al treilea, prin semnificațiile sale politice s-a dovedit a fi cel mai important de pînă atunci.

La Luțk, prin geniul clarvăzător al lui Dimitrie Cantemir, interpretul celor mai fierbinți năzuințe ale poporului său și prin geniul unui alt mare conducător, expresie și el a aspirațiilor poporului rus, se semna actul de naștere al unei alinațe care a înscris pagini de impresionant eroism în veacurile următoare. Prin jertfa comună a ostașilor romîni și ruși, pe cîmpurile de luptă din Balcani, în 1877—78, a fost eucerită independența statului nostru. Ultima și cea mai înălțătoare filă din istoria acestei trainice alianțe s-a înscris prin lupta comună dusă de poporul nostru alături de popoarele sovietice pentru zdrobirea fascismului, după ce, în acel fierbinte August 1944, sub conducerea glorioșului nostru partid, masele populare au scuturat dictatura militaro-fascistă.

IV

Ca să nu dea de bănuirile turcilor, Dumitrașcu-vodă se prefăcea a se găti de drum. Poruncește să se facă tabăra, în afară de Iași, lângă mănăstirea durată de Balica hatmanul, răspinzind zvonul că se gătește să meargă în întâmpinarea vizirului.

Situația era critică. În Iași, balgiii, neguțătorii turci, începuseră să murmure împotriva domnului, care nu se hotăra să se alăture oastei turcești. Ca să scape de ochii lor iscoditori, domnul trimise carte pașei de Tighina, rugându-l să-i evacueze, el neputându-le garanta viața, cu forțele puține pe care le avea, în cazul unui podghiaz rusesc. Pașa îi răspunse însă că n-a sosit momentul evacuării acestora, invitându-l să le asigure deocamdată viața. Puține ceasuri după aceea, vodă primi înștiințare de la credinciosul său Mogildea serdariul că un aga turc cu vreo treizeci de însoțitori se îndreaptă spre Iași. Domnul, bănuind că turcii cunosc politica ce o promova, se neliniști crezând că aga venea cu mazilirea. Un ceas mai târziu, un alt slujitor al căpitanului pus de strajă la Prut, adusese vestea că detașamentul turcesc a trecut Prutul, iar nu mult după aceea sosi, cu calul istovit de alergătură, însuși căpitanul Timofte. În taină, destăinuî domnului său că, însoțindu-i pe turci pînă în sat la Aaron-vodă, a prins frînturi din convorbirile lor, părîndu-i-se mai ales plină de tîlc fraza : „*să ne mîne-căm dimineață, să-i prindem pe toți*”.

Dumitrașcu dobîndi încredințarea deplină că vine într-adevăr aga maziliei și hotări să-l piardă. Prevăzător,

domnitorul lansă în Iași zvonul că pornește împotriva rușilor, care se apropie de capitală, o închise pe doamna sa la Cetățuia sub pază, iar el, la căderea serii, porni însoțit de ostași de încredere. Găsi detașamentul agăi în apropiere de Aaron-vodă, dormind, năvăli asupra lui, prinse pe toți turcii, îi legă burduf, în afară de unul care, opunându-se, fu ucis. Asupra agăi se aflară însă cărțile pașei de Tighina, prin care se porunceă ridicarea balgiilor. Alibiul pregătit de Dumitrașcu se dovedi foarte nimerit și aga îl acceptă fără nici o suspiciune. Domnul, ceru iertăciune agăi pentru cele întâmplate, învinuindu-l pe politicoșii că dă dovadă de necugetare, dormind în cîmp deschis tocmai cînd se vestește apropierea muscalilor, îi cîștigă bunăvoința printr-un frumos baeșîș și aplană conflictul, turcul încuviințîndu-i pe deplin purtarea. Circumspect, domnul relatează și pașei de Tighina cele petrecute și făcu știre și marelui vizir, amîndoi considerînd incidentul pe deplin aplanat.

În așteptarea apropierii oștirii rusești, Dumitrașcu se stabili el însuși la Cetățuia, crezîndu-se mai la adăpost decît în casele domnești de eventualele surprize ale războiului. Nu mai avea bani să-și plătească seimenii (mercenarii din garda domnească), lucru care provoacă răscurarea acestora. Iritat, domnul lovi cu buzduganul pe bulucbași, pe unul cu sabia chiar, dar fără să-l ucidă. După zurbaua seimenilor, Dumitrașcu întări pe cît putu garda personală adusă din Constantinople, alcătuită cam din vreo șaizeci de oameni, punîndu-și toată nădejdea în credința ei.

Situația domnului devenea pe zi ce trece mai nesigură. Turcii puteau în orice moment să-l prindă. Venirea unui detașament aliat puternic era acum necesară. Alegerea celor care aveau să-i ducă solia pe lingă feldmaresalul Șeremetev, care conducea oastea ruscască, și de data aceasta căzu pe încercații lui oameni de credință, căpitanul Pricopie și aga Dimitrie. Ca să adoarmă bănuielile, cu prilejul unei inspecții făcute în tabăra de lingă mănăstirea lui Balica hatmanul, găsi pricină agăi dărăbanilor, Dimitrie, îl bătut cu buzduganul și-l scoase din boierie. Trimisii domnului se întîlnesc cu Șeremetev la 27 mai la Rașcov și-i transmit rugă-

mintea de a trimite degrabă un corp de oaste să asigure securitatea domnului. Șeremetev încuviințează cu bucurie și-și modifică planul de acțiune. De unde era hotărât să mășăluiască întins spre Dunăre, să ajungă înaintea turcilor și să-i împiedice să treacă Prutul, feldmareșalul decide să treacă Prutul unindu-se cu domnul Moldovei, altfel acesta ori ar fi fost silit de împrejurări să se alătore turcilor, ori ar fi fost prins și ucis de aceștia. Mai era încă o pricină obiectivă care-l determinase pe Șeremetev să modifice itinerarul marșului. Drumul de la Rașcov la Cartal ar fi trecut printr-o regiune lipsită de apă, lucru care ar fi pricinuit serioase neajunsuri oștirii, expunând-o bolilor, privațiunilor și extenuării. La 30 mai, pîrcălabul moldovean de Sorocea deschise porțile cetății oastei rusești, după ce rezistase timp de cinci zile turcilor și polonilor din oastea lui Carol al XII-lea, care voiseră s-o ocupe. În sprijinul domnului a fost trimis un detașament de 3000 de ruși sub comanda brigadierului Kropotov și cinci sute de joimiri moldoveni sub conducerea polcovnicului Chigheciu.

Intrarea rușilor în Moldova fu întâmpinată cu sinceră bucurie de poporul moldovean, care vedea într-înșii pe eliberatorii lui de sub robia turcească. Țăranii moldoveni porniră în întâmpinarea oastei țarului, cerînd să fie înrolați în rîndurile ei, alcătuind cete sub conducerea unor căpitani de ai lor, dintre care unii mai slujiseră și înainte la ruși, precum Nicula, Cîrje și Abăza. Trecu de partea oștirii prietene și serdarul Donici cu toți oamenii săi, într-atît de popular era caracterul acestui război.

La apropierea oastei aliate, Dumitrașcu-vodă hotărî că este timpul să înceteze cu ascunzișurile, dezvăluindu-și adevăratele sale gînduri. Chemă la divan pe boierii care mai rămăseseră în preajma sa și-i anunță că vor veni rușii, la cererea sa, pentru a lupta alături împotriva păgînului. Erau de față Nicolae Costin, vellogofăt, Iordache Ruset, vornicul, Ilie Catargiu, vistiernicul, și bîcînțele credinciosul Neculce, din a cărui relatare cunoaștem răspunsul încuviințător, plin de bucurie, al boierilor la destăinuirea domnului : „*Bine ai*

făcut, măria-ta, că noi ne temem că t-ei duce la turci, și așe avem gînd că, de te-om vede că mergi la turci, te-om părăsi și ne-om duce de ne-om închina la moscali”. Opinie separată făcea numai vornicul Iordache Ruset, care-i imputa graba cu care trecuse de partea rușilor, recomandîndu-i să aștepte pînă s-or alege apele: „*Te-i can grăbit, măria-ta, cu chiematul moscalilor. Să fii mai îngăduit, măria-ta, păn' li s-ar fi rădzut puterea, cum l-ê merge*”.

Vornicul exprima dezaprobarea mării boicrimi, nemulțumită de guvernarea autoritară a domnului, și în același timp inaderența la un război socotit de popor ca un război drept, de eliberare.

La 1 iunie spre seară, detașamentul rusesc ajunsese la Zagarancea unde îi ieși în întîmpinare însuși domnul. Populația ieșcană, care îndurase multe din partea stăpînirii turcești, în entuziasmul general trezit de sosirea rușilor, porni o goană turbată împotriva neguțătorilor turci care se mai aflau în oraș, jefuindu-i, botezîndu-i, iar pe cei ce se opuneau îi ucideau. Cei care scăpară cu viață fură făcuți robi ai domniei. Băcăniile fură prădate, mărfurile împrăstiate pe ulițe „*de erau sătui și copii*”. Și în alte tîrguri, la Roman și Birlad, populația dădu friu liber miniei pe care trebuise să și-o înfrîneze atîta amar de vreme, măcelărînd pe turci pe unde-i prindea.

De la Zagarancea, Dumitrașcu însoți corpul de oaste trecîndu-l peste Jijia și Bahlui, și-l lăsă în obuz la Podul lui Bîtcă, lingă Tomești. Cu două steaguri de dragoni, domnul se reîntoarșe la Cetățuia, pe care, în lipsa lui, hatmanul Neculce o păzise de o eventuală năvală a turcilor.

La 3 iunie, brigadierul Kropotov, însoțit de un steag de dragoni, a intrat în Iași, primit cu bucurie de localnici. Calăuzit de domn, ca un oaspete de seamă, Kropotov a vizitat curțile domnești, mănăstirile, a fost ospătat și dăruit de domn după cuviință. Seara, brigadierul s-a întors în tabără.

O dată cu venirea lui Kropotov, Dimitrie adresă țării prima sa proclamație în care o chema la luptă împotriva

jugului otoman. Proclamația, cu unele modificări, va mai fi răspîndită și ulterior. La 4 iunie, Dumitrașcu-vodă îi scria lui Șeremetev, atestînd primirea scrisorii trimisă prin Kropotov și-și exprima bucuria că va putea să-l întîmpine personal la Țuțora : „*Aceasta e foarte bine și de va îngădui Dumnezeu, eu singur voi veni cu armata mea în acea localitate și cînd ne vom vedea personal ne vom sfătui mai pe larg asupra lucrurilor care ne interesează mai mult*“. Il înștiința că a trimis ordine în toate părțile pentru a se aduna oaste și răspîndise în țară manifestele rusești. Ii comunica și faptul că „*preu iubitului nostru frate, domnului muntean, i-am trimis scrisoarea d-voastră*“ prin care era invitat să se alăture rușilor. Se pare că și Dimitrie Cantemir primise bani pentru oaste de vreme ce precizează că a împărțit și solda pentru oaste.

Șeremetev trece Nistrul pe la Rașcov la sfîrșitul lunii mai, cu o oaste de 10 000 de soldați, căreia i se alătură mulțime de razeși, iar la 5 iunie ajunse la Țuțora. A doua zi, sosi în tabăra lui Șeremetev Dumitrașcu-vodă, întovărășit de Neculce, Luca vistiernicul și Constantin Ruset. Domnul îl dăruie pe Șeremetev cu un splendid cal turcesc, feldmareșalul oferindu-i în schimb doi soboli (blăni de samur), iar boierilor însoțitori stofă de bună calitate cît să-și facă fiecare două haine.

Cu Șeremetev sosise și Simion Sava din Raguza, neguțator la origine, care-și folosisese îndeletnicirea pentru a sluji interesele diplomatice ale țarului. De mai multă vreme era ministru imperial și mijlocea îndeosebi legăturile cu creștinii din Balcani în vederea organizării de răscoale ale popoarelor supuse. I s-au dat lui Dumitrașcu-vodă o sută pungi cu bani să alcătuiască o oaste de 10 000 de oameni. Se stabilea pentru solda unui polcovnic o sută de ruble, pentru un rohmistru (căpitan) treizeci de ruble, pentru chihai (subofițer) și pentru stegar cîte zece ruble, iar fiecărui oștean cîte cinci ruble. Bașca, i s-au mai dat treizeci de pungi să cumpere vite din țară, stabilindu-se preț bun pentru cornute. Pentru poporul moldovean era lucru de mirare că o oaste împărătească venită pe pămîntul țării nu lua nimic prin samavolnicie, ci plătea pîinea și carnea de care avea tre-

buință, și s-a dat laudă pentru mărirea sa țarul care trimisese ucaz oastei să nu ia nimic prin furtișag, fiind pedepsit cu moartea cel ce ar fi luat ceva „fără ordin și fără bani“, recomandînd „să nu se supere cu nimic pe locuitori“.

Apelului domnesc răspunde cu entuziasm întreg norodul moldovean. Au prins a veni boierii mazili, țirgoveșimea, oamenii de rînd. Entuziasmul patriotic al poporului chemat să lupte pentru o cauză dreaptă era fără margini, „că atunce era toți creștinii bucuroși moscalilor“, notează Neculce. „Așijdere și slujitorii, dac-au audzit, au și început a vini toți de toate părțile și a să scrie la steaguri. Și audzind de leasă, nu numai slujitorii să scrie, ce și ciobotarii, croitorii, blănarii, cîrșmarii. Oaste de strînsură, din țărgu, mai mulți fără arme decît cu arme. Să făcusă pîn' la 17 polcovnici și 170 rocmistri cu steaguri în cincisprezece zile. Numai steagurile încă tot nu apucas-a să plini bine, cîte 100 oameni la steag, neavînd cîndu să plinească“, consemnează Neculce. N. Muse aduce o altă prețioasă mărturie contemporană care vine să întregască imaginea acestui avînt patriotic: „Atunce toți se făcuse oșteni: slugile lăsau pre boieri, argații lăsau pre stăpîni, și altă prostime mulți au mers de au luat bani și s-au scris la steaguri, mai mulți fără arme, că nu aveau de unde-și mai cumpăra, că și arcarii sfîrșise arcele, săgețile și săhăidacele ce au avut în dughenile lor, ce își făceau sulife din crăngi ascuțite și pîrlite la vîrf; se încălăra cine cum putea“.

Mulți dintre acești oșteni erau însă prost înarmați, fără experiența luptelor, fapt care diminuea puterea lor de luptă.

V

La 6 martie, la Moscova, se legaliza căsătoria țarului cu inteligenta și cnergica Ekaterina Alexeevna, țărancă din Livonia, slujnică în trecut, aleasă de țar ca tovarășă de viață și sfetnic de încredere pentru treburile țării. Numele țarinei va fi legat, în viitor, de cele mai însemnate acte ale monarhului atrăgându-și în repetate rânduri recunoștința senatului.

Țarul și țarina pleară spre Polonia, unde se găseau oștile, străbatînd Viazma, Smolensk. La 27 martie, ajunseră la Luțk, unde fură nevoiți să-și întrerupă călătoria fiindcă țarul se îmbolnăvi de scorbut. După însănătoșire, țarul se îndreptă spre Iavorov și apoi spre Iaroslavl, unde se întîlni cu August al II-lea, craiul Lehie.

La 1 iunie părăsi Iaroslavl, plecînd spre Moldova. La 12 iunie era la Nistru, cinci zile mai tîrziu poposi la Soroca, interesîndu-se de treburile militare, și de aci porni spre Iași.

În istoria Iașilor, ziua de 23 iunie a anului 1711 este o dată memorabilă. Spre seară, măriasa Petru I, însoțit doar de cîțiva curteni, dornic să vadă stolița Moldovei, despre care auzise vorbindu-se ca despre o așezare deosebit de frumoasă, sosi în Iași. La marginea tirgului, țarul fu întîmpinat cu aleasă cinstire și dragoste de boieri — căci se întîmplase ca domnul să se afle în tabăra lui Șeremetev la Tuțora — de tirgovețime și popor, ce aflaseră de venirea lui. În fruntea lor se afla mitropolitul Ghedeon, care binecuvîntă

sosirea oaspetelui, urindu-i izbînda deplină în războiul cu turcii, spre binele noroadelor asuprite și spre gloria sa. Își exprima nădejdea că Moldova va ieși de sub jugul asupritor al turcilor și va cunoaște zile de bucurie sub ocrotirea prea puternicei împărății rusești.

Impetuos, cu frenetica lui curiozitate, țarul, aproape singur, începuse să viziteze țîrgul. Văzu curțile domnești, apoi se opri la baia turcească, despre ale cărei binefaceri auzise, și se dădu pe mîna băieșilor care-l îmbăiară după obiceiul oriental. În acest timp, țarina, care sosisse cu suita ceva mai tîrziu, fiind întîmpinată la intrarea în țîrg de doamna Casandra și copiii ei, o vizită pe aceasta, dăruindu-o cu un lefter pe care era gravat chipul ei.

Impresia produsă de popularul țar asupra moldovenilor va fi fost deosebit de puternică. Ea răzbate într-o oarecare măsură în portretul creionat cu concizie și pregnanță de Neculce în cronica sa: „*Iară Împăratul era om mare, mai înalt mai decît toți oamenii, iar nu gros, rătund la față și can smad, oacheș și can arunca cîteodată din cap, fluturînd. Și nu cu mîrire și fală, ca alți monarhi, ce umbla fiecum, prost la haine, și numai cu doao, trei slugi, de-i era de grija trebilor. Și umbla pre gîos, fără alaiu, ca un om prost*“ (de rînd).

Cît de mult contrasta simplitatea acestui monarh care se îmbrăca și se purta ca un țîrgoveț de rînd, cu fastul și aroganța cu care intrase odinioară în Iași sultanul Mohamed al IV-lea în cea de a doua domnie a Dueai-voda cel bătrîn! Pe cît de simplu și omenos era țarul, care bătea colbul ulițelor și lega discuții cu țîrgoveții, pe atît de disprețuitor și inuman se arătase cel ce se socotea alesul profetului pe pămînt. Entuziasmul popular era de nedescris. Norodul vedea apropiindu-se zilele de fericire ale ieșirii din robia turcească.

Aflînd de sosirea țarului, domnul, însoțit de Șeremetev, părăsîră în grabă tabăra și veniră la curte. Țarul tocmai se întorcea de la feredeu. Cei doi aliați se întîlniră în capul scărilor. Întîlnirea nu se desfășură potrivit protocolului, ci așa cum dicta tempera-

mentul aprins și marca simplitate a țarului. Dumitrașcu sărută mîna împăratului, iar acesta îl îmbrățișă, îl ridică în brațe și îl sărută pe creștet.

Duminică dimineața și toată ziua de luni, țarul a vizitat Iașul interesîndu-l așezarea și arhitectura orașului, obiceiurile poporului. „*Și mult lăuda împăratul lucrurile, chipul și toate obiceiurile moldovenilor, și încă și dobitoacele acestui pămînt, dzicînd că-s frumoasă*“, relatează Neculce, martor ocular al evenimentului.

În cinstea înaltului oaspete, Dumitrașcu dădu duminică o masă mare în casele domnești. Domnul moldovean oferi oaspetelui scaunul de cinste în fruntea mesei, dar țarul refuză, rugîndu-și aliatul să ocupe acest loc. Lîngă domn stătea Gavril Ivanovici Golovkin, apoi generalul Dolgoruki, Mihai Golișin, Sava Rogojinski, Șafirov, generalii Rönne și Weissbach. Se mai găseau aci ca musafiri spătarul Toma Cantacuzino, care fugise din tabăra Brîncoveanului de la Urlați, la 18 iunie, și Georghe Castriotul, venit cu solie din partea lui Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului și a lui Constantin Brîncoveanu. Lipsea de la petrecere generalul Șeremetev care se reîntorsese în tabără, pentru a veghea.

S-a petrecut bine, s-a băut mult. Oaspeții și Petru îndeosebi au găsit că vinul de Cotnari este delicios, întrecîndu-l doar pelinul, dres cu artă desăvîrșită de moldoveni, băntură pe care n-o gustaseră pînă atunci. Petrecerea fu un prilej de apropiere și cunoaștere între aliați care discutară desigur treburi militare, dar și chestiuni diferite în care domnul avu prilejul să-și afirme erudiția, tactul și finețea. Impresia pe care o făcu Dumitrașcu e deosebită. Un ofițer francez, Moreau de Brassey, înrolat în armata țarului, notează că domnul „*era un prinț de talie mică, făcut dintr-o bucată, om frumos, distins, cu un chip foarte plăcut, cum n-am mai văzut în viața mea. Era afabil, civilizat, cu o conversație plăcută, politicos, liniștit, vorbind foarte bine latinește, ceea ce era un avantaj pentru aceia care vorbeau limba și care simțeau plăcere întîrînîndu-se cu prințul*“.

Țarul prinse o asemenea dragoste pentru Cante-
mir că nu mai contenea îmbrățișându-l și sărutându-l.
Îl ținea de după umeri și îl săruta pe obraz.

În casele doamnei, Casandra împreună cu jupine-
sele ei înconjurau pe țarina ca pe un oaspete respectat
și drag. După isprăvirea ospățului, fură primiți de țar
și boierii, cărora acesta le turnă cu mîna lui cîte un
pahar de vin, cinste deosebită și neașteptată pentru ei.

După masă, Petru, generalii săi și Dumitrașcu e
probabil să fi ținut sfat de război. Țarul le va fi co-
municat cele ce aranjase cu leșii. Le dăduse bani să
gătească oaste de 30 000 de oameni care trebuia să
coboare direct la Prut și să se alipească armatei îm-
părătești. Polonii însă, lucru pe care țarul nu avea de
unde să-l știe, hotărîseră să adopte o atitudine de ex-
pectativă. Au trimis oastea la Snetin, așteptînd să se
decidă soarta bătăliei. Le va fi spus că mulți dintre
pedestrașii aduși de la Riga, osteniți de drum, flă-
mînzi, se îmbolnăviseră și fuseseră lăsați la Soroca
spre doftorisire. Aflînd că în Moldova nu se găsește
pline, trimise poruncă să se aducă bucate din Ucraina.
Grosul oștirii sale se întîlnise la Țuțora cu obuzul lui
Șeremetev. O apreciere elogioasă la adresa competen-
ței politico-militare a lui Dimitrie Cantemir se face și
în *Jurnalul* de campanie al lui Petru I: „*Acest dom-
nitor este un om foarte înțelept și bun sfetnic. Cînd
majestatea-sa se găsea la Iași, acel domnitor cu soția
l-au tratat pe majestatea-sa destul de bine în casele
lor*“.

Sculîndu-se de dimineată, luni, țarul porni, însoțit
doar de trei ofițeri, să colinde orașul. Ieși prin poarta
dinspre grajdurile domnești și merse pe jos, ca un
tîrgoveț de rînd, la Trei Ierarhi. Mitropolitul Ghedeon,
care din întîmplare era la mănăstire, invită pe înaltul
oaspete în strana domnească, dar țarul îl refuză, as-
cultînd slujba în picioare. Cînd Dumitrașcu, cu țarina
și alaiul sosiră la Trei Ierarhi, Petru gusta dulceață
în trapezărie, întreținîndu-se cu Ghedeon și egumenul
mănăstirii.

În cursul dimineții fură prezentați țarului polcov-
nicii și rohmîștrii înrolați în oastea strînsă cu bani

împărătești. După cuviință, fiecare dintre aceștia sărută mîna țarului. În continuare, țarul cu suita îl vizită pe mitropolit acasă, apoi văzură bisericile Golia și Sf. Niculaie. O impresie deosebită făcu asupra țarului Golia, la care remarcă interferarea a trei feluri de „meștersuguri: leșesc, grecesc și moschicesc”. Plimbarea conținu spre seară, cînd țarul și țarina cu tot alaiul se întoarseră în tabără la Tușora.

Luni după masă, după sfatul țarului, boierii fură convocați în casele lui Dediul spătarul, spre a discuta în prezența miniștrilor săi, Golovkin și Sava Rogojinski, clauza din tratatul de alianță de la Lutk, care prevedea domnia pe viață și creditară a familiei Cantemir. Motivul acestei convocări era plîngerea făcută de boierii din partida condusă de Iordache Ruset, de hatmanul Dumitrașcu Racoviță și Savin Zmucilă banul, care susțineau că un atare principiu încalcă tradiția locului, vătămîndu-le drepturile. Discuția decurse furtunos. O serie de boieri găsiră sănătos principiul succesiunii ereditare la domnie, vîzînd poate în faptul că el se aplica în împărăția Moscului o recomandare deplin întemciată. În felul acesta s-ar fi curmat disputele violente și costisitoare pentru domnie și s-ar fi pus capăt rivalităților interminabile între facțiunile boieresti. Partida lui Iordache Ruset își susținu însă punctul de vedere, recurgînd chiar la violențe de limbaj. Disputa fu închisă de cneazul Golovkin, care arată că aceasta este vrerea suveranului sîn și „*într-alt chip nu se poate*”.

Urmarea disputei fu surghiunirea vornicului mai întîi la Soroca, apoi la Kiev, de unde fu eliberat abia după doi ani, la insistențele Brîncovcanului, care făcu mari demersuri la Poartă. Vizirul interveni pe lingă fiul lui Șeremetev, sol al Rusiei la Poartă, și-i obține eliberarea.

În aceste zile domnul a dat o nouă proclamație către țară, impresionant și emoționant document al luptei patriotice pentru eliberarea națională a țării, mărturie vibrantă a prieteniei frățești a poporului nostru cu poporul rus, în care arăta „...că, din vremea străbunilor și bunilor părinților noștri, dușmanul... a pustiit

Petr cel Mare,
țarul Rusiei

Petr cel Mare și Dimitrie
Cantemir vizitînd Iașul

Mareșalul Șeremetev

(1812) 1. 11. 1812
 fl. 1812 - 1813

Planul bătăliei de la Prut

pe ai noștri multă vreme cu grozava-i putere arătându-și îndeosebi cruzimea. Cînd însă ascunsese sub piele de oaie pe lupul cel hrăpăreț, prea setos de sînge creștin nevinovat, la începutul ajungerii țării noastre sub stăpînirea sa și a proorocului său Mohamed, Bogdan-vodă, fiul lui Ștefan-vodă, domn deplin, a făcut cu jurămint pace cu învoială ca Moldova să nu fie supusă la alt bir decît pe an 4 000 de galbeni, 40 de cai, 24 șoimi, după primirea cărora să nu facă nici o silă țării Moldovei.

Dar păgînul cel necredincios și călcător de jurămint nu și-a ținut cuvîntul, ci a făcut atîtea năvăliri silnice asupra Moldovei, a dărîmat cetăți și întărituri, pe altele le-a luat în stăpînire... cu alte locuri lîngă Dunăre... și el însuși, sub cuvinte închipuite, a îngăduit adesea tătarilor să prude toată țara Moldovei, a luat în aspră robie pe locuitorii ei, pe fruntașii noștri boieri, sfetnici și curteni, a tirît pentru poștele sale pe atîtea din fetele și soțiile lor cinstite; ba încă a cercut să le aducă la legea sa păgînă și tiranică pe dîsele, pe domni și alți mai mari, împreună cu casele lor, prin felurite chinuri și amenințarea cu moartea. Aceasta au încercut-o și asupra noastră, cînd cerca să ne nimicească prin dări tainice și de față și adăoga zilnic fel de fel de dăjdi, pe care le știți...

Petru Alexeevici, țarul a toată Rusia, ...luîndu-și nebiruitele arme,... s-a împotrivit puterii celei tirane, spre dezrobirea neamurilor creștine din șerbia păgînilor. Cu care trebuie deci ca noi să ne unim în grabă în calitate de tovarăși de arme, din toată inima și sufletul, cu toată averea noastră, mergînd spre Dunăre și stînd împotriva asaltului tiraniei și năvălirilor turcilor.

Căci cu ajutorul lui Dumnezeu, la 4 iunie, oastea mării-sale țarului a stat la Bender, la 15 însă ale aceleiași luni ea s-a mișcat spre Dunăre, către podul pe care cu sîngele nostru l-am clădit. De aceea măria-sa țarul ne-a dat de știre, nouă și altora, pentru cu oricine poartă numele de creștin să se suie călare și să se unească și el cu oștirea mării-sale; iar care nu va voi, averile i se vor confisca. Și cine va asculta această carte, acela

va căpăta mila măriei-sale țarului asupra averii lui întregi. Că s-au numărat lefi din visteria măriei-sale pentru 10 000 de ostași și s-au dat în mîinile mele. Deci cine va veni în tabără, va primi la început cinci galbeni, iar pe lună i se vor da trei lei împărătești. Și cetățile ce ni s-au luat de tirani se vor da toate înapoi, cum spune măria-sa țarul în universulul său. Și dacă, de acum înainte, cineva va voi să fie de partea otomanilor, de față ori în taină, acela va fi afurisit, blestemat, izgonit ca Iuda din obștea sfinților și anatematizat pe veci; și averile lui, ca ale unui dușman al măriei-sale țarului, se vor confisca și le va pierde, și pedeapsa îi va fi tăierea capului.

De aceea, fraților prea iubiți, aceasta v-o spuneam, să nu fie nimeni care să se îndoiască. Căci cine se va arăta potrivnic acestei cărți, va chema asupra capului său mulțime de nenorociri strașnice. Și astfel, cu ajutorul lui Dumnezeu să vă uniți cu oastea măriei-sale țarului și să urmați cît mai în grabă pașii noștri. Iar întrucît cineva din voi nu se va înfățișa în tabără pînă la 15 iulie, va fi pedepsit cu asemenea pedepse. Dîndu-vă de știre aceasta, mă rog de bună sănătate¹.

În ziua de Sf. Petru, țarul invită în tabăra sa pe Dimitrie Cantemir, împreună cu cincisprezece boieri, spre a prăznui nu numai ziua numelui, dar și doi ani de la strălucita biruință repurtată împotriva suedezilor la Poltava.

Masa fu precedată de o paradă militară. Armata era așezată într-un careu larg, dragonii de o parte, puștile cele mari de alta. Fură trase salve, atît din tunuri, cincizeci și două la număr, cît și din flintele dragonilor. De un mare efect se dovediră îndeosebi salvele dragonilor. Trăgea ficcare dragon în parte „*mergîndu focul slobozînd din om în om împregiur. Ca cum ar merge fulgerul, așe mergè focul împregiur. Și era 5 rînduri, tot draguni de draguni*“, descrie Neculce, de față la festivitate, impresia deosebită produsă de acest exercițiu militar.

¹ Reprodus după N. Iorga : *Carol XII, Petru cel Mare și țările noastre*. Buc., 1911, pag. 30—32.

S-a întins apoi masă mare, sub un imens cort făcut din reunirea a cinci-şase corturi obişnuite. Masa era aşezată pe pământ, iar picioarele erau băgate într-un şanţ, anume construit. Luau parte la praznic ţarul, miniştrii, generalii, brigadierii, polcovnicii şi căpitanii. Deşi era într-o zi de post, precizează Neculce, de dragul împăratului şi pentru lumeaşca lor desfătare, mîncară virtos de dulce şi băură cu curaj. Li se servi vin francezesc, atît de puternic, că mai toţi mesenii „*au marmurit toţi de beţi, bînd de acel vin. Şi n-au mai ştiut cum au dormit întru acea noapte, şi domnul şi boierii*“.

A doua zi, boierilor prezenţi, ţarul le făcu cunoscută convenţia încheiată cu Dumitraşcu-vodă, pe care aceştia o încuviinţară şi iscăliră. La Iaşi, în Biserica Domnească, în prezenţa lui vodă şi a ministrului Sava Rogojinski, semnară tratatul şi ceilalţi boieri care nu participaseră la ospăţ. În forma în care fu semnat, tratatul diferea în anumite privinţe de cel semnat, în numele domnului, de Luca vistiernicul. Spre a nu provoca nemulţumiri în rîndurile boierilor şi a nu distruge unitatea de acţiune, Cantemir socoti că nu e potrivit să le aducă la cunoştinţă acele prevederi ale tratatului care le îngrădeau simţitor privilegiile, urmînd să le facă ştiute după război.

În organizarea statală a Moldovei, pentru prima dată se introduceau forme caracteristice monarhiei absolute. Este incontestabil faptul că dacă soarta bătăliei de la Stănileşti s-ar fi decis în favoarea Rusiei, Moldovei i s-ar fi deschis perspectiva unei rapide propăşiri.

VI

Vizirul pornise spre Moldova o oaste uriașe. Floarea ienicerilor și spahiilor mărșăluia să nimicească oastea rusească, venită să elibereze țările române și popoarele din Balcani. Nici sultanul, nici vizirul nu erau însă încredințați de victoria lor în acest război, dezlănțuit fără să fi reflectat îndeajuns asupra împrejurărilor în care se va purta. De la purcederea oastei sale în Moldova, timp de patruzeci de zile, sultanul Ahmed al III-lea petrecu zilele și nopțile în rugăciune, postind ziua întrecăgă, hrănindu-se doar după asfințitul soarelui.

Vizirul, dându-și seama de sorții incerți ai războiului, se gândi la încheierea păcii. În acest sens, rugă pe Hrisant, patriarhul de Ierusalim, să mijlocească, prin intermediul Brincoveanului, pacea cu Moscua. Domnul valah acceptă ideea mediațiunii, mai ales că ea convenea politicii sale șovăielnice, caracterizată plastic de Neculce: „*credință la turci și laudă la creștini*“. Brincoveanu alese ca sol secret al său și trimis oficial al vizirului pe Gheorghe Castriotul, figură bine cunoscută la Petersburg și țarului personal. El expusese lui Petru, în 1698, din partea lui Brincoveanu, un plan de acțiune militară a tuturor creștinilor din Balcani, sub conducerea Rusiei, împotriva turcilor. Originar din Kastoria-Macedoniei, Gheorghe a fost unul dintre acei vestiți negustori diplomați atât de utili domnitorilor veacului al XVII-lea și al XVIII-lea, ducând importante solii diplomatice sub masca inofensivă a neguțătorului. Așa cum stă scris pe piatra funerară din comuna Radu-Vodă — unde a repausat în anul 1716:

„a cercetat tot apusul, mai ales foarte multe orașe și a îndeplinit deosebite solii la stăpînitorii de acolo”. Cărturar, a înființat în orașul natal cea dintîi școală, a cărei întreținere o asigura și după moartea sa, lasîndu-i prin testament un venit buniceal, din banii depuși la „Zecca Veneției”. Sub Brîncoveanu a fost postelnic, apoi mare comis, folosit mai ales pentru treburile dinafară, ca sfetnic de taină.

Gheorghe Castriotul aducea din partea Brîncoveanului știri nu prea îmbucurătoare. Domnul muntean se scuza că nu poate strînge zahereaua promisă, deși primise de la ruși trei sute de pungi, motivînd că îl împiedică pătrunderea iminentă a turcilor în țară; cu oastea strînsă la Urlați aștepta însă intrarea rușilor în Muntenia. Situația era însă alta. Brîncoveanu avea strînsă zaherea, dar o îndreptase spre turci: le trimisese 2 000 de care cu patru boi, însoțite fiecare de cîte doi oameni: cît despre oaste, Brîncoveanu ceruse chiar turcilor încuviințarea de a o răspîndi. Această politică șovăicnică îl determinase de altfel și pe Toma Cantacuzino să fugă cu cîțiva oameni de încredere din tabăra de la Urlați, unindu-se cu oastea rusească. El venea ca trimis special al partidei conduse de boierii Cantacuzino, care doreau să sprijine Rusia în această campanie. Toma Cantacuzino îl asigura pe țar că norodul muntean aștepta cu bucurie oștile eliberatoare și i se va alătura chiar peste capul domnului.

Din partea vizirului, Gheorghe Castriotul aducea propunerea de a se încheia pace, Turcia cedînd Rusiei țările romîne. Propunerea, la sugestia și a spătarului muntean și a domnului moldovean, fu respinsă de țar, lăsînd armele să decidă soarta războiului. Se sconta în cazul unei victorii pe eliberarea și a Bulgariei și a Serbiei.

Se ținu, în zilele șederii la Iași a țarului, un consiliu militar în care se examină situația și se stabiliră obiectivele strategice. Se hotărî, la propunerea lui Toma Cantacuzino, ca un corp de oaste să se repeadă spre Brăila, avînd misiunea de a împiedica trupele turcești să treacă Dunărea, distrugînd podul de la Cartal. Se putea face și joncțiunea cu trupele muntene pe a căror alăturare la

oastea rusească se punea bază, în ciuda atitudinii șovăielnice a Brincoveanului. Dar în primul rând se avea în vedere capturarea depozitelor de alimente turcești aflate de-a lungul Siretului și ocuparea Brăilei, important punct strategic, de unde putea fi supravegheată Dunărea. Operațiunea era absolut necesară fiindcă în Moldova, care cunoscuse un an foarte prost, nu se putuse aduna prea multă provizie. Ba se mai întâmplă că Lupu Costache, care primise bani de la Cantemir pentru zaherea, ostil politicii rusești, se baricada în mănăstirea Bursuci, inventând diverse pretexte pentru a amina trimiterea proviziilor. Făcea în același timp un joc dublu, înștiințând pe ruși despre manevrele turcilor, iar pe aceștia despre ale rușilor, încurajându-i să treacă Dunărea. Împotriva lui a fost trimis polcovnicul Chigheciu cu trei sute de moldoveni și un căpitan cu două sute de dragoni. Boierul moldovean izbuti să scape de aceștia prefăcându-se bolnav și promițându-le ipocrit că, după ce se va înzdrăveni, va ieși înaintea armatelor țarului la Fălciu, cu ostași și cu zaherea strinsă.

Cele 3000 de care încărcate cu provizii, care sosiră la Iași după plecarea oastei, fură încartiruite de la curtea domnească pînă pe podul Bahluiului. Nu mai porniră în căutarea oastei, pentru că în spatele acesteia, tătarii începuseră a prăda și era pericol de a fi jefuite.

Planul de luptă prevedea că în timp ce un eșalon ocupa Brăila, grosul oastei trebuia să coboare încet spre Dunăre spre a-i împiedica pe turci să treacă pe pămîntul Moldovei.

La 27 iunie, țarul ordonă generalului Rönne și brigadierului Luca Cirikov să coboare spre Brăila în fruntea unui corp de 7000 de dragoni. Îi însoțea Toma Cantacuzino, bun cunoscător al cetății Brăilei și al treburilor turcești. La 30 iunie, detașamentul se puse în mișcare, trecu Siretul și ajunse la Focșani, răspîndind în cale manifeste, cuprinzînd cuvîntul țarului către romîni. De aci se îndreptă spre mănăstirea Măcsieni, cititorie a vovodului Matei Basarab, unde era un important depozit de provizii. Rușii nu mai găsiră însă nimic, deoarece proviziile fuseseră evacuate. În drum spre Brăila, rușilor li se

alăturară mulți români, insuflețiți de dorința de a lupta împotriva turcilor. Intrară în oaste și boieri de diferite cinuri, ca Iordache Cocorăscu, Constantin sin Corni etc. Oastea sosește la Brăila în noaptea de 13-14 iulie, pregătindu-se de asalt. La 14 iulie, oastea rusească dădu asaltul meterezelor, în timp ce înăuntrul cetății locuitorii se ridicară și ei la luptă, ucigînd pe apucate pe turci. Construcție solidă de formă pentagonală, cu cinci bastioane puternice, cetatea era apărată spre Dunăre de un mal răpos de aproape douăzeci metri înălțime. Cucerirea ei era considerată ca un lucru deosebit de greu. „Și a doua zi, vineri... notează Nicolae Costin — au tocmît oastea de război și mare năvală au dat ienicerilor la meterezele lor. Ce turcii deodată tare au stătut, iară pe urmă n-au mai putut suferi focul granadirilor și i-au scos muscalii din metereze. Iară alții le-au luat apa despre Dunăre; și așa, lipindu-se de cetate, au aruncat granadirii cu grante peste zid în cetate... Ce văzînd turcii că le-au luat și apa, numai ce le-au căutat a li se închina. Deci sîmbătă, în răsăritul soarelui, iulie 14, s-au închinat turcii toți din cetate“.

Se cîștiga o importantă bătălie împotriva turcilor, victorie care aduse, mai tîrziu, generalului Rönne ordinul Sf. Ana. Vestea biruinței repurtate asupra turcilor parveni țarului prea tîrziu, cînd soarta războiului se decisese în bătălia de la Stănilești ¹.

Grosul armatei rusești se urni spre sud pentru a împiedica pe turci să treacă Dunărea. Situația reală era de parte de a fi cca scontată de Petru. Oastea sa număra, în afara detașamentului lui Rönne, abia vreo 40 000 de oameni, fiindcă leșii nu-și mai trimiseseră corpul militar promis, iar Brîncoveanu nu numai că nu dădu sprijin militar, dar împiedica și oastea sirbească, ce era pregătită să vină, străbătînd Muntenia, să se alătore oștilor țarului. Petru, care nu dorea de fapt să ajungă acum la un conflict militar cu turcii, obiectivul său principal fiind

¹ C. Șerban : *Un epizod al campaniei de la Prut : Cucerirea Brăilei*. În *Studii și materiale de istorie medie*, vol. II, 1957, p. 449—456.

rezolvarea definitivă a problemei Mării Baltice, fusese silit să accepte un război pe care nu avusese răgazul să-l pregătească îndeajuns. Încercându-se în promisiunile aliaților săi peste 150 000 de ostași fuseseră lăsați în părțile Azovului, la Kiev sau la granița Suediei.

Dumitrașcu îl însoțea pe țar, după ce își lăsase doamna la Cetățuia, ocrotită de vreo trei, patru sute de ruși pedestri, o sută optzeci de donți — cazaci de la Don — și seimeni din paza târgului. Încercător în soarta războiului, Cantemir refuzase propunerea de a-și evacua doamna la Camenița sau la Soroca.

Oastea fu împărțită în trei eșaloane care se deplasau pe malul drept al Prutului, la o distanță hotărâtă inițial ca la două ceasuri. Distanța dintre eșaloane nu se menținu însă cea stabilită, fapt care complică ulterior situația. În frunte mergea grupul de armată condus de generalul Ianus, care cuprindea cam 7000 de ostași. Urma eșalonul condus de Șeremetev, format din vreo 15 000 de ostași, în care se găseau țarul și aliatul său. Ultimul detașament, cel mai numeros, era condus de generalul Repnin.

Ianus grăbi marșul grupului său, fiindcă regiunea din gura Jijiei și pînă dincolo de gura Sărăției era arsă de secetă și pustiită de lăcuste, încît nu avea cu ce hrăni caii. Pe la amiază, în ziua de 7 iulie, eșalonul ajunse la Gura Sărăției, linga satul Vctrișoiaia, în apropiere de Fălciu, unde trebuia să facă depozite de provizii. Aci însă se întîlni cu avangărzile oștii turcești, care trecuse între timp Dunărea, ajunsese la Prut și făcuse aci trei poduri pe care începu să treacă pe celălalt mal. Trupele se angajară într-o luptă, mai mult o hărțuială, de tatonare a forțelor, iar turcii reușiră să cucerească rușilor un număr de care, cu păzitori cu tot. Ce trebuia să facă Ianus? Un curier a fost trimis în grabă la Petru, care era găzduit la Gura Pruteșului, în casele banului. Situația era gravă. Grosul oștirii, comandat de Repnin, rămăsese mult în urmă, oastea fiind slăbită de oboseală și foamce. Abia ajunsese la Movila Răbii, așezare mai sus de Huși. Petru ar fi putut reuși obuzul său cu cel al lui Ianus, dar Repnin nu i-ar fi putut ajunge decît după aproape

două zile, timp suficient ca turcii să poată covârși numericăste oastea rusească. Soluția cea mai indicată i se păru retragerea eșalonului lui Ianus, replierea către detașamentul lui Repnin și consolidarea într-o tabără puternică. Ianus primi în consecință ordinul să se replieze spre Cura Pruteșului. La lăsarea nopții, începu retragerea. Auzind zgomotul carelor rusești, turcii crezura că sînt atacați și o rupseră la fugă, intr-atît erau de intimidati de faima oastei lui Petru. Într-un tîrziu, se duminiră că nu sînt atacați, ci din contră rușii se retrag. Priinzînd curaj, turcii grăbiră trecerea grosului oștirii lor peste Prut. În dimineața zilei următoare, Ianus se reuini cu obuzul lui Șeremetev, în timp ce turcii se apropiau de tabără în goana cailor.

Ca să stăvilească atacul spahiilor, pînă la organizarea taberci, fură trimiși în întîmpinarea lor 1000 de ruși care, deși luptară vitejește, fură încercuiți de turci și amenințați cu distrugerea. În sprijinul lor sări Dumitrașcu vodă, în fruntea a 2000 de moldoveni, care se luptară cu bărbăție, eliberară detașamentul impresurat și continuară lupta, ținînd piept năvalci copleșitoare a spahiilor și tătarilor, al căror număr este socotit de Dimitrie Cantemir ca la 60 000. Bătălia este consemnată și de Neculce în cronica sa : „*Deci au și început întăi cu moldovenii turcii a-și da palme. Ce, pînă începuse a să îngloli turcii, sta oarece bine și bieții moldoveni, măcar că era oaste de strînsură, negrijiți și fără arme și neînvățați la războiu, că ei nu arusesse oaste de mult. Iar apoi, înglîndu-să turcii mulțime, nu mai putè să fie războiul, că turcii avè tot, foc și cai buni.*”

Își găsiră moartea eroic mulți moldoveni ; pieri de glonț Baltag pîrcălabul, fu prins căpitanul de lipcani și, fiind de felul lui musulman, fu descăpăținat. Rușii și moldovenii se retraseră apoi în obuz, care fusese dispus în carcu, pentru a se putea apăra cu succes de o eventuală năvală.

În cursul zilei nu s-au mai desfășurat decît lupte de hărțuială, moldovenii dovedindu-se foarte activi și curajoși în acest fel de acțiuni. Zina a fost folosită de ambele tabere pentru a-și consolida pozițiile. Turcii își grupaseră

trupele înspre dealul Pruteşului, în timp ce tătarimea, multă ca frunza şi iarba, trecea spre prada în Moldova de Sus.

Obuzul lui Repnin mărşăluise şi el toată ziua, dar nu putuse ajunge decât pînă la Stănileşti. Situaţia devenise şi mai gravă. Nu încăpea îndoială că ziua următoare, luni, ar fi fost folosită de turci pentru a da asaltul decisiv, înainte ca ruşii să-şi fi regrupat forţele. Ţarul ordonă retragerea spre Stănileşti, care se făcu noaptea, pe un întuneric cumplit, propice unei operaţii de desprindere de inamic. Turcii şi tătarii înşiraţi de la Gura Vlădicăi pînă spre Huşi, asistară la retragerea obuzului, ucintrînd să facă vreo năvală.

Pedestrima lui Repnin era aşezată în careu, înconjurată, jur-împrejur, de pîrcane (îngradituri făcute din pari şi scinduri) care se deschiseră pentru a face loc obuzului lui Şeremetev. Înainte însă ca toată oştirea să fi intrat în pîrcane, în zorii zilei, turcii şi tătarii izbiră ariergarda, cuprinzînd peste o sută de care, printre ele fiind şi cîteva pline cu bani. Mulţi moldoveni luară parte la această luptă, izbutind să salveze o serie din carele ameninţate a cădea pradă. Printre aceştia se găsi şi serdarul Darie Donici, polcovnic în oaste, care fu răsplătit de ţar cu frumoase daruri, printre care o ladă de campanie pe capacul căreia erau sculptate însemnele ţarului.

Pîrcanele se închiseseră înainte ca un pole de moldoveni răzleţit să se poată pune la adăpostul lor şi turcii, care sesizară situaţia, începură să-i hărţuiască. Moldovenii fură îndrumaţi spre centrul careului rusesc, unde li se dădu drumul în tabără. Prin deschiderea făcută, ruşii sloboziră foc viu din puştile celor cinci şiruri de dragoni, aşezaţi de fiecare latură a careului, lovind în plin. În cursul dimineţii, turcii mai încercară să atace obuzul, dar fără succes. Adăpostiţi în pîrcane, dragonii îi lăsau să se apropie, apoi coborîndu-le, lăsau un spaţiu liber prin care trăgeau în plin. Căzură puzderie de turci, ceea ce-i înfricoşase, încît numai îndrăzniră să repete atacurile. Ziua se scurse, în rest, fără evenimente prea importante. Oastea rusească, menţinîndu-se în careu de luptă, se retrăgea încet dinspre dealul Stănileştilor spre Prut,

deoarece ducea lipsă cumplită de apă. Și merindele erau pe isprăvite, încît oastea era sleită nu numai de greutatea luptei, ci și de foame și sete. Din timp în timp, aveau loc hîrțuiri izolate, între grupuri mici de ruși și moldoveni cu turci. Din cînd în cînd rușii mai așezau în poziție de tragere cite o pușcă din cele mari care, bine minuită, lovea în plin spre groaza turcului. Ienicerii — pedestrima turcească — după un marș forțat ajunseră și ei din urmă tabăra rusească, încercuind-o complet. Pe malul drept al Prutului se găseau turci și tătari, iar pe malul stîng, în afară de turci, sosise și oastea leșească a palatinului de Kiev.

În seara zilei de luni, mai avu loc însă o importantă acțiune, aceea de a respinge pe turci din niște mărăcini aflați în imediata apropiere a taberei, de unde prin focul armelor aduceau stricăciuni rușilor. Oștenii dau năvală vijelioasă, resping pe turci, peste ale căror poziții se lărgește tabăra rusească.

Starea de spirit în oastea turcească nu era prea bună. Ostașii turci se gîndeau la pacc. Picrderile imense avute numai în luptele de hărțuială le șubreziseră speranța într-o victorie. Un turc prins în ultima luptă a moldovenilor îi înștiință pe ruși că vizirul ar fi primit poruncă din partea sultanului să încheie pace, dacă ar vedea că sorții îi sînt neprielnici.

Dîndu-și scama că, în ansamblu, condițiile sînt mai avantajoase pentru turci, care dispuneau de o oaste de vreo 120 000 de oameni, în afară de tătărime și suedezi, țarul se gîdea și el la pace, punîndu-l pe Șeremetev să facă propuneri în acest sens. Scrisoarea era redactată în așa fel ca să dea impresia că țarul nu s-ar afla în tabără.

La chindie, turcii făcură dovă, rugăciunea de seară, pe care nu o neglijau nici în timpul celei mai cumplite bătălii, apoi, în preajma vizirului, începu să zică tulbuhanaua, semn că toate sînt bune și oastea se pregătește de năvală. Era obiceiul ca tulbuhanaua să nu înceteze atîta timp cît durează bătălia, conținerea cîntecului fiind semn că dușmanii sînt victorioși, iar oastea are voie să se salveze prin fugă. Lupta dură toată noaptea. Turcii atacau de pretutindeni careul rusesc, susținîndu-și asal-

tul cu focul cumbaralelor-bombardelor. Acestea erau însă prost tocmite, fiindcă obuzele lor se spărgeau în cea mai mare parte în aer, și chiar atunci cînd proiectilele atingeau pămîntul, ele cădeau, cele mai multe, în afara taberei rusești fiindcă erau și prost minuite. Din timp în timp sunau și trîmbițele rusești, vestind tabăra că turcii nu au avut nici un folos de pe urma asalturilor lor. Cei ce se găsiră în cîștig la sfîrșitul acestei nopți de luptă fură rușii. După fiecare asalt, cînd dușmanii se retrăgeau, ei lărgeau cercul închis în părcane, încît la ziuă, spațiul cucerit era destul de mare.

În zorii zilei de marți, obosită și descurajată, după ce fuseseră respinse toate cele șapte asalturi date împotriva rușilor, oastea turcească se reorganiză, se îngropă în metereze, de unde porni să tragă din flinte salvă după salvă. Rușii le răspund în aceeași măsură, dar rezultatele unei asemenea risipe de muniție sînt minime. La distanța la care se aflau, rar de cădea la unii și la alții cîte un oștean. În schimb se făcuse un nor de fum de nu se mai vedea soarele. Se abătu un ropot de ploaie de cîteva minute care mai potoli o vreme iureșul focului. Moldovenii se temeau ca turcii să nu profite cumva și să dea năvală cu spahiii, crezînd că ploaia va stinge focul din flintele rusești. Obişnuiți însă să lupte pe vreme de ploaie, încă din timpul luptelor cu șvezii, soldații ruși își puseseră mantale de ploaie, adăpostind sub ele puștile și continuă lupta.

În această zi de marți, moldovenilor le mai reveni misiunea de a aproviziona tabăra cu apă. Sarcina era dintre cele mai grele, căci Prutul era ținut sub foc continuu de turci. Oștenii moldoveni se achitară cu cinste de această misiune, cărînd apă dragonilor, care susțineau cu curaj lupta cu turcii.

La ruși avu loc un nou consiliu militar pentru a examina măsurile ce se impuneau. Dumitrașcu-vodă, cunosător al așezărilor militare turcești, știind tactica de luptă a acestora, ca unul ce participase la importanta campanie de la Zenta, îl sfătui pe țar să decidă ofensiva împotriva turcilor. El propunea sa se lege toatearele din tabără unele de altele, după sistemul de luptă moldo-

venesc, încredințînd paza acestora polcovnicului Medhoro-
rovski, în fruntea a 5—6000 de cazaci, iar restul oastei
să fie pornită în luptă, să cucerească meterezele turcești
și să prindă tunurile, ceea ce le-ar fi sporit potențialul
de luptă.

Cantemir cunoștea obiceiul turcilor de a se demo-
raliza după două-trei atacuri nereușite. La un atac decis
din partea inamicului, ei întorc spatele și fug, părăsin-
du-și armele și bagajele. Domnul va fi evocat deruta în
care îi văzuse pe turci fugind din calea armatelor aus-
triace; cînd acestea se îndreptau spre ei cu pași mici,
se așterneau pe fugă strigînd deznădăjduit: *ghiaur
ghieldi* — vin necredincioșii. Pe de altă parte, ienicerii
nu sînt obligați a ataca mai mult de trei ori; și, dacă
sînt respinși și a treia oară, ei au dreptul să fugă, fără a
se considera dezonorați. În fuga lor, ienicerii se reped la
spahii, spre a le lua caii, îiucid, încît spahiii cînd văd
că ienicerii părăsesc lupta o iau ei înșiși la sănătoasa.

Țarul nu se lăsă însă înduplecat — știindu-și trupele
inferioare numericeste și fără zaherea — optînd în con-
tinuare pentru defensivă. Văzînd că rușii nu-i atacă,
turcii prinseră curaj, strigînd: *ghiaur corcam* — ghiaurii
sînt fricoși — și continuară focul din ienicerce și din
cele patru sute șaptezeci de tunuri pe care le aveau. Tră-
geau și rușii din tunurile lor, dar, deși ochiau mai bine,
nu puteau face față întregului front.

Văzînd că avîntul oștirii slăbește, cu trecerea ceasu-
rilor, de foame și oboseală, țarul cedă ideii de a trece la
ofensivă, mai ales că aceasta era susținută și de unii
dintre generali săi care mai avuseseră prilejul să se
lupte cu turcii. Insista mai ales generalul Weidemann,
care cunoștea tactica de luptă folosită de austrieci în
războaiele cu turcii. Țarul îi încredință comanda întregii
oștiri și se luă măsuri de atac. Se lăsă pentru paza
cercilor un detașament de ruși, moldoveni și cazaci de
la Don, iar restul ostașilor fură rînduiți să dea atacul
împotriva meterezelor turcești. Pășind în fruntea oștirii,
spre a o încuraja, Weidemann ordonă asaltul general.
Abia porniră dragonii și începura a bate tunurile ca din
metereze prinseră a se auzi strigătele *ghiaur ghieldi* —

vin necredincioșii — și unii dintre turci se și așternură pe fugă. O întâmplare nefericită făcu însă ca generalul Weidemann să fie răpus de un proiectil de artilerie. Dezorientați, soldații ruși slăbiră asaltul și apoi îl părăsiră. Momentul psihologic al bătăliei, care s-ar fi putut decide în favoarea rușilor fusese pierdut. Dacă asaltul s-ar fi dat, turcii ar fi părăsit câmpul de luptă în chip rușinos. Că acesta ar fi fost rezultatul o dovedește evoluția ulterioară a evenimentelor.

Vizirul ordonă oastei sale să mai dea o năvală împotriva rușilor și dacă preț de două ceasuri nu vor reuși să pătrundă în tabăra rusească, li se dădea încuviințarea de retragere. Ienicerii, însă, îngroziți de pierderile mari pe care le suferiseră, refuzară să mai lupte, gilcevinduse cu comandanții lor și cerînd pace. „*Că nu era mult acmu — scrie cu amărăciune Neculce — de ar hi năvălit moscalii, cum purcesese, nici un iniceriu nu ar fi rămas*“. Dar rușii nu cunoșteau adevărata stare de lucruri din armata turcească.

Temîndu-se de un nou asalt din partea rușilor, care ar fi fost fatal pentru turci, marele vizir decise încheierea păcii și trimise pe Cerchez Mehmed imbrohorul să ducă tratative. În situația în care se afla, Coranul îi dădea dezlegare să facă pace, dacă tratatul se încheia, aci, la marginea țării. Exista credința că dacă pacea se pecetluia undeva la hotar sau pe câmpul de luptă, aceasta nu se încheia de frică sau datorită insucceselor militare, ci din dorința sultanului de a asigura liniștea supușilor săi.

Propunerea de pace adusă de imbrohor stîrni sentimente contradictorii: țarina și generalii ruși erau partizanii ideii de pace, în timp ce Dimitrie Cantemir, susținut de boierii săi, și o parte din generalii ruși, apărau ideea continuării războiului. Țarul stătu o vreme în cumpănă, dar apoi cedă insistențelor țarinei și numi delegația rusească la tratative: miniștrii Petru Șafirov, Sava Rogojinski și căpitanul Mihai Borisovici Șeremetev, fiul feldmareșalului. Solii tăgăduiesc prezența țarului în obuz.

Ei pretind că pacea să se încheie potrivit propunerilor făcute de Poartă prin intermediul lui Gheorghe Castriotul comisul. Vizirul respinse propunerile, arătând că altele sînt actualele condiții și izbutește să smulgă Rusiei, printre altele, următoarele condiții: cedarea Azovului și a Ucrainei pînă la Nipru, distrugerea unor palânci — întărituri — de pe Nipru și de la hotarul cu Turcia, retragerea trupelor din Crimeea și Brăila și promisiunea că rușii vor renunța să se mai amestece în treburile Poloniei. Clauzele acestea îi mulțumeau pe turci, în primul rînd, pentru că își atinseseră scopul pentru care dezlănțuiseră războiul: îndepărtarea rușilor de la hotarele imperiului.

Războiul ruso-turc, deși momentan se încheia în defavoarea Rusiei, a avut totuși o urmare pozitivă pentru ea, subliniată de lucidul țar Petru într-o scrisoare către G. F. Dolgoruki, ambasador al Moscului în Polonia: „...*Cu toate că pe de o parte această pace a adus pierderi, cu această ocazie am cîpătat mîină liberă din partea Turciei și putem lupta cu toate forțele împotriva suedezilor*“.

În schimb turcii garantează libera trecere atît a oastei de la Stănilești, cît și a celei de la Brăila, prin Moldova spre Rusia. În timpul tratativelor, vizirul ceru extrădarea domnului moldovean pentru a-l pedepsi ca hain. Țarul respinse cu indignare cererea otomanilor, rostind memorabilele cuvinte: „*Ași putea să dau turcilor toată țara pînă la Kursk, pentru că îmi rămîne speranța de a o recupera; dar nu pot în nici un mod să frîng credința și să extrădez pe un principe care pentru mine și-a lăsat principatul; căci este cu neputință a repara onoarea ce o dată s-a pierdut*“.

Drept credință că vor fi respectate clauzele tratatului de pace, fură trimiși ostatici la Constantinopol doi dintre mediatorii păcii: baronul Petru Safirov și căpitanul de gardă Mihail Borisovici Șeremetev.

Soarele ardea puternic în amiaza acelei zile de 14 iulie a anului 1711, cînd, după trei zile de tratative, pacea

se semnă. Dumitrașcu-vodă, cu sufletul îndurerat de moarte, trebuia să părăsească nu numai câmpul de luptă al unei bătălii care, dacă ar fi avut sorți de izbândă, cum se arătasera într-o vreme, ar fi schimbat soarta patriei sale, dar și țara al cărei viitor îl visase luminos și fericit.

În aceeași zi căzuse cetatea Brăilei, de unde Toma Cantacuzino trebuia să fugă totuși spre a scăpa și el de urgia turcească. Trecu în Transilvania, unde chivernisi anumite lucruri, apoi se duse la Petersburg, fiind numit general în oastea țarului, cu 5000 de ruble leafă pe an, și dăruit cu sate mari și bogate.

VII

Dumitraşcu-vodă avea inima grea. Îşi pierduse ţara, care rămânea mai departe sub zodia neagră a stăpînirii turceşti. Nu-şi pierduse însă nădejdea, care va arde cu flacără vie pînă la moarte, că gîndul său de a elibera ţara de sub jugul turcului se va împlini cîndva cu ajutorul ruşilor. Îi era sufletul greu şi fiindcă nu ştia ce se întimplase cu doamna Casandra şi copiii lui adăpostiţi la Cetăţuia. Trecuseră multe podghiazuri tătărăşti spre pradă în sus şi se temea să nu-i fi căzut familia în robia duşmanului. Încă pe cînd se afla în tabăra de la Stăni-leşti, promisese o sută de galbeni celor ce ar cuteza să meargă la Iaşi spre a face doamnei ştire să fugă; dar nimeni în afară de credinciosul căpitan Brahă din Borola nu se oferî să-şi primejduiască viaţa trecînd prin încercuirea vrăşmaşă. Dumitraşcu hotărîse atunci să plece însoţit doar de credinciosul său slujitor, schimbaţi în haine turceşti, pe vreme de noapte, spre a răzbi la Iaşi. Nu li se îngădui să părăsească obuzul, fiindcă era ucaz de la ţar că nimeni nu are voie să treacă de pîrcane fără încuviinţarea măriei-sale. Petru nu se declară de acord, susţinînd că nu există nici o certitudine că turcii sau tătarii ar fi trecut prin Iaşi.

Singurul lui gînd acum, cînd oastea rusească, îndată după încheierea păcii, pornise la drum, fără să desfacă pîrcanele, temîndu-se de vreun vicleşug din partea turcilor, era să-şi poată regăsi familia şi să o ducă la adăpost. El însuşi, neştiut decît de doi slujitori de credinţă şi de cîmotia sa, devotatul Neculce hatmanul, călătorea ascuns în butca împărătesii, îmbră-

cat nemțește, cu barba rasă. Spre miezul nopții, oastea care mersese necurmat pe Prut în sus, își îngădui un bine meritat popas. După atâtea zile de privațiuni, ostașii se bucurau de mișcări mai libere, de apă din belșug.

Mai departe, marșul s-a continuat mai slobod. Oastea întâlnea în calea ei pîlcuri de tătari ce se întorceau cu pradă din țară și pe care moldovenii îi izbeau cu sete, răzbunînd jafurile făcute, cu toată interdicția categorică dată de Șeremetev de a se evita orice ciocnire. Un grup de moldoveni, ce se afla în fruntea coloanei, întâlni în Gura Jijiei un ceambul, cam de o sută de tătari, care se întorcea cu robi de la Iași. Moldovenii îi loviră de îndată, ucigîndu-i mai pe toți, eliberară robii, printre ei aflîndu-se și căpitanul Tudose Ciohoranul, de la care domnul află că la Iași nu călcase decît ceambulul celor robise. Mai liniștit, Dumitrașcu obținu învoirea să se repeadă, însoțit de două sute de ruși, la Iași, să-și ia familia, urmînd a se întîlni apoi cu oastea.

Își găsi familia înfricoșată, dar nevătămată. Rămase la Iași vreme de două zile ca să-și gătească agarticul pentru drum și să se mai întremeze puțin. Cu ce adîncă tristețe își va fi petrecut ultimele ceasuri în capitala țării, de al cărei viitor legase atîtea vise! Ce durere va fi încercat acest domn atît de iubitor pentru pămîntul patriei sale și pentru poporul din care se înălțase, la gîndul că rămînea mai departe sub împilarea otomană? Numai nădejdea că în curînd oștile rusești îi vor izgoni pe asupritori din țară îi mai alunga adîncă mîhnire. În durerea sa, domnul căpăta însă mai mult suflet, cărturarul mai multă înțelepciune.

În beciurile curții domnești erau închiși balgii, din cei prinși în timpul jafului ce urmase declarației de război. Oamenii săi îl sfătuiau să-i răpună, răzbunîndu-se pentru cele ce îndura țara de la turci. Dumitrașcu-vodă nu acceptă uciderea lor, ci, cum mărturisește Neculce, „ce au socotit că, măcar că sînt păgîni, dar nu sînt vinovați, că sînt negușitori și le agiunge lor cît i-au jăcuit, de i-au rămas săraci, și cîtă pedeapsă de foame au tras la închisoare“.

La 16 iulie, Dumitrașcu-vodă cu familia părăsi Iașul, pe care n-avea să-l mai revadă niciodată. Trecu Jijia pe la Popricani și, la Zagarancea pe Prut, se reîntîlni cu oastea rusească, împreună cu care, pe la Ștefănești, trecu Prutul îndreptîndu-se spre Movilău.

Moldova, pustiită de secetă doi ani la rînd, fusese pîrjolită în această vară și de tătari, cărora marele vizir, înrăit de hainirea domnului, le dăduse voie s-o prade. Galațiul fu pustiit cu sălbăcie, jefuindu-se pînă și mormintele; Birladul așijderea; pe Jijia în-spre Iași, tătarii hălăduiseră după bunul lor plac. După plecarea domnului, un fost beșleagă, un polon turcit, se făcu, cu de la sine putere, comandant al seimenilor și se proclamă comandantul tirgului. În vremurile acestea haotice, negustorii, egumenii și alți tirgoveți se încumetară să-l înlăture, făcînd mai mare peste tirg, în lipsă de mari boieri, pe un vornic Crîstea. El deținu prerogativele pînă la 21 iulie cînd își făcu apariția la Iași Curt Mehmed-pașa, care, din porunca marelui vizir, însoțise oastea rusească în retragere pentru a prelua prizonierii turci făcuți de moldoveni și ruși la Iași și în timpul campaniei. Curt-Mehmed-pașa, stăpînit de gînduri de mărire, poate și de gîndul de a rămîne domn la Iași, se instală la Curtea Domnească, așternîndu-se pe trai bun. Deși aducea cu el din partea vizirului firman de iertare pentru toți cei ce se hainiseră, turcul instaură un regim de teroare, făcînd judecăți arbitrare, storcînd bani samavolnic, ucigînd chiar. Își făcu și un divan din boierii pe care izbuti să-i găsească: pe Darie Donici, care luptase la ruși ca polcovnic, îl numi hatman, pe un vameș grec Bazagi Oglu, postelnic, iar pe Vasile Adam, aga.

Baltagi-pașa, dorind să reintroducă ordinea în țară, pînă la numirea unui nou domn, îl ridică pe Lupu vornicul de la Bursuci, ca pe unul care în timpul războiului dovedise mai multă credință și-l numi pe el și pe Macsut postelnicul — caimacami.

Lupu vornicul ar fi vrut să fie adus domn Mihai Racoviță, dar propunerea sa a fost torpilată de Ioan Mavrocordat, fiul marelui terginan, care susținu reve-

nirea la domnie a fratelui său Neculai, predecesorul în scaun al lui Dumitrașcu-vodă. Între timp, la Iași, căimăcămia se mai întări și cu Antioh Jora hatmanul, vărul vornicului Lupu. Cîrmuirea celor trei se dovedi sîngeroasă. Deși se dăduse firman de iertare, Lupu Costache mai ales prigonea pe cei care îi susținuseră pe ruși, îi bătea și întemnița, le lua banii pretextînd că ar fi fost agonisiți din jefuirea turcilor. Fixă chiar o dajdie pentru fiecare băjenar. Victimele persecuției căimăcămiei se plînseră vizirului, care înlătură pe cei trei, numind căimacam pe Ioan Mavrocordat pînă la sosirea fratelui său. Lupu vornicul fu pus în obezi și pornit spre temnița de la Varna, însoțit de Antioh Jora, care nădăjduia să poată lucra pentru iertarea întemnițatului, și de vărul lui, Macsut postelnicul. La închiderea Lupului contribui fără doar și poate și opoziția pe care o făcuse lui Neculai Mavrocordat. Rămase întemnițat la Varna doi ani de zile și fu eliberat la cererea domnului Mavrocordat, dornic acum să-și creeze apoteoza de om mărinimos chiar și cu dușmanii săi.

Cu domnia lui Neculai Mavrocordat, sosit la Iași în 8 noiembrie 1711, începu în istoria Moldovei un capitol întunecat, presărat cu nedreptăți, de opresiune crescîndă din partea stăpînirii otomane, care devenea mai suspicioasă și mai aspră.

P A R T E A A P A T R A

„Domnilor senatori,

După primirea acestei (porunci), domnitorul român, principele Cantemir, să fie proclamat în rangul de consilier secret și membru al senatului.”

PETRU

I

În Rusia reformelor lui Petru Alexeevici, care îl primește cu dragoste, Dimitrie Cantemir începe o nouă perioadă din viața sa. Istoricii ai burgheziei, care au căutat să ascundă sentimentele de prietenie dintre popoarele romîn și rus, cimentate și verificate de-a lungul veacurilor în grele împrejurări, s-au străduit să acrediteze imaginea unui Cantemir izolat și însingurat, ostracizat din viața politică a imperiului, o figură anacronică și privită fără simpatie. Adevărul este însă altul. Rusia reformelor lui Petru I era un mediu propice pentru dezvoltarea și afirmarea acestei impresionante personalități, amintind prin multilateralitatea sa pe omul desăvîrșit preconizat de Renaștere, pe acel „corteggiano“ savant și diplomat, militar și muzician, strălucitor prin inteligență și cinste. Aliatul său, puternicul țar, își respectă cu fidelitate promisiunile, făcîndu-l, pe măsură ce Dimitrie se integra mai adînc în viața societății ruse, prieten și sfetnic apropiat.

La Movilău, Dimitrie Cantemir era însoțit de mulți boieri, slujitori și oameni de rînd. Neculce, martor ocular al acestor evenimente, consemnează în *Letopiseșul* său prezența a douăzeci și patru mari boieri, în afară de „*alții mai proști, mai de gîos slujitori, cari aice nu s-au putut înșira anume*“ : Ioan Neculec hatmanul, Savin Zmucilă banul, Gheorghită paharnicul, Iovachi Aristarh ușerul, Pavel Rugină comisul, Mोगîldea serdarul, Ilie Abăza vornicul, Dumitru aga, Ioan Mirescul polcovnicul, Ioan Bănariul vel-căpitan, Brahá din Borola, căpitan de dărăbani, Moșoe jicnicerul, Ioan Zărul pos-

tehuicul, Constantin Zarul medelnicerul, Vasile Zărul medelnicerul, Mechichi stolnicul, Antiohie cămărașul, Constantin Pircălabul medelnicerul, Dima bașbulucbaș, Cinte căpitanul, Apostol căpitanul, Toader Mirescul căpitanul, Pavel Mirescul căpitanul. Izvoarele rusești apreciază numărul boierilor și slujitorilor domnești la patru sute patruzeci și opt, în afara moldovenilor fără ranguri. Din tabăra de la Nistru, Șeremetev întreba pe țar, la 22 iulie, ce măsuri să ia relativ la cele trei regimente de moldoveni : să le dizolve sau să le păstreze în oaste ?

La Movilău, Cantemir alcătui un izvod cu toți care de acum înainte urmau să trăiască sub protecția rusescă. Pentru început, țarul punea la dispoziția domnului și a moldovenilor săi 2 000 de ruble să le fie de cheltuială imediată, pînă la clarificarea deplină a situației lor.

Dimitrie Cantemir ceru țarului să i se întărească printr-un ucaz special drepturile sale asupra moldovenilor veniți cu sine, potrivit „cu *prea înduratele promisiuni de capitulare*“ și-l rugă să privească cu bunăvoință și pe toți ceilalți moldoveni, care mințiți de vi-trege împrejurări vor fi aduși în olaturile Rusiei. Insista ca în virtutea tratatului de la Luțk, puterea judecătorească asupra moldovenilor să-i aparțină cu exclusivitate. „*Ori unde va fi locuința principelui, a boierului și a celorlalți de sub ocrotirea lui, nici un principe, general, voevod sau prefect nu poate avea putere juridictivă asupra lor, ci ea va fi întreagă în mîna principelui însuși*“¹. Eventualele neînțelegeri dintre moldoveni și ruși propunea să se rezolve de către comisii mixte. Solicita o nouă confirmare a clauzei potrivit căreia, în cazul reintrării Cantemireștilor în Moldova, eliberată de ruși de sub jugul turcesc, tronul le-ar aparține de drept. Cerea pentru copiii săi dreptul de a putea studia în străinătate, iar pentru moldoveni dreptul de a-și putea vinde moșiile fără nici un fel de taxe.

Printr-un ucaz semnat la Movilău, la 1 august, țarul

¹ O serie de scrisori și acte au fost reproduse după volumul : St. Ciobanu : *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Buc., 1925.

întărește principelui moldovean capitulațiile anterioare, atestînd considerația de care se bucura Cantemir, dar și spiritul de lealitate al monarhului rus :

„1 *Maiestatea-sa sfîntă împărătească binevoiește a-l avea în mila sa pe principele Cantemir, boierii și ceilalți ofițeri și-i conferă titlul de prea luminat principe al Rusiei, lui, principelui Dimitrie, și moștenitorilor lui.*

2 *Maiestatea-sa împărătească binevoiește a-i dăruî principelui Cantemir case cu curți de piatră în Moscova și de a-i căuta sate în acele localități, despre care lucru s-a trimis ordinul majestății sale ocîrmuitorului senat ; s-a poruncit să se dea principelui curtea din Harkov cu fermele și cu satele fostului general maior Teodor Șidlovski cu dvoruri și cu animale și cu toate bunurile de acolo.*

3 *Maiestatea-sa împărătească binevoiește a lua sub judecata lui chestiunile provenite din certurile principelui cu familia sa ; iar pe romîni în ce privește chestiunile lor proprii să-i judece principele Cantemir.*

4 *Principele Cantemir are dreptul să meargă la Moscova și în alte orașe, de asemenea să trimită liber oamenii săi, precum și de a-și trimite copiii pentru studii în orașe mai însemnate și în alte țări creștinești.*

5 *Lucrurile care vor fi aduse în statul rus de către principe și ceilalți să le vîndă fără nici o taxă vamală ; iar cînd ei vor face comerț cu ceru în statul rus, vor trebui să plătească taxa vamală, fiindcă lor nu poate să li se facă excepție față de alții ; în ce privește dvorurile și satele, care s-a ordonat să se dea principelui în Harkov, de pe acelea să nu se ia în visteria maiestății sale împărătești nici un fel de dări.*

6 *Romîni care vor veni acum în statul rus împreună cu principele și nu vor încăpea în numitele sate ale lui Șidlovski, despre aceștia s-au trimis ordine domnilor : guvernatorului, amiralului, contelui Apraxin și principelui Golîșin ca ei, înțelegîndu-se, să le repartizeze iarna aceste locuințe în guvernămintele lor iar mai pe urmă și pentru ei se vor căuta și li se va da case speciale.*

7 Pentru pierderile și cheltuielile în campania aceasta, maiestatea-sa împărătească va dispune să fie pe viitor răsplătiți cu mila sa."

La Movilău, țarul și domnul Moldovei își luară rămas bun, nu fără să-și fi făgăduit reciproc lealitate deplină și de a-și fi mărturisit nădejdea că destinul Moldovei și al familiei Cantemir, frînt în bătălia de la Stănilești, va cunoaște în viitor zile mai frumoase. Țarul se îndreptă, la 3 august, cu o gardă de două sute de dragoni, prin Camenița în Polonia, unde se întâlni cu regele August. După ce-și îngădni cîteva zile de odihnă, țarul plecă spre Karlsbad, unde sosi la 12 septembrie, pentru a-și face cura de ape. De aici se îndreptă spre Riga, ajungînd la 18 noiembrie, și, după ce stătu de vorbă cu generalul Menzië, comandantul oștilor pregătite împotriva suedezilor, purcese spre stolița durată din inițiativa sa, Petersburg, unde ajunse cu trei zile înaintea Anului nou.

De la Movilău, Dimitrie Cantemir plecă spre ținutul Harkovului, unde-și alesese reședința, sfătuit de moldoveni, care bătuseră aceste locuri mînoase și binecuvîntate. Pînă la Șargorod făcu drumul împreună cu Șeremetev. Aci se despărțiră, feldmareșalul apucînd drumul spre Polonia chemat aci de îndatoririle sale militare ce-i reveneau în urma cedării Ucrainci către țara Leșească prin pacea de la Vadul Hușilor. Dimitrie Cantemir, urmat de boierii moldoveni și însoțit de o escortă de două sute de dragoni, străbătură stepa Ucrainci pe la Nemirov spre Kiev. Drumul era nesigur, stepa fiind străbătută de ceamburluri tătărești, pornite pe pradă, și de zaporojeni, ostili domniei lui Petru. Un astfel de ceambur, ca la o mie de tătari și zaporojeni, luă urma domnului moldovean și goniră întins cu gînd să-l prindă. Lui Dimitrie Cantemir i se tăinui grava primejdie în care se afla și din care scăpă ca prin minune, ajungînd la cetatea Bieloțerkov. Suita domnului nici nu putea merge cu toată iuțcala, fiind doamna Casandra grea, în luna a opta. Așa se făcu că ceambulului îi scăpă prada cînd redusese distanța de cel urmărit doar la un sfert de ceas. Pînă la Kiev se merse fără nici un alt incident. Loc sigur, bine apărat, Kievul oferi dom-

nului moldovean două săptămâni de tihnă după primejdiile prin care trecuse. Aci aflînd probabil pericolul care-l pîndise, ceru țarului o gardă de cinci sute de oameni. Spre a preîntîmpina cererile unor moldoveni de a rămîne la Kiev sau a merge în altă parte a împărăției, Cantemir îl rugă pe țar să precizeze și mai clar raportul de dependență al moldovenilor față de sine. Țarul împlini cea de a doua cerere, lăsîndu-i nesatisfăcută prima rugămînte.

Drumul de la Kiev la Harkov se înfăptui fără ne cazuri, deși trecea printr-o regiune bîntuită de cete prădănice de tătari de la Crim. La Harkov i se dădură în stăpînire moșiile luate de la generalul Șidlovski, căzut în dizgrația țarului, bănuît de înțelegere cu suedezii. Erau treisprezece sate, fiecare dintre ele cuprinzînd două-trei sute de suflete, cu mori și cleștee, multe vite și bogate provizii. Ulterior, Cantemir va afla că membrii familiei Șidlovski căutascră să salveze o parte din inventar, fapt ce va provoca o lungă corespondență între noul stăpîn, Petru și anumiți demnitari ruși. Moldovenii care nu putură fi adăpostiți pe moșiile lui Șidlovski, fură așezați, potrivit poruncii țarului, în guberniile Harkov și Kiev.

Dimitrie Cantemir pare să fie mulțumit de rezolvarea imediată a situației sale. La 26 noiembrie îl înștiințează pe țar că : ... „*am venit la locul destinat pentru mine la Harkov unde sub înalta protecție a maiestății voastre imperiale ducem o viață liniștită, ziua și noaptea (gîndindu-mă)... la sănătatea maiestății voastre*“...

Domnul Moldovei, care venea aci cu o nouă și necunoscută autoritate, subordonat doar țarului, trezi nemulțumirea unor cazaci, instigați și de rudele generalului Șidlovski, al cărui proces încă nu se încheiase. De aceea, în această primă perioadă, fostul domn păstra pe lîngă el o gardă rusească, sub comanda unui comisar împărătesc.

Nu-i dădea pace nici dorul de țară, nici gîndul că aceasta suferise pierderi grele într-un război care nu-i schimbase cursul istoriei, așa cum nădăjduse. Devenise nervos, suspicios, aspru. Avea impresia că boierii

din suita lui nutreai gândul de a se întoarce în țară pentru a sluji turcului și a încerca să-l vîndă. Pe de altă parte, o serie dintre demnitarii imperiului îl priveau cu invidie și țesau în jurul lui intrigi perfide, fiindcă se bucura de prețuirea și încrederea țarului : „*Pentru căci îl iubi împăratul și dedesă nume mai sus decît a tuturor,*“ ne înfărmază Neculce.

Scăpat însă de vîrtejul acaparator al treburilor politice și militare, eruditul principe al imperiului reveni cu patimă la studiu, închinînd cea mai mare parte a zilei cetitului și scrisului. Anii petrecuți în Rusia vor fi cei mai productivi și rodul lor va fi o operă pe cît de vastă și multilaterală, pe atît de bogată în idei și deschizătoare de drumuri noi. Conștiința că opera sa conturează un țel politic clar și slujește, în același timp, o cauză politică îi dădea energia de a munci neistovit, cu vigoare mereu proaspătă, la lucrări menite să facă știută Moldova țarului și curții lui, să câștige simpatia acestora spre a-i făuri viitorul luminos pe care îl visa.

După obiceiul deprins din anii tinereții sale petrecute la Constantinopol — relatează Tindal, care știa aceste lucruri de la Antioh, fiul principelui — Cantemir se scula la ora cinci și, după ce bea o cafea neagră și trăgea din ciubuc, se așeza la masa de lucru, unde rămînea pînă la ora douăsprezece. Prînzea apoi cu familia. După o scurtă odihnă își relua lucrul pînă către șapte ceasuri. Seara se dedica familiei : discuta evenimente, se interesa de studiul coconilor săi, se îngrijea de treburile gospodărești. Întreaga familie cina în jur de ora zece, iar la miezul nopții se culca.

Pana sa se va dovedi mai iscusită decît spada, impunînd posterității imaginea unui strălucit cărturar.

II

Deși nu dorise războiul cu turcii, Petru Alexeevici nu se împăca totuși cu gândul că războiul nu avusese sfârșitul scontat. Înverșunarea sa deveni și mai puternică primind prin oamenii săi de încredere știri sigure că sultanul, prins în intrigile regelui șved rămas în continuare la Hotin și ale meghistanilor săi, intenționează să rupă pacea, avînd intenția să meargă el însuși în fruntea oștilor. Motivul principal era întîrzierea rușilor de a ceda Azovul. Vestile parvin și prin intermediul muntенilor care reiau corespondența cu rușii, întreruptă de circumspectul Brîncoveanu, după actul de independență politică săvîrșit de Toma Cantacuzino spătarul. Poate că domnul, care se știa bănuît de turci și-și temea scaunul și zilele, ar mai fi stat pe gînduri dacă face bine sau nu restabilind relațiile cu rușii, dar stăruințele energice ale stolnicului Cantacuzino îl obligară la acțiune. Boierii Cantacuzini nutreau din nou, în acest moment de efervescentă politică, nădejdea că se va isca un război ruso-turc, al cărui rezultat nu se îndoiau că ar fi fost norocos. Într-o scrisoare către contele Golovkin, stolnicul îi avertizează pe ruși asupra pregătirilor militare febrile ce se fac la Poartă... „*Sigur că știți mai bine ca mine ce s-a petrecut după sosirea fostului vizir cu armata și cu hanul. Că au sosit la Constantinopol și au făcut consfătuiri în legătură cu menținerea păcii semnate la Prut. Astfel, văzînd că Azovul și celelalte nu le-au fost înapoiate, sînt hotărîți să reînceapă războiul. Ei au stabilit să vă trimită un agă cu*

diferite probleme, spunând că dacă ele convin Rusiei pacea va fi confirmată și dacă nu se va face război...⁴¹

Azovul a fost predat însă turcilor chiar în aceste zile și, la primirea veștii, sultanul părăsi planurile sale războinice revenind la sentimente pașnice.

Așteptînd evoluția cvenimentelor — deși era antrenat în războiul Nordului — țarul începu pregătirile, propunîndu-și să învingă împărăția turcească într-o bătălie decisivă și să smulgă întreg teritoriul din Balcani de sub stăpînirea ei.

Se convocă la Petersburg un sfat la care participau membrii senatului și principalii guvernatori ai ținuturilor Rusiei. Fu invitat și principele Cantemir, bun cunoscător al treburilor turcești și care putea avea un important rol militar în noua campanie, interesat fiind ca lucrurile să fie bine eugetate pentru a obține un rezultat fericit, eliberîndu-și patria de stăpînirea otomană.

Apariția pricipelui moldovean, cu figura încadrată într-o barbă bogată, purtînd costumul polonez, cu anterieu și cealma, va fi stîrnit curiozitatea celor care nu avuseseră prilejul să-l cunoască, părăind anaeronic la curtea țarului, care tăiasc bărbile boierilor săi și-i îmbrăcase în haine nemțești.

În fața alternativei puse în discuție: a menține pacea oneroasă cu turcii sau a accepta un nou război, participanții se declarară în majoritate pentru război. Printre cei ce sprijineau cu vehemență ideea unei campanii era și Dimitrie Cantemir, neîmpăcat cu gîndul că-și pierduse țara. Argumentele care pledau pentru război erau puternice: țara era bogată, oastea era numeroasă și bine alcătuită, tehnica militară în general superioară celei turcești. Se luară totuși măsuri pentru a spori capacitatea ofensivă a armatei. În virtutea noului sistem de recrutare introdus de țar, se dădu ucaz ca la treizeci de fumuri să se mai dea un om de oaste, formîndu-se astfel încă o armată de 50.000 de ostași. În bătălia de la Stănilești se dovedise că ienicercele turcești

⁴¹ Cf. C. Șerban : *Legăturile stolnicului C. Cantacuzino cu Rusia. Studii și articole de istorie* II, 1957, p. 237—291.

aveau bătaia mai lungă decât flintele rusești. Se luară, așadar, măsuri să le lungească pentru a le mări bătaia. Oastea fu înzestrată cu paloșe, în locul spăngilor, fiind mai eficace la asalt. Spre a preîntîmpina lipsa de apă, de care armata suferise cumplit în campania din 1711, fiecărui soldat i se dădu un bidon, cam de un litru.

Prima lovitură trebuia dată turcilor în părțile Crimului. O oaste numeroasă de vreo 150.000 de soldați, sub conducerea lui Dimitrie Cantemir, urma să supună toată regiunea.

Ideea războiului găsi în mareșalul Șcremctev un înverșunat opozant, lucru explicabil de altfel, printre altele, prin aceea că fiul său, împreună cu Șafirov, era încă ostatic la Poartă. Glasul său răsună la început izolat și nu găsi răsunet la țar. Se pare că a fost chiar aspru muștrat de Petru, care aruncă asupra-i o mare parte din vina insuccesului campaniei precedente. Venirea amiralului Apraxin, guvernatorul Azovului, al cărui cuvînt atîrna greu în deciziile țarului, răsturnă raportul de forțe. El izbuti să-i convingă pe membrii senatului că dezlănțuirea unui nou război ruso-turc ar fi provocat mari dificultăți Rusiei, care s-ar fi găsit în situația de a se angaja pe mai multe fronturi. Se ralie opiniei amiralului Apraxin și Sava Rogojinski, fapt care înclină definitiv balanța în favoarea ideii de menținere a păcii. Rediscutîndu-se chestiunea, țarul adoptă acest nou punct de vedere, hotărînd amînarea campaniei împotriva Turcici, campanie ce trebuia să rezolve definitiv problema ieșirii la Marea Neagră.

La sfîrșitul lunii aprilie țarul întreprinse o lungă călătorie prin Europa, fiind prezent pe cîmpul de luptă împotriva suedezilor: fu văzut în Polonia și Germania, acolo unde se găseau oștile sale și ale aliaților lui.

Reîntors la Harkov, Cantemir își împarte timpul între studiu și treburi politice. Din corespondența purtată cu țarul, rezultă că, la începutul anului 1712, supraveghea lucrările de reconstruire a orașului și cetății Harkov. Veche, construită din lemn, fără suficiente întărituri, cetatea se cerea restaurată pentru a putea constitui la nevoie un punct de sprijin strategic.

Întrucît proprietarii își apărau supușii, iar sărăciea țîrgului nu putea da decît un ajutor precar, Cantemir solicită țarului să-i pună la dispoziție un regiment cu care să poată duce la bun sfîrșit operațiunea.

Treburî meschine, legate de existența materială, îi pricinuiesc supărări pentru a căror curmare cere sprijinul protectorului său. Prin diverse manevre, se sustrăsese o parte din averea ce revenea de drept, potrivit ucazului împărătesc, principelui Cantemir. Fusese frustat nu numai de vite, stupi, dar și de cîteva cătune — cinci numai lîngă satul Ivanovski. Prin iscusința credincioasei și bătrînei sale slugi Antioh cămărașul, Cantemir izbuti să afle dedesubtul lucrurilor. Cu largul concurs al comandantului Harkovului și al rudelor influente ale generalului Șidlovski, fusese mistificat inventarul averii, fapt de altfel notoriu de vreme ce principele moldovean afirmă că: „*Primăria orașului Harkov și alții au semnat totul și cînd vor fi întrebați vor spune adevărul fără nici o îndoială*”. Toate aceste necazuri cotidiene îl decid pe Dimitrie Cantemir să ceară țarului clarificarea situației sale materiale, potrivit capitulațiilor cunoscute. Regiunea Harkovului ar fi convenit domnului pentru a se stabili aci definitiv și a-și alcătui gospodăria. Il atrăgea și rodnicia pămîntului, dar mai presus de toate, Cantemir ar fi dorit să rămînă aci pentru că era mai aproape de patrie, de al cărui destin se simțea mai rîspunzător ca oricînd. Cererea, trimisă de țar spre examinare senatului, este respinsă, propunîndu-se să i se dea moșii în altă parte. Principalii opozanți erau Apraxin și Șeremetev, aceiași care în marele consiliu combătuseră ideea declanșurii războiului. Cei doi senatori insinuau că principele Cantemir, ținînd seama de vecinătatea regiunii solicitate cu ținutul Azovului, stăpînit de turci, ar putea căuta o apropiere de turci, împotriva țarului. În realitate ei se temeau mai mult că Dimitrie Cantemir, profitînd de situația geografică a regiunii Harkovului, de puterea militară de care ar fi dispus, să nu provoace conflicte, care ar fi putut tîri Rusia într-un război cu Turcia.

Uciderea Domnului Constantin Brîncoveanu
și a fiilor săi la Stambul

Nicolae Mavrocordat, domnul Moldovei

Printr-un ucaz, la 9 iunie 1712, țarul darui fostului domn plasa Komarnițkaia, cuprinzînd cam cincizeci de sate, cu o mie dvoruri, — curți de iobagi —, în total ca la 15 000 de suflete. În Moscova îi dete în stăpînire două case în cartierul Pokrovka, fiecare cuprinzînd cîte opt camere, una durată în piatră, alta în lemn. I se institui din visteria țarului și o subvenție anuală de 6 000 de ruble. Tot în 1712, i-au fost date și satele Ciornaia Greazi, unde se găsea un mic, dar agreabil palat, și Bulatnikovo — în județul Moscovei.

Cele treisprezece sate ce aparținuseră lui Șidlovski, din Harkov, fură puse la dispoziția boierilor moldoveni decîși să se stabilească aci. Cei care nu preferau această regiune aveau latitudinea de a-și căuta în altă parte loc să se așeze. Cei care intenționau să îmbrățișeze cariera armelor erau primiți în armata rusească potrivit dezlegării date de țar.

„Deci Dumitrașco-vodă, citim în *Letopisețul* pribeagului Neculce, ieșindu-i ucaz, au și venit la Harkov, cu multă voie rē că să depărtează de țară, și s-au rădîcat și s-au dus în Moscu.“ Dintr-o scrisoare trimisă țarului, aflăm că, la 18 ianuarie 1713, Cantemir sosise la Moscova cu toată familia.

Primăvara anului 1713 îndolie familia Cantemir. De la venirea în Rusia, doamna Casandra nu se simțea de loc bine. Încercările grele prin care trecuse familia o obosiseră, iar plecarea din Moldova o deznădăjduise, agravîndu-i boala de stomac de care suferea. Nici boala, nici grijile sporite ale gospodăriei, deși îi adînciseră suferința, nu o împiedicaseră însă pe culta și harnica doamnă să se îngrijească de educația copiilor, îndrumîndu-le lectura, împărtășindu-le din știința ei. Eruditul domn, care se îngrijea personal de educarea lor, găsea în devotata sa soție un supraveghetor atent și priceput.

La începutul lunii mai, în timpul unei violente crize, doctorul îi dădu prafuri prea puternice și, după o suferință cumplită, doamna Casandra se săvîrși din viață, la 11 mai 1713, în vîrstă de numai treizeci de ani, și fu înmormîntată în mănăstirea coloniei grecești din Moscova. Înălțată în veacul al XVI-lea, mănăsti-

rea fusese închinată, în 1669, Muntelui Atos. Cinstind memoria soției sale și cu gândul de a o face lăcaș de veci familiei sale, Cantemir zidi, în incinta mănăstirii, o biserică după planuri alcătuite de el, în stilul lăcașurilor moldovenești.

Anul 1713 îi mai aduse princepelui Cantemir o nouă mîhnire. O parte din boierii moldoveni, mînați de dorul de țară, primesc de la țar încuviințarea de a se reîntoarce în Moldova, prevalîndu-se de iertarea pe care Poarta o dăduse tuturor celor care trecuseră de partea rușilor la Stănilești. Printre cei ce-și luară rămas bun de la fostul domn, era și Ion Neculce, credinciosul său dregător, care pleca spre Țara Leșească unde va aștepta momentul prielnic să se reîntoarcă în Moldova.

III

Viața familiei Cantemir după stabilirea la Moscova decurge în același ritm, cu aceleași preocupări. Fiul de răzeși, ajuns principe serenism al imperiului, păstrase multe din deprinderile străbunilor săi și nu avea mai mare mulțumire decât trăind în climatul vieții de la țară, pe care îl regăsea în satul Solomino din gubernia Orlov. La Moscova venea mai mult pentru treburi și rămânea scurtă vreme. Acest regim de viață convenea de minune savantului care, metodic, perseverent redacta operele care-l vor consacra.

Trăia după obiceiul moldovenesc pe care slujitorii săi, îndrumați de credinciosul Antioh cămărașul și soața sa Ecaterina, îl respectau cu strictețe. Mai tăcut, mai cufundat în gânduri decât altă dată, principele găsea un deliciu inegalabil mâncând puiul pregătit cu măcriș și gustînd un pahar de vin bun. De fapt acum nu mai bea decât vin amestecat cu apă, fiind un dușman declarat al abuzului de alcool. Cînd i se întîmpla, la diverse prilejuri, să fie silit a gusta ceva mai mult vin, era indispus, uneori chiar mai mult de două săptămîni.

După petrecerea din viață a doamnei Casandra, principele supraveghea mai îndeaproape educația copiilor săi, încredințată la doi vestiți cărturari ai vremii: Anastasie Condoidi și Ivan Ilinski. Primul era o veche cunoștință a domnului. Îl întîlnise pe cînd acesta era predicator al Patriarhiei de Constantinopol; apoi îl regăsise în casa lui Petru Tolstoi, ambasadorul rus la Țarigrad, unde îndeplinea funcția de al doilea secretar. În timpul domniei lui Dimitrie Cantemir, spre a scăpa de prigoana

turcilor, care nu priveau cu ochi buni pe nimeni din cei care făcuseră parte din anturajul ambasadorului rus, fugi în Moldova, aciuindu-se la curtea domnească. După Stăniliești, trecu în Rusia, urmînd familia principelui. Cărturar de amplă formație, Condoidi vorbea curent greaca, latina și italiana, pe care le preda acum și copiilor lui Cantemir. După ce va sluji cu credință pe Dimitrie Cantemir, eruditul dascăl va urca în ierarhia ecleziastică, devenind asesor al Sinodului rus, profesor la Academia din Moscova și, în cele din urmă, arhiepiscop de Vologda.

Celălalt dascăl, Ivan Ilinski, își va lega numele de cel al lui Antioh Cantemir, fiul principelui, marcantă personalitate politică și talentat autor satiric, a cărui educație a supravegheat-o îndeaproape. Prin ale sale *Notationes quotidianae — Însemnări zilnice* — ne va transmite prețioase informații despre Dimitrie Cantemir, pe lângă care îndeplinea și funcția de secretar, ajutîndu-l la redactarea în rusește a corespondenței sale, mai ales în primii ani ai șederii în Rusia, sau tălmăcindu-i anumite opere. Traducerea rusească a *Sistemului religiei mahomedane*, lucrare redactată în latinește de Cantemir, o datorăm devotatului profesor și secretar, Ivan Ilinski, cunoscut mai mult prin traducerile sale din latinește, decît prin mediocrele sale tentative de versificare, se bucura de bune aprecieri din partea contemporanilor. Conteles Musin Pușkin a încercat, dar fără să reușească, să-l aducă în cancelaria imperială, ca translator de limba latină. De la Ilinski, odraslele princiare învățau limba rusă și literatura.

În primăvara anului 1714, principele Cantemir primi din partea țarului invitația de a veni la curte. Cantemir o acceptă sosind însoțit de doi fii și de domnița Maria. În cercurile diplomatice din capitala statului rus se știa că țarul prețuiește în mod deosebit pe principele moldovean și nutrește convingerea că, dacă s-ar fi încrezut în sfaturile de ordin strategic ale acestuia, războiul cu turcii ar fi avut un deznodămînt norocit pentru ruși.

Fiului sau Șerban, care număra numai șapte ani, i se făcu cîntecul de a fi orînduit să rostească în fața prea înălțatului țar un panegiric în limba greacă, onoare ce se

acorda numai fiilor celor mai de văză oameni ai împăratului. Textul panegiricului nu aparținea micului orator, ci, prin maniera construcției și ideile susținute, trădează mîna excersată a părintelui său. Acesta găsea prilejul, într-un stil metaforic, încărcat de aprecieri superlative la adresa țarului, să-și exprime nădejdea că în zilele domniei lui Petru va fi realizată eliberarea țării sale de sub jugul turcesc. Așa cum în mistica ortodoxă se credea că Hristos a biruit moartea, țarului îi revine misiunea istorică de a elibera creștinătatea — recte țările romîne și cele din Balcani — din opresiunea turcească.

Textul panegiricului redactat în stilul emfatic al epocii, folosind larg alegoria biblică, văzu lumina tiparului scurtă vreme după aceea, în traducerea rusească și latinească, sub titlul: *Lui Petru I, prea luminatului, prea puternicului, învingătorului și prea milostivului împărat, domnului și ocrotitorului său crează și oferă panegiricul înflăcărat soldatul prea slăvitului și păzitului de Dumnezeu regiment al Sf. Schimbări la Față și principe al prea sfintei împărății rusești și gospodar moldovenesc, prea plecatul serv Șerban Cantemir în Sf. Petersburg, în anul de cînd a născut Fecioara 1714, martie, cînd mergea al șaptelea an al vîrstei sale.*

Panegiricul avu urmări fericite pentru micul orator: i se dădură cadouri frumoase și fu primit în regimentul împărătesc de gardă.

Dimitrie Cantemir nu lăsă însă ca nădejdea sa în eliberarea Moldovei de sub jugul otoman să se exprime în aluziile, îmbrăcate în haina metaforică a psalmiilor și a tonului biblic, din panegiricul rostit de fiul său, ci înmîna țarului textul în latinește al unei scrieri, în care demonstra pe baze științifice că misiunea istorică a Rusiei era de a nimici Imperiul Otoman și de a aduce țărilor aflate sub jugul lui mult rîvnita libertate. Manuscrisul, o încercare merituoasă de generalizare filozofică a fenomenelor istorice, era intitulat *Monarchiarum physica examinatio*. Cantemir demonstra că istoria nu are o desfășurare haotică, ci din contră, cursul evenimentelor urmează o anumită ordine indispensabilă societății, care se află în continuă evoluție, potrivit legilor care o guvernează. Este interesant de relevat că autorul, adept

în ultimă instanță al concepției teologice, caută ca om de știință să desprindă și în viața socială o anumită legitate, așa după cum există una și în natură : „Nu există om care să se îndoiască de faptul că știința și mintea pătrunzătoare stabilesc ceea ce s-a creat pe baza unor principii cunoscute și ceea ce creează ordinea naturală neîntreruptă potrivit cu legile proprii“.

Forma de mișcare descifrată în societate este ciclică, istoria societății fiind succesiunea a patru monarhii : „...în conformitate cu modul în care apar și mor, monarhiile parcurg un cerc de dezvoltare natural și invariabil, așa că în ele se păstrează de asemenea ordinea necesară de succesiune a trecutului, prezentului și viitorului...“ Deși aplicarea unor forme a mișcării mecanice, mișcarea corpurilor cerești, în sfera vieții sociale este nefircască, alunecînd către o concepție filozofică mecanicist-vulgară asupra dezvoltării istoriei, Cantemir realiza totuși un remarcabil progres, încercînd să determine existența legilor care guvernează evoluția societății.

În cadrul mișcării sociale a unei monarhii, Cantemir remarcă trei principale momente evolutive : apariția, înflorirea și dispariția monarhiei. Dacă ideea creșterii și descreșterii nu este nouă ¹, în schimb faptul că mișcarea istorică este considerată ireversibilă, reprezintă un prețios câștig al concepției filozofice a mersului evolutiv ascendent al istoriei ². În istoria omenirii, Cantemir descifra succesiunea a patru monarhii „corespunzător cu cele patru părți ale lumii“ : răsăriteană, sudică, vestică, culminînd cu cea nordică reprezentată de Rusia.

¹ Și în literatura noastră istoriografică, stolnicul Constantin Cantacuzino recunoștea trei „stepene“ : „urcare, stare și pogo-rîre“, idee reintîlnită și în concepția prietenului său, italianul Marsigli, care tipărește în 1732, la Amsterdam, o carte bazată pe această idee : *Stato militare dell imperio ottomano incremento e decremento*.

² Cantemir susține un punct de vedere superior celui teoretizat, cîțiva ani mai tîrziu, de Giambatista Vico în *Principiile unei științe noi despre natura comună a națiunilor*, 1725. Filozoful italian pretindea, în mod greșit, că mișcarea socială este reversibilă. Societatea, susținea Vico, după ce parcurge cele trei trepte (vîrstele „zeilor“, „eroilor“, „oamenilor“) reia ciclul dezvoltării.

„*În perioada de îmbătrânire a acestei monarhii (dar înainte de decrepitudinea ei) [este vorba de Imperiul Roman și continuarea acestuia Sf. Imperiu germano-roman] s-au desemnat începuturile monarhiei care s-a întins asupra celorlalte popoare nordice, a monarhiei rușești, care, conform ordinei pe care natura niciodată nu o calcă (deoarece natura nu-și modifică legile sale) și care este veșnică (cu condiția grației divine) trebuia să se întindă și să crească asemănător monarhiei grecești centrale (deoarece partea Nordică, în raport cu Răsăritul și Apusul, este partea centrală și de mijloc).*” Astfel i se insinua țarului un întreg program politic, care viza eliberarea tuturor teritoriilor ocupate de turci. În acea perioadă însă, Turcia era un imperiu vast, încă puternic, deși se afla în fața declinului său politico-militar. Succesul unei acțiuni militare împotriva turcilor este inevitabil, deoarece existența Imperiului Otoman nu se încadrează ciclului firesc al istoriei, fiind „*un avorton și o progenitură monstruoasă a naturii*”, care „*a împiedicat un timp oarecare creșterea naturală și dezvoltarea progeniturii adevărate și firești, adică a monarhiei nordice, care este fiica legitimă și moștenitoarea celei precedente.*”

Concluzia pe care o trage, acum când relațiile dintre austrieci și turci tind să se înăsprească, prevestind reluarea unui război la care, participând, Rusia n-ar avea decât de câștigat, este clară: „*De pe acum cea de a patra monarhie, cea nordică, trebuie să înceapă să crească*”.

Țarul va fi citit cu bucurie această scriere în care se augura Rusiei o ascensiune politică și militară strălucită, ce venea într-o vreme în care succesele sale împotriva Suediei — ce vor fi continuate și în viitor — îi deschiseseră porțile spre apusul Europei și nu aștepta decât momentul prielnic ca să-și înfăptuiască și în sud planul de consolidare a țării.

Cu toată considerația de care se bucura la Curte, principele moldovean nu este scutit de unele neajunsuri de ordin material, cauzate de intrigile unor invidioși de la Curte. Într-o scrisoare din 30 mai 1714, Cantemir aduce la cunoștință țarului situația sa :

„Prea sfinte și prea milostive împărate,

La fericita plecare, majestatea-voastră împărătească a binevoit să răspundă cu milă la prea plecata cerere a robului tău, că ai poruncit ca la toate nevoile mele să mă adresez domnilor senatori, de la cari însă la nimic (nici o cerere) n-am răspunsul limpede. Nici salariul pe acest an (cu toate că a trecut a șasea lună) n-au binevoit să mi-l dea. Dumnezeu știe că și pentru cheltuielile zilnice am nevoie“.

Colonia grecească din Moscova vedea în Dimitrie Cantemir, poate datorită faptului că petrecuse mulți ani la Constantinopol, pe cel mai devotat protector al ei. Lui i se adresau membrii coloniei, la caz de nevoie, cu rugămintea de a interveni unde trebuie, spre a li se face dreptate. Exasperat că încă din toamna anului trecut, când fusese jefuit de nouăzeci de vedre de vin de un oarecare Procofie Terculis, a fost purtat pe drumuri fără să i se facă dreaptă judecată, neguțatorul grec Dimitrie Gherghiev îl roagă pe principele moldovean să intervină pentru el. Cantemir răspunde solicitării, rugînd-l în scris pe contele Golovkin să rezolve cazul neguțatorului, al cărui dosar se afla în cancelaria Afacerilor Străine.

Anul 1714 aduce principelui Dimitrie Cantemir o mare bucurie. Academia din Berlin, prin diploma din 11 iulie, îl primea membru al ei, aducînd astfel aleasă cînstire savantului moldovean, pe care viața diplomatică și zgomotul armelor nu l-au împiedicat să realizeze opere de mare importanță, durînd sieși și poporului său un trainic monument.

În diplomă se insistă pe faptul că domnitorul moldovean s-a consacrat studiului într-o vreme cînd zăngănitul armelor nu se stîngea o clipă, iar monarhii căutau gloria numai pe cîmpul de luptă. Spre marea sa laudă, după cuvîntul lui Platon, Cantemir se dovedi nu numai „filozof între regi, dar și rege între filozofi“. „Dar acest lucru, mai mult dorit decît nădăjduit pe vremea cînd Marte era mai puternic decît Muzele — se spune în Diplomă — iată-l împlinit, de cînd prea fericitul și prea înălțatul Dimitrie Cantemir, principe al Imperiului Rusesc și domn moștenitor al Țării Moldovei, printr-o pildă precît de rară, pre atît de lăudabilă și-a legat numele de

cel al cercetătorilor științelor, și prin alăturarea sa la societatea noastră, i-a adus acesteia cea mai aleasă po-doabă și strălucire. Ne bucurăm pe drept cuvânt pentru noul nostru succes și recunoaștem cu venerație înclina-rea demnă de cea mai mare laudă a principelui față de noi și de cercetările noastre.”

Cinstirea care i se aducea se răsfrîngea și asupra poporului său, harnic și talentat, căruia îi va aduce un fierbinte elogiu în a sa *Descrierea Moldovei*, lucrare pe care o va redacta din imboldul Academiei berlineze, cît și asupra Imperiului Rus care, sub ocîrmuirea luminată a țarului Petru I, proteja dezvoltarea științelor și a artelor.

Într-o scrisoare, din această perioadă, adresată de Cantemir unui membru al Academiei din Berlin, publi-cată în cunoscuta revistă din Leipzig *Neuer Bücher Saal der gellherter Welt* aflăm prețioase amănunte des-pre prodigioasa sa creație. Nesolicitat de treburi poli-tice, principele își dedicase scrisului întreaga sa forță de muncă. Propunea să se editeze o lucrare privind *Creșterea Curții otomane*, prima parte a viitoarei sale *Istoria pentru creșterea și descreșterea Curții aliosmă-nești*, precum și o altă scriere despre instituțiile tur-cești, care nu poate fi decît *Curanus*, prima parte a *Sistemului religiei mahomedane*, a cărei redactare o va isprăvi din imboldul țarului. Îl bătea gîndul să traducă și să tipărească și o lucrare privind origina poporului nostru, după toate probabilitățile, *De neamul moldove-nilor*, opera cronicarului Miron Costin.

Legăturile cărturarului român cu cărturarii germani erau destul de strînse și aceștia apelau la erudiția sa pentru a elucida anumite probleme sau îl rugau să-i în-formeze despre anumite aspecte ale vieții culturale ru-sești și orientale.

După Nicolae Milescu, remarcabilă figură a culturii noastre, care-și cîștigase faimă de cărturar printre sa-vanții apusului, Dimitrie Cantemir afirmă din nou poten-țele creatoare ale poporului nostru, dar cu mai mare strălucire, fiind primul cărturar român care dobîndește calitatea de membru al unei academii străine.

IV

Departe de țară, dar atașat mai mult ca oricând de destinul ei, Cantemir urmărește cu atenție evenimentele politice, în așteptarea momentului mult dorit al eliberării Moldovei. Pe căi ocolite, îi vin vești din cele două țări române și chiar din Țarigrad, de unde, cu mari precauții, Antioh, fratele său, îi trimite știri cu caracter politic și militar. Dimitre nu purta vreo supărare fratelui său mai mare, care, înainte încă de a se fi declarat fățiș de partea rușilor, când meghistanii îl considerau încă fidel Porții, îl pîrse de hainie, spre a se pune la adăpost de orice eventualitate. Firea lui mărînimoasă, spiritul său superior iertau rătăcirile fratelui său, greu de evitat în hățișurile pline de primejdii ale vieții la Poartă.

Acum se gîndea cum ar putea face ca să-i ușureze viața pe care o ducea Antioh în izolare și sărăcie. Cu tristețe află de prăbușirea proiectului de căsătorie a fiicei lui Antioh cu Radu, cel mai mic vlăstar al opulentului domn muntean, într-o împrejurare cumplită, care aduse și sfîrșitul rivalului său de altă dată.

Turcii priveau cu neîncredere domnia lui Constantin Brîncoveanu, a cărei mazilire fusese pusă la calc cu aproape patru ani în urmă. Între timp, capetele de acuzare se înmulțiseră, datorită Cantacuzineștilor. Relațiile dintre domn și puternica familie a Cantacuzinilor deveniseră foarte încordate după fuga spătarului Toma din tabăra de la Urlați, săvîrșită cu consimțămîntul rudelor sale, care nu vedeau cu ochi buni șovăiala și politica

duplicitară a lui Brîncoveanu. La rîndul său, domnul aprecia actul de curaj și lealitate al spătarului față de Rusia ca un gest de felonie care-i făcea și mai grea poziția sa față de turci. El încercă să limiteze puterea politică a Cantacuzinilor și porni împotriva lor cumplete persecuții, la care aceștia ripostează înmulțind pricinile de învinuire la adresa lui vodă. Deținînd copii după corespondența purtată de Brîncoveanu cu austriecii și cu rușii, Cantacuzineștii redactară un arz în care aduc domnului acuze deosebit de grave: corespondența cu împărățiile creștine; conferirea de către împăratul Leopold pentru el și descendenții săi de partea bărbătească a titlului de principe al Imperiului Roman; asigurarea unor rezerve serioase de bani în Germania și Veneția; locuiește cea mai mare parte a anului la Tîrgoviște, pentru a fi mai aproape de Transilvania, în cazul că ar fi venit momentul să fugă; Toma Cantacuzino ar fi plecat la ruși cu știrea și învoirea sa; și-a bătut bani cu propriul său chip. Arzul este trimis la Brașov prin intermediul lui Mihai Cantacuzino, care, împreună cu Dumitru Racoviță, fratele mazelului Mihai Racoviță, îl întărește cu pecetile falsificate ale unor boieri. La Tîrigrad, arzul fu dus de vătăful de aprozi al lui Brîncoveanu, trimis de acesta cu treburi la împărăție. Aci îl înmînă lui Mihai Racoviță, care îl aduse la cunoștința vizirului. Soarta Brîncoveanului era pecetluită. Rămînea de găsit doar prilejul, spre a nu da nimic de bănuît abilului domn muntean. Și iată că marele vizir primește din partea lui Brîncoveanu o scrisoare prin care i se cerea consimțămîntul de a oficia căsătoria mezinului său cu fata mazelului Antioh Cantemir. Rugămîntea Brîncoveanului era însoțită de argumente puternice: 4000 de galbeni și o splendidă blană de samur. Generozitatea sa surprinse chiar și pe vizir, oricît de obișnuit era să primească bacșișuri, cu orice prilej. Reținînd blana și refuzînd banii, vizirul își dădu încuviințarea și hotărî chiar ca alaiul miresei să fie însoțit de la Tîrigrad în Țara Romîncască de un capegi-bașa și un ceaș. Conducătorul cortegiului era capegi-bașa Mustafa, prieten vechi al domnului, care zicea că va purcede mai departe spre Bender cu niscaiva treburi.

Alaiul sosi în București în seara zilei de 23 martie 1714. Mustafa-aga cere să fie primit în audiență abia a doua zi. Miercuri dimineața, Brîncoveanu se pregăti să-l întâmpine în frumosul său palat, cu cinstea cuvenită unui înalt oaspete și iubit prieten. Întîlnindu-se cu domnul, după obicei, Mustafa-aga scoase năframa neagră, punîndu-i-o pe umăr și declarîndu-l mazil. În lanțuri, împreună cu întreaga familie, Brîncoveanu este pornit spre Țarigrad, unde fu întemnițat la Edicule, iar la 15 august, același an, fu ucis împreună cu coconii săi. La Iali-chioșc, Chioșcul mării, locul execuției, erau de față sultanul, care urmărea scena dintr-un caic, membrii corpului diplomatie și o mulțime imensă venită să asiste la tragicul spectacol. Execuția începu cu Ienache Văcărescu și continuă cu cei patru fii ai domnului : Matei, Radu, Ștefan și Constantin. Ultimul care muri sub securea gîdelui fu Constantin Brîncoveanu, obligat să îndure chinul de a-și vedea fiii decapitați unul după altul. Martorii oculari ai acestei execuții, care duresc mai puțin de opt minute, o consideră imaginabil de singeroasă.

Doamna Maria, văduva răposatului domn, mai îndură împreună cu cei patru gineri ai săi încă trei ani de temniță, după care-și recăpătă libertatea, întorcîndu-se în țară. În 1720, văduva doamnă obținu permisiunea de a aduce în țară osemintele Brîncoveanului, îngropîndu-le în biserica Sf. Gheorghe Nou.

Anul 1714 aduce cu sine, după multe încercări neizbutite de a-l urni de aci, și evacuarea șvedului din olaturile Moldovei și ale împărăției turcești.

Carol al XII-lea, care își văzu spulberate nădejdiile de a provoca un nou război ruso-turc, se decise să părăsească Turcia. La 1 octombrie 1714, însoțit de o gardă turcească, părăsi Demirdașul — locul unde își avea tabăra în care fusese stabilit cu forța de sultan pentru a nu mai învenina relațiile cu Rusia — și veni în Muntenia. La Pitești, regele fugi aproape singur, părăsindu-și suita și trecu în Transilvania pe la vama Branului, îndreptîndu-se spre Ungaria. Regele călătorea incognito ; crainicii vesteau apropierea suveranului dar, la venirea suitei, se spunea că acesta trecuse deja înainte. Regele,

căruia i se spusese altă dată „Leul invincibil“, alerga temător ca un iepure.

Dimitrie Cantemir fu fără îndoială îndurerat de cursul luat de evenimente, altul decât cel scontat de el și care îndepărta, o dată mai mult, clipa revenirii sale în patrie. În semn de deplină normalizare a lucrurilor și a statornicirii păcii între cele două împărății, ostacității ruși primiră îngăduința să se întoarcă în țară. Pe drum, căpitanul Șeremetev se prăpădi în condiții nelămurite, la Nemirov. Se pare că moartea s-a datorat unui simplu accident: a mâncat ciuperci otrăvite. Nu este exclusă nici posibilitatea unui asasinat, pus la cale de tătari, care nădăjduiau că, îndurerându-l pe feldmareșal, să-l determine la acte provocatoare, care ar fi putut duce la ruperea păcii. Generalul își jeli fiul cu adâncă durere, dar nu provoacă nici un incident.

Succesorul lui Brîncoveanu în scaunul Țării Românești, Ștefan Cantacuzino, îndrumat de tatăl său, stolnicul Constantin Cantacuzino, șef al cancelariei domnești, continua să dezvolte relații de prietenie cu Rusia. Mazilit pe neașteptate, vodă este dus împreună cu tatăl său la Țarigrad și, în noaptea de 6—7 iunie 1716 fură sugrumați, pentru vina de a se fi hănit la ruși. Le-au împărtășit soarta unchiul domnesc Mihai Cantacuzino spătarul și cumnatul domnesc, Radu Dudescu, două zile mai târziu, pentru aceeași vină. Plăteau cu capul pentru nobila lor năzuință patriotică de a-și emancipa țara de robia turcească, înscriind în istoria prieteniei popoarelor romîn și rus o memorabilă pagină de demnitate și civism.

V

În 1716, izbucni războiul turco-austriac, care reaprinse în inima lui Cantemir speranța că, prin participarea Rusiei la conflict, va fi eliberată patria sa de sub jugul otoman. Pentru început, țarul se arătă dispus să folosească prilejul care i se părea oportun, mai ales că succesele repurtate împotriva șvezilor îi lăsau oarecum mină liberă de acțiune și în sud. Reprezentantul țarului la Viena făcu guvernului austriac propunerea unei alianțe militare, refuzată însă, deoarece Austria era conștientă că prin victoria aliaților în acest război prestigiul Rusiei va crește considerabil. Și apoi planul de expansiune al guvernului austriac ar fi fost îngăduit de Rusia, în care popoarele din Balcani vedeau pe adevăratul lor eliberator.

În aceste condiții, Petru socoti folositor să întreprindă o nouă călătorie în apusul Europei, fiind interesat îndeosebi să viziteze Franța și Olanda, în vederea izolării politice a Suediei, care căuta cu înfrigurare să-și atragă noi aliați. Pentru țarul atât de agitat și însetat de noutăți călătoria avea nu numai un scop politic, ci și unul de studiu, fără să ocolească însă tot ceea ce l-ar fi putut desfăta și reconforta, după anii petrecuți pe cîmpurile de bătălie.

Înțelegînd că țarul abandonează proiectul unui război cu turcii, Cantemir încercă să-l însoțească, socotind că pe parcurs se va ivi prilejul să rediscute cu el chestiunea, spre a-l înfrîuri pentru o concluzie favorabilă intențiilor sale. Țarul îi refuză propunerea, sfătuit și de unii colaboratori apropiați, care-i mai atrăseseră,

de altfel, atenția că în cercurile politice otomane menținerea principelui moldovean în anturajul său era cotată ca un act provocator și o confirmare a politicii antiturcești a Rusiei.

Cîtă vreme țarul este plecat în străinătate, Cantemir preferă să trăiască la țară, lăsîndu-se furat de poezia naturii și de preocupările gospodărești, care-i oferă mici bucurii și-i creează impresia continuării felului de viață din Moldova. Dornic să reconstituie cît mai deplin ambianța țării sale, Cantemir găsi în multilateralitatea geniului său calități de excelent arhitect, pe care le puse în valoare cu acel patos ce străbate fiecare din acțiunile lui. Pe moșia din Orel, fundează un orașel căruia îi dă numele său, Dimitrovka, ai cărui locuitori, întru început, erau în exclusivitate moldoveni. Aci, Cantemir înălță și o biserică, după propriile sale planuri, în stilul construcțiilor similare moldovenești. De altfel și în alte trei sate ale sale, Cantemir va înălță biserici după propriile sale concepții. Infrumusețarea Dimitrovkai va fi o preocupare permanentă a principelui, lucru mărturisit de numeroase scrisori. La Dimitrovka își petrecea cu precădere verile, găsind liniștea de care avea nevoie, iar ambianța moldovenească îi crea iluzia de a se regăsi pentru cîtva timp în patria sa.

Vin și unele necazuri. La 29 ianuarie 1716, principele Dimitrie Mihailovici Colișin îi transmite ordinul senatului de a vărsa visteriei imperiale suma de 15.000 de ruble, contribuție pe care orice nobil trebuie s-o dea țarului, și pe care Cantemir n-o plătitise timp de cinci ani. Nedispunînd de această sumă, care, potrivit privilegiului acordat anterior, nu i s-ar fi convenit cerută, principele se adresează țarului, cu rugămintea de a i se ierta și de a se clarifica în viitor situația în această privință. Ca răspuns la scrisoarea principelui, țarul trimise din Amsterdam o înștiințare senatului prin care era de acord ca impozitul debitat să fie iertat, „*iur de acum înainte toate dările de pe supușii lui să fie luate în visteria noastră cum se cuvine și de la alți proprietari*“. Situația nu pare să mulțumească pe Cantemir, hotărîrea țarului nefiînd conformă cu capitulațiile

anterioare. Într-o scrisoare, cere lui Petru o nouă confirmare a privilegiilor sale : „I Pentru tot ce mi s-a dat mie în bani sau în moșii din mila prea luminății voastre maiestăți împărătești, ordonă, stăpîne împărate, să se dea confirmarea pentru întreținerea mea pe vecie și moștenitorilor mei în proprietate, potrivit diplomei date pînă acum de către maiestatea-voastră împărătească.

2 Pentru moșiile mele, atît cele de lîngă Moscova, cît și cele din regiunea cazacilor, binevoiește, prin clemența ta, atotputernice stăpîne împărate, să nu se ia nimic în visteria maiestății voustre împărătești, așa cum mi-a fost promis la început.“

Cere de asemenea să i se reîmputernicească autoritatea sa asupra moldovenilor din Rusia, asupra cărora „domnii guvernatori, colonei și ceilalți comandanți să nu aibă nici un drept“. Cu demnitate, principele dorea „printr-o diplomă specială, stăpîne împărate, să binevoiești a confirma împreună cu privilegiile date mie mai înainte și pentru serviciile credincioase și drepte ale mele față de prea luminata maiestate a voastră, ordonă atotputernice stăpîne împărate, ca acele să rămîie inviolabile și irevocabile“.

Profitînd de absența împăratului, senatul caută să temporizeze aplicarea ordinului de anulare a datoriei și, pentru neplata ei, pe una din moșiile lui Cantemir, țărani fură bătuți, ba chiar trimiși în pușcărie.

Se întîmplă ca în acest an, 1716, Cantemir să fie nevoit să facă uz de dreptul său jurisdicționar asupra moldovenilor. În timpul unor petreceri se iscă o încăierare la care boierii moldoveni scoaseră săbiile, tăinduse. Bătăia se soldă cu doi morți și mai mulți răniți. Victimele se plîng principelui, care cercetează cazul și împarte dreptatea. Pe trei dintre vinovați i-a condamnat la moarte, iar pe ceilalți la galere. La rugămințile familiilor condamnaților, comută pedeapsa cu moartea în pedepse corporale. Țarul, căruia i se aduse la cunoștință sentința rostită, o aprobă. Pentru prima oară în Rusia un nobil exercita funcțiile judecătorești în numele său propriu, nu al țarului.

Problemele personale nu-l împiedică pe Dimitrie Cantemir să urmărească îndeaproape evoluția eveni-

imentelor externe și starea de spirit din țările române. Războiul dintre turci și austrieci i se pare un oportun prilej, care putea fi folosit cu profit pentru politica externă a Rusiei, spre a înfrina tendințele anexioniste ale Curții de la Viena. Cantemir se informează atât prin boierii emigrați în Rusia, cit și direct de la anumiți boieri moldoveni, care priveau cu tot mai multă încredere spre răsărit. Oamenii de încredere ai principelui, prevalându-se de pașaportul rusesc, îi aduc din călătoriile lor informații pe care le face apoi cunoscute țarului. Cu aprobarea lui Petru, trimise, la 19 septembrie 1716, un om de încredere în Transilvania, pentru a cunoaște în mod amănunțit curentele de opinie din țările române, atitudinea românilor față de politica habsburgică. Solul lui Cantemir se întoarce la 3 februarie 1717, aducându-i veștile așteptate despre starea de lucruri din locurile cercetate. Așteptând solul, Cantemir adresase încă din luna ianuarie o scrisoare prin care cerea țarului încuviințarea de a-l vizita în Olanda, scopul călătoriei fiind de fapt acela că „*potrivit obligațiunilor de supus și fidelității cinstite am ceva de propus maiestății voastre, ce se impune de vremurile de azi*“. Evident mărturisește în scrisoarea sa principele, ar fi fost și o vizită de curtoazie, „*să mă îndulcesc în necazurile mele*“ văzându-și protectorul, dar și o călătorie instructivă: „*am mare dorință de a vizita acele țări*“.

Neprimind un răspuns urgent, Cantemir îl anunță pe țar prin intermediul secretarului Menșikov de cele aflate în Transilvania. Îl înștiințează și pe contele Golovkin, care era la curent cu întreaga chestiune, recomandându-i însă discreție deplină, ca nu cumva să aibă de suferit cei despre care se vorbește în raportul său, dacă acesta ar ajunge la cunoștința adversarilor.

În memoriul său, Cantemir insistă asupra nemulțumirii boierilor munteni față de ocîrmuirea imperială, care, în acest moment cînd trupele lor pătrunseseră în Țara Românească, se deziceau de mai vechile acorduri încheiate cu Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu. Boierii pribegiți la austrieci trăgeau nădejde că țara va fi eliberată de oprimarea turcească, iar domn

va fi numit Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino. Austria nu întârzie să-și dea arama pe față. Trupele ei, care pătrund în Țara Românească, se dedau la jafuri, la fel de cumplite ca ale otomanilor. Nici situația pribegilor nu e mai bună. Ei aduseseră cu sine sipele încărcate cu odoare scumpe și, spre a avea deplină încredințare că le vor scăpa, le încredințează spre păstrare generalului comandant al trupelor imperiale din Transilvania, dar acesta sparge lacătele și se înfruptă din avutul lor. „*Dar a survenit o confuzie și mai mare — notează Cantemir — întrucât s-a ordonat ca acel principat muntelesc să fie transformat într-o simplă provincie, și domnitorul său să nu aibă titlul de principe sub următoarea condițiune rece: dacă sus-numitul principe Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino, se va mulțumi cu titlul de guvernator, fiind subordonat general-comandantului Transilvaniei, atunci va fi trimis însoțit de armata cezarului să ia în ocîrmuire acea țară.*”

Boierii munteni, în frunte cu beizadeaua Gheorghe, erau însă ferm hotărâți să nu accepte condițiile acestea încălcătoare ale mai vechilor înțelegeri între cele două țări, și au trimis chiar o solie la Curtea imperială pentru a-și cere drepturile. Față de politica neloială a Vienei, ochii tuturor sînt ațintiți asupra Rusiei, singura țară care acum ar putea stăvili tendințele de cîtropire ale Austriei.

„*Adunarea mai sus numiților boieri munteni și a tuturor episcopilor și a altor persoane din cler, văzîndu-și situația în astfel de încurcătură, s-au consfățuit împreună și în taină s-au legat cu jurămint... că dacă deputații trimiși la curtea maiestății sale cezarului nu vor putea obține ca domnia acestui principat să fie independentă și Gheorghe Cantacuzino să fie principele lor, după obiceiul strămoșesc, au hotărît unanim să suporte ori și ce persecuție, chiar captivitatea, și în acest scop să se împartă în alte țări și să ceară cu respect protecția altor monarhi. Îndeosebi mă însărcinează pe mine să intervin pe lângă maiestatea-sa imperială.*

Și cu toate că din cauza fricii, ei nu-și manifestă intențiunile lor în scris, dar au comunicat verbal cînos-

cutului nostru despre situația lor încurcată cu scopul de a li se aduce la cunoștință, dorind a afla părerea noastră, ce să facă în asemenea încurcătură, văzînd clar că ei nu pot trăi sub stăpînirea germană, și mai cu seamă știm că sub cezari ei vor avea de suferit mult mai mari greutăți decît sub turci.

Celelalte, cari mai mult se referă la interesele maiestății sale imperiale, temîndu-se ca aceasta să nu pătrundă sub formă de povestire sau știre în popor, ceea ce i-ar duce la mari nenorociri, au rugat să aduc despre aceasta la cunoștința maiestății sale imperiale verbal, la ce voi aștepta la Sankt-Petersburg ordinele maiestății sale imperiale.”

Concluzia nemărturisită a memoriului, insinuată însă stăruitor, este aceea a participării Rusiei la conflagrație, cele două țări romîne fiind gata să-i accepte suzeranitatea în locul celei turcești sau austriece.

Printre memoriile cu caracter politic, trimise de Cantemir țarului în această epocă de efervescentă politică¹, unul merită o mai mare atenție, întrucît relatează politica lui Constantin Brîncoveanu și a boierilor Cantacuzino în perioada anilor 1688-1716. Memoriul, descoperit în arhiva particulară a țarului, a fost reprodus în volumul II al *Jurnalului lui Petru cel Mare* (Petersburg, 1772) cu titlul: *Minunata revoluție a dreptății lui Dumnezeu asupra familiei vestiților Cantacuzini din Țara Romînească și a Brîncovenilor*.

Bazîndu-se pe caracterul rece și succint al lucrării, ca și pe faptul că este redactată la persoana a treia, anumiți cercetători au fost înclinați să tăgăduiască lui Cantemir paternitatea ei². Scrierea aparține însă fără

¹ Majoritatea istoricilor datează geneza memoriului în anii 1717—1718. În romînește lucrarea a fost tradusă de V. Vîrnăv: *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*, în *Arhiva Romînească II* și G. Sion, *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor din Țara Romînească*, în *D. Cantemir: Opere* (Ediția Academiei Romîne), vol. V—L.

² Gh. Sion în *Prefața* la traducerea romînească a lucrării, consideră că „în acesta (Memoriu) se află un talent și o inteligență mult mai inferioare”, ca metodă și exactitate celorlalte lucrări ale lui Dimitrie Cantemir.

îndoială fostului domn moldovean. Ideile susținute, condamnarea, cu mai multă asprime decât se cuvenea a politiciii lui Brîncoveanu, elogiul adus politiciii anti-turcești a lui Șerban Cantacuzino, acreditarea ideii că acesta a murit otrăvit de partida Cantacuzinilor (idee prezentă și în *Viața lui Constantin Cantemir*) sînt argumente decisive în sprijinul ideii că memoriul a fost redactat de Dimitrie Cantemir.

Memoriul n-a fost adresat însă personal de autor, ci prin intermediul unui colaborator apropiat al țarului, ceea ce explică alcătuirea lui cu rigoarea unui act de cancelarie, impersonal. Redactînd lucrarea cu un spirit de parțialitate de puține ori prezent într-o operă vastă, de mare probitate, Dimitrie Cantemir năzuia pe de o parte să clarifice țarului și cabinetului său unele probleme privind politica țărilor romîne, utile în această perioadă, iar pe de altă parte să reamintescă țarului atît credința cu care a slujit cauza prieteniei moldo-rusești, cît și remarcabilele sale talente politice, care ar putea sluji cu folos cauza imperiului rus.

În vara anului 1717. țarul se întorsese în grabă în țară pentru a potoli tulburările ce se iscaseră. Dușmanii reformelor sale profitaseră de absența lui și, făcîndu-și din țarevici o unealtă, pregăteau detronarea sa. Țarul descoperi complotul, îl lichidă și pedepsi cu asprime pe complotiști. Între 3 februarie 1718 și pînă la jumătatea lunii martie, pe eșafodul ridicat în Piața Roșie din fața Kremlinului fură văzute cîzînd multe capete, care erau apoi înfipite în țepile ce înconjurau eșafodul.

În timpul șederii sale la Moscova, țarul îl vizită pe Dimitrie Cantemir, prilej de clarificare a chestiunilor la care Petru nu răspunsese pînă atunci și a celor pe care principele dorea să le aducă la cunoștință verbal. În mod special, discuțiile s-au purtat asupra soartei Moldovei și a Munteniei. Cantemir trăind o nouă speranță într-o intervenție a Rusiei în războiul turco-austriac. Amintea țarului că moldovenii își așteptau din nou, în această conjunctură, privirile spre el, nădăjduind ajutor. Bineînțeles lucrurile nu se lămuresc pe loc și chestiunea va forma în continuare, obiectul unei voluminoase

corespondențe. Într-un memoriu din ianuarie 1718, după ce îi reamintește țarului promisiunea făcută în 1711 „că dacă (moldovenii) vor jura credință reșnică și vor păstra fidelitate și se vor ținea de promisiunile lor, atunci și maiestatea-voastră imperială nu-i va lăsa niciodată și întreg poporul moldovenesc va avea apărător în toate necazurile“, îi aduce la cunoștință nenorocirile îndurate după Stănilești: „... s-au împrăștiat săracii moldoveni în toate părțile, iar cei ce au rămas în Moldova au suferit fără margini și astăzi sufăr în fiecare zi tirania. Mulți sînt uciși, au fost (uciși) și atunci, iar anul trecut au fost luați în robie 80.000 de suflete și au fost stricate bisericile și sfintele mănăstiri incendiate și arse, și în special mănăstirea noastră, punîndu-i-se mină, a fost distrusă și osemintele părintelui nostru scoase și profanate“.

Îi atrage diplomatic atenția asupra oportunității unei luări de atitudine, acum, cînd întreg poporul i-ar sprijini acțiunile: „Începîndu-se războiul între cezar și sultan, foarte mulți din bieții moldoveni se omoară și se ruinează în fiecare zi cit din partea cezarilor (austrie-cilor), atît și din partea turcilor și a tătarilor, astfel că toți au ajuns la o ruină de nesuferit. Poporul moldovenesc ajungînd la o așa mare nenorocire, cîteva luni în urmă mitropolitul a trimis să ceară (ajutor) pe un arhimandrit, iar acum a sosit la Kier arhiepiscopul de Roman, după cum am fost încunostiințat de către el printr-o scrisoare. Boierul de primul rang Sturza a trimis aici pe doi fii ai săi, iar ceilalți boieri refugiați, unii în Transilvania, iar alții în Polonia și în alte țări, îmi scriu și roagă mila maiestății voastre imperiale ca să nu lăsați acest popor moldovenesc (care a jurat credință maiestății voastre și o ține și astăzi), să fie nimicit cu totul de către turci, tătari și cezarieni, să-i ajutați într-un fel oarecare, iar pe urmă Dumnezeu va îndrepta inima și rugetul maiestății voastre, și, potrivit făgăduinței tale, să nu lași ca acest popor creștinesc și principatul să piară cu desăvîrșire.

Asupra situației (de acolo) dacă maiestatea-voastră imperială va binevoi să întrebe, eu care cunosc chestiunile acestor țări, voi comunica maiestății voastre impe-

riale părerile cum ar fi de procedat mai bine și cu mai multă siguranță”.

Nu este uitat nici fratele său Antioh, care continua să ducă la Țarigrad o existență vitregă. Ca urmare a atitudinii politice a fratelui său, Antioh fusese amendat cu o mare sumă de bani, care practică îl ruinase. I se pusese și o serie de interdicții greu de suportat : n-avea voie să iasă din casă, nici să meargă pe stradă, nu i se îngăduia să se ducă la biserică. Principele Dimitrie se simte responsabil de soarta fratelui său : „*și toate acestea le suferă din cauza mea,*” scrie el țarului, rugându-l să-i acorde și fratelui său un ajutor bănesc anual și să-i creeze posibilitatea de a fugi din captivitate, „*să-l fure din Țarigrad*”. Mai cere îngăduința de a aduce din Moldova pe doi nepoți ai săi, temându-se că viața lor este în primejdie din partea turcilor. În schimb, Dimitrie Cantemir îl asigură pe țar că fratele lui îl va sluji cu fidelitate : „*Fratele meu, îndrăznim să declarăm, făgăduiește să servească și la Țarigrad cu credință majestății sale imperiale, numai că acea corespondență, în afară de mine, să nu fie cunoscută de nimeni*”. Într-adevăr Antioh trimetea știri cu caracter politic și militar, care prin intermediul lui Dimitrie, ajungeau la cunoștința țarului.

În februarie 1718, Dimitrie Cantemir intervine pe lângă suveranul său ca să elibereze din temnițele Kievului pe niște moldoveni, care fugind de „*lanțurile tiraniei tătărăști și turcești*” avuseseră parte de o primire puțin prietenoasă din partea guvernatorului Kievului.

Părăsind Moscova, țarul ceru și principelui Cantemir, al cărui sfat îl căuta acum tot mai des, să vină în stolița cea nouă a împărăției, care purta numele înfăptuitorului ei — Petersburg. Principele veni singur. Familia îi rămase la Moscova, fiica sa Smaranda fiind bolnavă de oftică și în neputință să suporte oboseala unei călătorii grele, care i-ar fi primejduit și mai mult viața. De altfel principele își dădea seama cu durere că zilele iubitei sale fiice erau numărate.

VI

Retras la moșie, departe de larma orașului, Dimitrie Cantemir se consacră pasionat studiului, continuând să muncească frenetic și inspirat la *Istoria pentru creșterea și descreșterea curții aliosmănești*. În conjunctura politică a războiului turco-austriac, sensurile politice antiotomane ale scrierii sale s-ar fi dovedit de netăgăduită actualitate, constituind un îndemn indirect la participarea Rusiei la război.

Iată însă că pentru o vreme, Cantemir întrerupe cursul *Istoriei otomane*, dedicându-se, cu perseverența care l-a caracterizat întotdeauna, unei lucrări închinată patriei sale, căreia îi visase un viitor luminos și în a cărui împlinire nu contenea să nădăjduiască. Lucrarea, scrisă în latinește, era intitulată *Descriptio Moldaviae (Descrierea Moldovei)* și autorul trăgea nădejde s-o pună și pe frumoasa limbă românească. Cărui îndemn dăduse ascultare pana neistovită a cărturarului, care, cu această lucrare, pășește în faza de maturitate a scriului său, din care vor crește acele impresionante opere cu caracter istoric ce-i vor statornici faima între contemporani și îi vor purta numele, slăvit, în posteritate? Undeva, în paginile Hronicului, scriitorul mărturisește a fi găsit îndemn din partea Academiei din Berlin. Trebuie să-i dăm crezare, dar să nu vedem în solicitarea savanților berlinezi cauza hotărâtoare ce l-a determinat să scrie o carte la care medita de mai multă vreme, izvorită din marea sa dragoste de țară.

Lucrarea este gândită pe un plan vast și înălțată pe o concepție științifică superioară celor mai buni contem-

porani ai săi. În țările romine, lucrări unitare, cu caracter monografic lipseau. Fragmentar și încorporate într-un context istoric, în opera lui Miron Costin apar sumare notații despre geografia Moldovei. În mod just, Dimitrie Cantemir înțelege geografia ca prezentare a cadrului geografic în strinsă dependență cu factorii etnografici, politici și istorici, realizată într-o unitate de metodă și profunzime de observație care se întrevedeau numai în opera profesorului său Meletie, și erau destul de palid reprezentate în cartea lui Martin Cromer : *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae, libri duo*, cu care Cantemir are puncte de contact. *Descrierea Moldovei*, prin concepția ei științifică asupra geografiei, pusă în valoare prin etnografie și istorie, depășește hotărît lucrările similare ale vremii, pe care Cantemir le-a consultat în prealabil cu cunoscutele-i pornire spre investigația exhaustivă¹. Se poate afirma hotărît că *Descrierea Moldovei* nu este numai prima scriere de acest gen în literatura românească, ci și o lucrare ce a contribuit la dezvoltarea literaturii europene a genului.

În partea întâi a cărții *Partea geografică* sînt descrise ținuturile și târgurile, munții, cîmpiile și pădurile Moldovei, și în legătură cu acestea sînt prezentate bogățiile țării. Partea a doua *Partea politică* prezintă numeroase referiri la forma de stat a țării, la clasele sociale, la legile și veniturile țării, relațiile Moldovei cu Poarta, ceremonialul pentru diversele evenimente de la Curtea Domnească etc. În ultima parte *Despre cele bisericești și ale învățaturii în Moldova* dă informații interesante privind religia, cultura și limba moldovenilor.

Partea cea mai valoroasă a cărții este aceea în care

¹ Izvoarele și modelele *Descrierii Moldovei* au fost indicate de P. P. Panaitescu : *Geografia veche și nouă* a lui Meletie de Arta, redactată la 1701 și tipărită douăzeci și șapte de ani mai tîrziu, consultată în manuscris ; *Introducere în geografie*, de Hrisant Notara, apărută la Paris în 1716, dar scrisă la o dată anterioară ; *Descriptio veteris et novae poloniae* de St. Sarnicki, editată la Cracovia în 1585 ; cartea citată a lui Martin Cromer etc.

sînt înfățișate aspecte sociale contemporane, moravuri și alcătuiri politice ale vremii, cuprinse îndeosebi în capitolele închinat alegerii și descăunării domnilor, ierarhiei boierești, legislației, obiceiurilor de nuntă și îngropăciune etc. Scriitorul acordă o importanță deosebită producțiilor populare — dansuri, obiceiuri, legende etc. — spre a defini specificul vieții acestui popor, dovedind o înțelegere superioară a caracterului și funcției sociale a folclorului.

În ceea ce privește aprecierile despre perioada mai veche a istoriei Moldovei, acestea trebuie privite cu rezervă, autorul comițînd numeroase inexactități, dintre care cele mai grave sînt cele care ignoră transformările survenite de-a lungul secolelor în structura societății, considerînd valabile stările de lucruri din vremea sa, pentru timpurile trecute.

Scrierea era însoțită și de o hartă a Moldovei, care, în ciuda deficiențelor ei, are o imensă valoare documentară. Această primă hartă a Moldovei ne dezvăluie în Cantemir un geograf serios, inițiat în studiile de cartografie, fapt dovedit și de harta întocmită Constantinopolului.

Valoarea deosebită a acestei cărți rezidă tocmai în factura ei de mărturie a unui domn patriot asupra realităților țării sale, a societății în mijlocul căreia a trăit. O atare scriere este cu atât mai prețioasă, cu cît este unica de acest gen în literatura noastră veche. Factura cărții corespunde nu numai unei necesități de metodă, ci și patriotismului autorului, care scrie cu mîndrie despre patria sa, dorind să impună străinătății imaginea unui popor viteaz și a unei țări bogate. Scriitorul își propune și de astă dată o strictă obiectivitate. „*În vreme ce încercăm să descriem năravurile moldovenilor (lucru despre care nimeni sau numai pușini străini au o imagine adevărată), dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă pe de o parte să lăudăm neamul din care ne-am născut și să înfățișăm pe locuitorii țării din care ne tragem, iar pe de altă parte, dragostea de adevăr ne împiedică, într-aceeași măsură, să lăudăm ceea ce ar fi, după dreptate, de osîndit*“. În problemele pe care le discută, Cantemir se pronunță cu chibzuință, cîntărind argumen-

tele, consemnând punctele de vedere opuse, spre a oferi cititorului posibilitatea să verifice singur concluzia la care ajunge el.

În capitolul *Despre năravurile moldovenilor*, conducându-se după principiul că este mai de folos a semnaliza „cusururile care-i slujesc” decât a-i „înșela cu lingușiri”, Cantemir adoptă o poziție critică, evidențiind în egală măsură luminile și umbrele de caracter ale moldovenilor. Aceștia sînt arătați „cutezători, semeși”, „glumeți și veseli”, doritori „să petreacă în ospețe”. Ostași iscusiți, ei „întind” bine arcul, „poartă” cu îndemnare sulita, arma favorită fiind însă paloșul. Ospeția moldovenilor e vrednică „de cea mai mare laudă; căci deși foarte săraci din pricina învecinării cu tătarii, totuși nu se dau înapoi niciodată să dea mîncare și găzduire unui oaspe și-l adăpostesc fără plată timp de trei zile, împreună cu calul său. Pe străin îl primesc cu fața voioasă, ca și cînd le-ar fi fost frate sau altă rudenie. Unii așteaptă cu masa de prînz pînă la al nouălea ceas din zi... ca să nu mănînce singuri...” Două dintre defectele atribuite de Cantemir — lenevia și că „nu sînt iubitori de învățătură” — nedreptătesc pe harnicii moldoveni din rîndul cărora s-au ridicat minți luminate ce au ilustrat strălucit cele mai diverse domenii ale culturii noastre.

Pentru boieri, abțiați după cîștiguri lesnicioase, țărării, oricît de mult și din greu ar fi robotit, păreau a nu munci îndeajuns. Cantemir, exponent și sprijinitor al statului feudal sub forma monarhiei absolute, nu putea avea altă concepție asupra menirii țăranilor, mai ales acum cînd comerțul de grîne pretindea folosirea fără cruțare a brațelor de muncă.

Reflectă însă în aceste rînduri și împotrivirea iobagilor la împilarea neomenoasă la care erau supuși — o formă simplă a luptei de clasă, pe care țăranimea o ducea cu înverșunare împotriva asupritorilor ei fiind nesupunerea la muncă. Iată de ce înțelegerea lui D. Cantemir, generoasă și justă, în alte probleme, se dovedește acum incompletă și nedreaptă.

În vremea cînd scria *Descrierea Moldovei*, concepția social-politică a lui Cantemir, sugerată în *Isto-*

ria ieroglifică, concretizată în parte în tratatul de alianță încheiat la Luțk cu Petru cel Mare, este pe deplin încheată. Idealul său politic găsește acum prilejul de a se dezvălui în mod mai complet.

Monarhul care voia să conducă absolut și să stabilească dreptul ereditar la domnie al familiei sale, într-o vreme în care spiritul de partidă învenina viața țării, iar domnul era o uncaltă neputincioasă în mina marilor latifundiari, Cantemir îndreaptă împotriva marii boierimi o critică pe cât de aspră, pe atât de meritată. În scrierile sale, și evident și în *Descrierea Moldovei*, se găsește cele mai vehemente pagini antiboieresti din literatura românească a evului mediu.

Continuând critica făcută în *Istoria ieroglifică*, Dimitrie Cantemir întregea acum, după ce cunoscuse mai indeaproape boierimea, în răstimpul domniei sale, portretul unui spoliator lipsit de scrupule, din cauza căruia mulți țărani liberi își pierdeau „moșia lor strămoșească”... „siliți cu strîmbătăți să-și pună grumazul în jugul șerbiei”. Pe moșiile boieresti domnește bunul plac al stăpînului: „nu li se hotărăște dinainte cît să lucreze, ci stă la bunul plac al stăpînului să hotărăscă cîte zile trebuie să fie puși la muncă.” Chiar legea, puțină cîtă era, ușor se nesocotea de boier care de „vrea să-i facă strîmbătate, atunci îl bate pe țăran pînă cînd acesta îi dă de bună voia lui ceea ce vrea să dobîndească boierul”. Cu mîhnire constată Cantemir că viața publică a Moldovei e guvernată de oameni fără o elementară pregătire politică și lipsiți de calități: „apropoe că nu se poate spune ce neoameni ajung la locurile de cinste cele mai înalte. Din această pricină se întîlnesc adesea, printre boierii din rangul cel mai înalt, oameni plini de trufie, semeți, îndărătnici și care nu numai că nu se pricep cum să se descurce în trebile țării, dar le lipsesc și năvaturile bune și nu au deprinderea unei vieți cinstite, la care nu se găsește nimic vrednic de laudă, decît ce e bun la unul și la altul, dăruit de fire, și la care nu s-a venit în ajutor cu nici un fel de învîțătură din afară”.

De cîte ori nu va fi gîndit aceste lucruri despre veliții boieri ai Moldovei luminatul cărturar, de cîte ori

în domnia sa nu s-a izbit de semeția neroadă și de îndărătuția lor, atât de păgubitoare țării? Domnia sa fusese prea scurtă ca să le poată frînge trufia și să-i înlocuiască prin oameni proveniți din cinuri mai modeste, dar mai limpezi la cuget, mai drepti în faptele lor. Nici soarta țăranilor n-o putuse îmbunătăți, mai strunind lăcomia boierească. „*Eu i-ași socoti, desigur, pe țăranii moldoveni* — scrie acum Cantemir — *că sînt cei mai nenorociți țărani din lume, dacă belșugul pămîntului și secerișurile bogate nu i-ar scoate din sărăcie aproape fără voia lor*“.

O îndreptare a lucrurilor în țară, Cantemir n-o vedea decît prin întărirea și centralizarea autorității în mîna domnului, sprijinit în guvernarea sa pe păturile mai largi ale micii boierimi și ale țăranimii libere. Încă o dată gîndirea lui Dimitrie Cantemir se înălța deasupra nivelului contemporanilor romîni, luînd exemplul direct al țarului Petru, care scutura Rusia din înapoierea politică și socială, pentru a o ridica la treapta de mare putere economică și politică. Căutînd o tradiție în istoria Moldovei pentru domnia absolută, Cantemir greșea. Argumentele pe care le aduce sînt contrazise cu încăpăținare de fapte. Domnia absolută nu fusese instaurată niciodată în Moldova, nici chiar în timpurile mai apropiate de secolul al XVII-lea — fiind legată de existența unei pături burgheze prin intermediul căreia domnul să creeze un „echilibru aparent“ în raporturile cu boierimea — și cu atât mai puțin în prima fază de dezvoltare a feudalismului¹.

Patriotismul lui Cantemir se afirmă pregnant și în acele pagini, scrise cu un sentiment de cînstire a eroismului înaintașilor, în care se evocă trecutul de luptă al moldovenilor. Știînd că mărturiile străinilor conving în mai mare măsură decît atestările izvoarelor interne, Cantemir invocă de cîte ori are prilejul comentariile istoricilor străini. Curajul cu care moldovenii și-au apărât

¹ În prezentarea originii boierimii, a vecinilor, a raporturilor dintre domni și boieri, a rangurilor și dregătorilor, Cantemir comite eroarea de a atribui realități ale timpului său unor vremuri trecute.

libertatea este probat cu rindurile scrise de cronicarul leah Orichnovius: „foarte viteji și, cu toate că stăpînesc o țară foarte mică, nu se află alt neam să arate atîta vitejie și cinste în războaie, să înfrunte și să bată mai mulți vrășmuși dimprejur sau să se apere mai bine cînd este atacat...”

„Tirania turcească” ce „apasă foarte greu Moldova” este denunțată viguros în rînduri care dobîndesc și aici incisivitatea pamfletului. Scoțînd la iveală vitejia moldovenilor și prudența osmanliilor în raporturile cu aceștia, Cantemir arată că Poarta nu mai promovează o politică bazată exclusiv pe forță — „să-i înfrîneze mîna cu sila” — întrucît consecința unui atare procedeu „au cunoscut-o spre paguba lor nu o singură dată”, ci caută „să îmblînzească cu lingușiri zîmbrul moldovenesc nedomolit”.

„Templul lăcomiei” este luminat puternic în *Descrierea Moldovei*, dezvăluind decrepitudinea slujitorilor lui. În capitolele *Despre întărirea domnilor*, *Despre scoaterea din scaun a domnului*, în osatura ceremonialului unor asemenea momente, sînt inserate veritabile fișe de caracter ale înalților demnitari otomani, a căror corupție este viguros denunțată. Atît prin valoarea lor documentară, cît și prin cea artistică, aceste capitole vor trezi întotdeauna interesul cititorului. Observator atent, el surprinde elementele caracteristice nu numai pentru definirea momentului în sine, ci și factorii care creează culoarea locală. Veșmintele fastuoase, diferențiate pe ranguri și schimbate după necesitățile ceremonialului, pitorescul ritualului, alaiul inedit al unui domn înscăunat, discursurile elaborate în stilul complicat și plin de capcane al Porții, bașeșurile care se împart potrivit rangului meghistanilor, sînt abil folosite de Cantemir pentru a crea, cu cert dar al pitorescului, veritabile scene de gen. Atmosfera, imaginile viu colorate nu sînt un scop în sine, ci subordonate ideii de demascare a rapacității și duplicității politice a Porții.

Cît de puternică este ura poporului împotriva cîmpitorilor otomani o demonstrează faptul că omenia și ospitalitatea atît de caracteristice nu se aplică față de turci și de tătari, aliații lor de jaf și crime.

Departe de patrie, scriind această carte prin care voia să facă știute străinătății frumusețile țării și luptele poporului său pentru libertate națională, Căntemir trăia sentimentul reîntoarcerii aievea pe locuri dragi. Într-adevăr, dragostea sa de patrie era mai tare ca timpul și spațiul. Există în aceste evocări o vigoare și o prospețime de parcă autorul ar fi descris priveliști în mijlocul cărora se găsea, sub impresia unei emoții puternice și directe.

Frumuseți datorite cu zgîrcenie în altă parte sînt hărăzite cu generozitate patriei sale. Pana omului de știință, evocîndu-și țara, dobîndește o căldură puțin obișnuită care face să răzbătă, în remarcabile pagini descriptive, sentimentul unui puternic patriotism: „*Înălțimile sînt aici acoperite cu copaci și alți pomi cu roade, care cresc peste tot de la sine și care, în alte țări, trebuie sădîși de mîna omului; printre înălțimi curg pîraiele cele mai limpezi, ce se rostogolesc, ici și colo, din vîrfurile munților ca un murmur plăcut. Aceste locuri par niște grădini dintre cele mai frumoase: cîmpiile dau din belșug roade, pe care aerul răcoros de munte nu le lasă să crească în partea muntoasă*”.

Imaginea Ceahlăului este redată cu grandoare, dar și cu sobrietate, epitetele vin arareori sub pana cu care scriitorul dăltuiește imaginea doar prin proprietatea și concretețea termenilor:

„*Cel mai înalt dintre munți este Ceahlăul, care, dacă ar fi intrat în basmele celor vechi, ar fi fost tot atît de vestit ca și Olimpul, Pindul sau Pelias. Este așezat în părțile Neamțului, nu departe de izvorul Tazlăului, iar mijlocul lui e acoperit de zăpezi veșnice; pe vîrfurile lui însă nu se găsește pic de nea, fiindcă pare să fie deasupra norilor de zăpadă. Din vîrfurile sale, care se înalță ca un turn, se prăvale un pîrîu foarte limpede, ce se năpustește cu mare larmă peste stînci abrupte și se varsă în Tazlău. Drept în vîrf se vede o statuie străveche, înaltă de cinci coși, înfățișînd, de nu mă înșel, o bătrînă cu douăzeci de mioare, din a cărei parte firească curge într-una un izvor.*”

Este anevoie de spus dacă natura a vrut să-și arate aici jocul sau dacă statuia a fost lucrată astfel de mîna unui artist dibaci. Căci statuia nu stă pe nici o temelie, ci este crescută și legată strîns de celelalte stînci, dar cu pîntecul și spatul slobod, și chiar dacă ai vrea să crezi că încheieturile au fost umplute cu var făcut cu multă iscusință — și noi bucuross am spune-o — asemenea descoperiri ale celor din vechime s-au pierdut cu vremea, totuși nu-ți poți închipui lesne în ce fel a fost adusă apa prin picior în partea firească, fiindcă nicăieri împrejur nu se văd urmele vreunui izvor sau ale vreunei albie.

Pesemne că de aceasta s-au folosit păgînii pentru slujba lor religioasă, căci preoții lor aveau obicei să se slujească de mijloace firești sau vicleșuguri vrăjitoarești prin care să poată aduce mulțimea lesne crezătoare la uimire sau la înălțare religioasă" etc.

Cu un sentiment de mîndrie sînt descrise și bogățiile naturale ale țării, relevîndu-se faptul că o serie din produsele Moldovei pot concura cu cele mai renumite produse similare, cu reputație bine stabilită, din alte țări. Izvoarele minerale, sarca, rodul bogat al cîmpiilor sînt enumerate cu grija de a oferi o înțelegere cît mai completă a geografiei economice a țării.

După aproape două secole și jumătate, *Descrierea Moldovei* prin notațiile viguroase și cuprinzătoare asupra așezărilor și moravurilor vremii, surse de primă importanță pentru studiul istoriei Moldovei de la începutul veacului al XVIII-lea, își păstrează o valoare de netăgăduit. Lectorul parcurge și astăzi, cutremurat de fiorul emoției, o carte în care omul de știință s-a dovedit un povestitor inspirat, care dă fiecărui epizod un ritm narativ euceritor și face savuros cel mai arid fapt istoric.

Informațiile eronate, destul de numeroase ale cărții, se explică fie prin condițiile de informare limitate ale timpului, fie prin intenția autorului de a căuta o tradiție domniei absolute pe care a voit s-o instaureze.

Aceste abateri de la adevărul istoriei nu alterează însă orientarea de ansamblu și înțelesurile cele mai trainice ale lucrării.

Să fie oare o întâmplare faptul că la Dimitrovka, unde a fost gândită și încredințată scrisului această carte închinată Moldovei și poporului ei, Dimitrie Cantemir a ridicat o așezare în stilul târgușoarelor moldovenești, condusă după pravila și obiceiul pământului moldovenesc? În noua lui patrie, în țara Moscoviei, Cantemir aducea cu sine o fărîmă din trupul patriei străbunilor săi.

VII

Spre sfârșitul anului 1716, Dimitrie Cantemir trăi bucuria — umbrită de îndoielile unui om de știință, că n-a spus tot ce trebuia — de a-și vedea încheiată lucrarea la care trudise ani îndelungați : *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*.

Materialul documentar pentru această istorie a imperiului turcesc îl consultase cu mulți ani în urmă, pe cînd se găsea la Constantinopol, în contact cu marii cărturari turci, cînd prietenia cu înalți demnitari îi deschisese porțile bibliotecii imperiale, unde copiasse portretele sultanilor. O parte din acest imens fond documentar reușise să-l salveze, dar cea mai mare parte din material — cărți, manuscrise și documente — i se pierduse în timpul părăsirii Moldovei sau rămăsese în palatul său din Constantinopol și intrase în mîna lui Ioan Mavrocordat, fiul și succesorul lui Alexandru Mavrocordat, în funcția de mare dragoman.

Seriindu-și cartea, Cantemir făcea apcl uneori și la memoria sa prodigioasă, dar nu lipsită de infidelități, pe care timpul le va dezvălui. Acum cînd conflictul dintre turci și austrieci reizbucnise, lucra mai zorit ca de obicei, dornic să isprăvească istoria, care spunea lucruri demne de știut despre turci, mai ales de către înălțimea-sa țarul, pentru că, socotca el, ar fi fost ni merit ca Rusia să intervină și să dea strașnică lovitură Porții, eliberînd și țara sa, pierdută într-un război nenorocos. Cartea sa, prin bogatul material ce-l conținea,

dădea cea mai completă cunoaștere a realităților turcești de pînă atunci, căci principele Cantemir trăise ani îndelungați între turci și ceea ce nu găsisese în scrierile istoricilor otomani observase el însuși, și în scrierea sa trăsese învățăminte prețioase despre felul cum trebuia dusă politica cu Poarta. Acest lucru nu-l făcuseră ceilalți scriitori europeni, care dedicaseră cărți imperiului turcesc; ei priviseră lucrurile din afară și fenomenul turcesc își păstrase intact misterul¹. De aceea, scriindu-și *Istoria*, Cantemir punca mai mare preț pe istoriografia turcească, decît pe lucrările celorlalți istorici: „*Mai bucuros mă alătur la scriitorii turci, ca unui care sînt și mai bine informați și mai exacți*“². Istoriografia turcească era bogat reprezentată pe vremea sa: nu mai puțin de două sute cincizeci de istorici desțeleniseră istoria imperiului, urmînd exemplul primului analist ture Iakși Fackih, și o parte din operele lor fuseseră, fără îndoială, consultate de Cantemir, care avusese acces în biblioteca imperială unde se păstrau. O serie din aceste manuscrise se aflau chiar în biblioteca lui personală. În 1696, apăruse (răspîdită în manuscris, fiindcă tiparul se introduce în Turcia de-abia în 1728) *Istoria prea eruditului Saadi-effendi din Larissa, com-*

¹ Dintre lucrările privind istoria Imperiului Otoman, anterioare scrierii lui Cantemir, cităm: lucrarea unui anonim ardelean editată de Sebastin Franck în 1530: „*Abconterfayung unde Entwurffung der Turkey; Chronica (oder) Acta von der Türkischen Tyrannen herkommen und geführten Kriegen, aus Türkischen Sprachen verdeutschet* (1576); *Annales Sultanorum Othmanidarum* (1588) și *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum...* (1591) aparținînd lui J. Leunclavius; *Turco-Graecica* de Crusius; *Fastele turcești* de F. Lonicerus; *The present state of the Ottoman empire* (1669) de Paul Ricaut; *Memorie istoriche de Monarchi ottomani 1300—1646* (1679) de Giovanni Sagredo; *Abregé de l'histoire des Turcs* (1679) de Du Verdier; *Mémoires du sieur de la Croix, secretaire de l'ambassade de Constantinople* (1684) etc. Pentru această problemă cf. M. Cuboglu: *Dimitrie Cantemir și Istoria Imperiului Otoman*, Studii și articole de istorie, II, 1957, p. 179—208.

pilată după cei mai reputați istorici, precum Mevlana, Idris Nishrin și Saadi Tagi Tevarikh, Petșovi și Hezarfen. Pentru Saadi, autorul istoriei amintite, Cantemir găsește cuvinte deosebite, lăudându-l pentru „iubirea lui de dreptate” și patriotismul său, și cu recunoștința bine cunoscută, desigur în mod exagerat, afirmă a-i da-tora „tot ce știu turcește”.

În corpul lucrării, Cantemir invocă mărturia și a altor istorici turci ca Ali-effendi, Nesri etc., ca și o serie de alte lucrări cu *Muhamedia*, *Nimetullah* (dicționar persan) etc.

Scriitorii străini sînt consultați cu interes, dar citați cu prudență și invocați mai ales pentru a fi criticați. Numărul acestora e destul de mare, printre ei enumărîndu-se Lonicerus, J. Gaudier, Nichefor Gregoras, Kalkondylas, De la Croix, Orbini, Phrantzes. „Noi n-am vrut să alunecăm în greșala unor scriitori creștini — notează Cantemir — care vorbind de treburile turcești au încărcat operele lor cu povești absurde și necoapte.”

Istoria pentru creșterea și descreșterea Curții alios-mănești, cum și-a tradus singur titlul cărții, în *Hronicul* său, înfățișează evenimentele Imperiului Otoman de la 1300, de la Osman sultanul, și pînă în anul 1711, anul cînd și-a pierdut Cantemir tronul. Scriind lucrarea, Cantemir dezvăluia în *Istoria Imperiului Otoman* etapele pe care le relevase în *Studiu asupra naturii monarhiilor*, de creștere și descreștere politică. Autorul consideră că prima parte, aceea a creșterii Imperiului Otoman, se încheie la 1683, la asediul Vienei, cînd de fapt ea se încheiase în 1672, o dată cu cucerirea Cămenitei. De altfel și Cantemir sesizează acest lucru, arătînd că după această dată începe declinul politic și militar al imperiului. „De la anul Hegirei 611 (1214) pînă la 1083 (1672) aceasta a fost cea din urmă victorie care a adus ceva folos statului, sau prin cîștigarea unor cetăți, sau prin anexarea unor provincii la rechile confinii ale imperiului. De aici înainte, mai ales pe timpul domniei împăratului Leopold în Germania, urmară bătălii în-

fricoșate pe care posteritatea le-ar crede cu aneroie, dacă acelea nu ar fi confirmate cu autoritatea documentelor politice. Atunci puterile osmanilor au scăzut foarte tare prin pierderea multor regate și provincii, prin nimicirea de armate întregi, precum și prin războaie și vrăjbi civile. Toate aceste fapte petrecute în acest mare imperiu, văzute și de noi înșine, scrise chiar și de istoricii turci, le vom povesti în partea a doua a istoriei noastre cu aceeași fidelitate și chiar cu cuvintele istoriografilor turci, precum am făcut aceasta în prima parte⁴.

S-a discutat asupra faptului dacă Dimitrie Cantemir și-a pus sau nu problema cauzelor care au determinat regresivitatea politică a imperiului. Cantemir, în spiritul concepției teologice, admite o cauzalitate de ordin supranatural, pe care o întâlnește și la istoricii turci și o acceptă. Așa cum se întâmplă însă în întreaga sa operă, și mai ales în cea a acestor ultimi ani, omul de știință caută explicațiile fenomenelor, potrivit concepției sale că predestinarea poate fi corectată prin rațiunea omenescă. În istorie, el se înalță adesea la intuiții dialectice, cum este aceea din pasajul amintit, care explică linia evolutivă a unui fenomen social prin cauze interne: lapte intestine, nimicirea armatelor în bătălii prost chibzuite, pierderea unor teritorii etc. Dacă n-a izbutit să se apropie de cauza esențială — aceea care ține de structura economică și politică a unui stat feudal multi-național, cu numeroasele contradicții pe care le generează — aceasta se explică în parte și prin limitele gândirii teoretice a vremii. În istoria filozofiei rămâne un bun câștigat faptul că un gânditor român, înaintea lui Montesquieu, a explicat istoria Imperiului Otoman în procesul ei evolutiv, căutând să descifreze în hațișul faptelor cauzele proceselor istorice.

Istoricii mai noi, începînd cu savantul german J. Hamer și terminînd cu orientaliști ai anilor noștri, au scos la iveală o serie de greșeli ale *Istoriei otomane* a lui Dimitrie Cantemir. Acordînd prea mare credit lui Saadi, a cărui lucrare și-a însușit-o în prima parte a

operei sale, autorul deschide drum în scrierea sa unor anacronisme, erori de informație, care s-ar fi putut evita prin consultarea lucrărilor istoriografilor turci contemporani cu evenimentele descrise: chiar și fapte din istoria patriei sale sînt datate uneori greșit, iar alteori, din dorința de a-și ilustra teza predilectă a tradiției existentă în societatea moldoveană a domniei absolute, plămăiește chiar documente; unele localități turcești sînt inexact identificate, explicațiile, mai ales de etimologie, date unor funcțiuni publice, sînt false. Privită în contextul lucrărilor de la începutul secolului al XVIII-lea, *Istoria pentru creșterea și descreșterea Curții aliosmănești* depășește prin acuratețea metodei, concepția care-i stă la bază și bogăția izvoarelor folosite, toate operele cu conținut similar.

Partea cea mai rezistentă a cărții, aceea care înfruntă și astăzi timpul și se consultă cu un interes deosebit, ca un izvor istoric de prim ordin, este cea care înfățișează evenimentele începînd cu domnia lui Mahomed al IV-lea (1649—1687) cînd Cantemir completează și corectează pe Saadi „după informațiile pe care le am de la persoane care pe acel timp erau inițiate în secretele statului“, iar după 1670, redactează faptele „văzute de noi înșine.“ Mai presus de toate sînt deosebit de valoroase numeroasele și întinsele adnotări de subsol, care, cumulate, depășesc întinderea istoriei propriu-zise. Aci observația activă și nuanțată a lui Cantemir a surprins fapte ale lumii otomane contemporane, moravuri, instituții, fișe biografice ale unor demnitari, aspecte privind cultura, religia și limba, redată cu exactitatea omului de știință și cu un ales dar de a transmite atmosfera epocii. În aceste pagini rezidă de fapt valoarea scrierii pe care acizii vremii n-o pot eroda și nici condeiele pedante și arogante n-o pot tăgădui.

Crescut în mediul otoman, simpatizat de influente fețe ale politicii turcești, Cantemir nu și-a întinat pana în cerneala compromisului și a lingușelii, ci a scris cu demnitate ca un om de știință și patriot. Respectînd

afirmațiile lui Saadi, el ia atitudine împotriva lor ori de câte ori i se pare că sînt pătinoitoare și nedrepte cu alte popoare.

Serisă cu respect pentru poporul turc, lăudîndu-i caracterul, cultura, echitatea cartea este străbătută de un puternic suflu ostil politicii Porții. Venalitatea, lipsa de loialitate în relațiile cu alte state, caracterul nefast al unor instituții și, mai presus de toate, opresiunea înfricoșătoare exercitată asupra popoarelor supuse sînt denunțate cu consecvență și violență nemaipomenită.

„Moldovenii, care odinioară luptau pentru libertatea lor, acum însă sînt siliți de tirania turcească nu numai să taie pentru ei cu securea copacii din pădurile lor, dar să supui aceleiași securi, nenorociți, înseși capetele lor. Pînă cînd, Doamne — adresează autorul imprecăția — va mai domni nelegiuirea?!“

Desăvîrșită în anii cînd, după ce-și pierduse țara, dorea mai mult ca oricînd realizarea unei alianțe anti-otomane a statelor europene, Cantemir insistă în repetate rînduri asupra necesității înfăptuirii unei alianțe trainice, singura care poate zdruncina jugul împovărat al semilunei : *„Puterea otomană, amenință creștinătatea cu pieirea și această amenințare provine numai din discordia dintre principii creștini“*. Cît de actual sunau aceste cuvinte în 1716, cînd războiul dintre turci și austrieci își aprinsese iarăși vîlvătaile și cînd o alianță a țărilor europene împotriva Turciei s-ar fi încoronat cu fericit rezultat. Cuvintele sale erau gîndite să aibă rezonanță în mintea țarului și a demnitarilor ruși, stimîndu-le spiritul antiotoman, destul de puternic atunci. Că lucrarea lui Cantemir a găsit ecou puternic chiar la preaputernicul țar al Rusiei o dovedește faptul că acesta dispune traducerea ei în rusește, treabă cu care se îndeletnicește Dimitrie Grozin, tălmăcirea fiind încheiată în 1719.

Cantemir n-a apucat să-și vadă tipărită această operă care s-a bucurat de cel mai mare succes în epocă, aducîndu-i cuvinte înaripate de prețuire și cinstire din

partea marilor învățați ai vremii. Cartea va fi tălmăcită în limbile de circulație ale Europei și tipărită în numeroase ediții prin dragostea filială a lui Antioh Cantemir, el însuși remarcabilă personalitate a culturii ruse, care și-a dat seama de importanța excepțională a operei părintelui său ¹.

.

¹ Trimis ambasador al Rusiei la Londra, în 1732, Antioh Cantemir duce cu sine manuscrisul acestei lucrări pe care, la cererea reginei Carolina, vicarul Nicolas Tindal o traduce în englezește, tipărind-o la Londra în 1734—1735, sub titlul *The History of the Growth and Decay of the othman Empire*. După ediția engleză, de Jonquières face o traducere în franceză : *Histoire de l'Empire Othoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence*, imprimată la Paris, în 1743, iar doi ani mai târziu, la Hamburg, apărut traducerea germană făcută la Schmidt Schröder : *Geschichte des osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Ahnehmen*. În românește a fost tradusă de I. Hodoș și publicată în D. Cantemir — *Opere* (Ediția Academiei Române, vol. III—IV), Buc., 1876.

VIII

Tot în perioada războiului austro-turc, când diplomatul, departe de virtejul vieții politice, dar nu străin de ele, dă glas omului de știință pentru a argumenta necesitatea unei alianțe europene împotriva Turciei, datează o altă scriere a sa, redactată tot în latinește, pentru a putea fi consultată de un număr cit mai mare de cititori: *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldaviae principis (Viața lui Constantin Cantemir, zis cel bătrîn, domnul Moldovei)*¹.

După ce justificase necesitatea unei intervenții unite a creștinilor împotriva imperiului otoman muribund și pledase cu fierbinte patriotism pentru eliberarea Moldovei, fostul domn scria o lucrare în care să demonstreze drepturile sale și ale familiei lui la scaunul Moldovei eliberate, așa cum, cu ani în urmă, în tratatul de la Luțk, i se garantase acest lucru din partea atotputernicului țar. În același timp, lucrarea trebuia să demonstreze, în mediul rusesc, saturat încă de superstiția tradiției familiale nobiliare — fiindcă reformele lui Petru zguduiseră, dar nu înlăturaseră cu totul acest privilegiu al genealogiei — că moldoveanul, care îmbrățișase ca a doua lui patrie Rusia, nu înscrie pe blazonul său numai noblețea geniului său enciclopedic, ci și

¹Istoricii convin că lucrarea a fost scrisă după 1716 (cf. N. Iorga I. Minea, G. Pascu, P. P. Panaitescu).

evghenia unui neam coborîtor din adîncul istoriei moldovene ¹.

Din acest punct de vedere, cartea are un caracter hotărît tendenţios şi confruntarea celor susţinute de Cantemir cu istoria nu este în favoarea lui. Obîrşia nobiliară a neamului său, datînd de pe vremea lui Ştefan cel Mare, este plăsmuită, iar Toader Cantemir, pîrcălabul care pentru destoinicia sa într-ale războiului fusese dăruit de mîria-sa Ştefan cu sate în ţinutul Fălciului şi numit mai-marele ţinutului Tigheciului, este un rod fantezist al goanei sale după o genealogie ilustră ².

Nici figura tatălui, Constantin Silişteanul, fiul lui Toader din Silişteni, evocată cu o măreţie impunătoare, nu corespunde realităţii. Vremea, judecătorul necruţător al tuturor lucrurilor, a redus imaginea acestuia la dimensiunile reale: un domn fără o personalitate prea puternică, un oştean viteaz, al cărui braţ asculta adesea îndemnul oligarhiei boiereşti, care-l urcase pe tron. Nici politica sa nu are acea limpezime de conduită pe care fiul zadarnic se osteneşte s-o atribuie tatălui. Fidel turcilor, obligat la aceasta de faptul că era condus de facţiunea boicrească turcofilă, ea şi de considerentul că fiii săi, pe rînd, erau ostatici la Stambul, Constantin-vodă dusesese doar tratative ascunse, dar fără rezultate, cu „creştinii“, fiindcă în practică, de cîte ori aceştia se oştiseră cu turcii, Cantemir se afla în tabăra acestora din urmă. Chiar atunci cînd norodul moldovean, în frunte cu mitropolitul Dosoftei, primea cu bucurie pe Ioan Sobieski, riga acoperit de glorie în bătălia de la

¹ În legătură cu mobilul care l-a determinat pe Cantemir să scrie această lucrare, părerile sînt împărţite: Ch. Pascu crede că pentru a justifica suprimarea Costineştilor; I. Mihnea, spre a-şi demonstra originea nobiliară; P. P. Panaitescu, spre a argumenta că este „urmaşul de drept al scaunului tatălui său”.

² În Istoria ieroglifică, Dimitrie nu ascunde originea sa răzăşească. Genealogia nobiliară o plăsmuieşte în *Descrierea Moldovei* şi *Istoria pentru creşterea şi descreşterea Curţii aliosmăneşti*.

Viena, Constantin-vodă, prudent, se afla alături de pașă¹.

În schimb, figura socrului său, Șerban Cantacuzino, impunătoare personalitate politică a timpului, vizionar romantic și cutezător, care vedea realizabil într-o viață de om visul de a elibera Bizanțul de sub turei, restabilind aci domnia stirpei sale împărătești, corespunde, în linii generale, adevărului. Evocarea ei în paginile acestei scrieri este pătrunsă de un tîlc pe care autorul îl insinuează adesea. Ginere al lui Șerban-vodă, ales de acesta pentru deosebitele sale calități, Dimitrie Cantemir trebuia să ducă mai departe politica îndrăzneată și ferm antiotomană a acestuia.

Dacă în ceea ce privește liniile directoare ale cărții argumentarea este păgubitoare probității istoricului, în schimb, pentru amănuntele de epocă, pentru detaliile din viața lui Dimitrie Cantemir lucrarea se citește și astăzi cu interes.

Cititorul dornic de frumuseți literare părăsește cu regret scrierea, pe care istoricul o încheie descourajat, căci *Viața lui Constantin Cantemir* este scrisă cu o vervă deosebită, cu un remarcabil simț al culorii locale, cu un ales har de narator, pe care nu-l regăsim în niciuna din operele sale. Scriindu-și lucrarea sub forma unor memorii, Cantemir evocă pentru întregirea atmosferei epocii acele amănunte care dau culoare și înviorează informația seacă. Bătrînul Constantin trăiește nu numai prin preocupările lui domnești, ci și prin afecțiunea pentru feciorul mezin, în duioase scene de familie: seara tîrziu, tatăl și fiul, cărora li se alătură adesea și ginerele domnesc, Lupu Bogdan, se sfătuiesc sau ascultă pe învățăcelul lui Cacavela tîlmăcind cărți slavonești pe înțelesul neștiutorului tată.

Expediția turcească împotriva Căneniței oferă autorului prilejul de a-și exprima atitudinea sa antiotomană

¹ Pentru numeroasele erori strecurate în lucrare, a se consulta cu folos în special N. Iorga : *Istoria literaturii românești*, vol. II, ed. II, 1926 ; P. P. Panaitescu : *Dimitrie Cantemir : Viața și Opera*, 1958 și prefața aceluiași la *Dimitrie Cantemir : Viața lui Constantin Cantemir*, ESPLA, 1960.

în două epizoade de un savuros comic: unul al viteazului agă Iluscin care se sperie de proprii săi oșteni ce hăituiiau un iepure, altul al hitrului Ieremia Cacavela, care, după ce-l vindecă pe serascher de dezinterie, îndopîndu-l cu cretă, vrea să-l convertească la creștinism.

Registrul narativ al lui Cantemir este larg și se mișcă la fel de bine atît în scenele comice, cît și în cele tragice. Epizodul uciderii fraților Costin, pe care zadarnic încearcă autorul s-o justifice, mistificînd unele fapte, se înscrie printre cele mai bune realizări ale epicii noastre. De la conturarea portretelor celor doi frați, Miron și Velicico, realizate cu grijă pentru detaliile epice, urmărind urzirea complotului împotriva domnitorului, înfățișînd pregătirea capcanei pentru descoperirea uneltitorilor și pînă la uciderea Costineștilor, narațiunea are un ritm în crescendo, tensiunea devenind zguduitoare în scena impresionantă a decapitării cărturarului, care supus își pleacă nevinovatul cap sub securea călăului domnesc.

Remarcabilă este redarea acelor particularități prin care epoca își impunea patina, iar ideea căpăta materialitatea imaginii. Lucrate cu economie de mijloace, dar cu cele mai expresive, epizodele care alcătuiesc această lucrare, luate fiecare în parte, capătă consistența și valoarea relevantă a unui tablou de epocă.

Lucrarea respiră emoția pe care o încearcă principele imperiului rus, rememorînd întîmplări din copilăria și adolescența sa frumoasă, dar furtunoasă, duioșia pentru oameni dispăruți și timpuri apuse, și în primul rînd pentru tatăl sau. Dacă figura domnitorului a rămas întunecată pentru viitorime de patimile murdare ale unei boierimi pe care n-a știut s-o înfrîneze, în schimb chipul părintelui are aureola devoțiunii familiale, a tatălui care a făcut totul ca fiii lui să crească frumos și demni. Adresîndu-se boierilor, de pe patul de moarte, spre a-i alege urmaș, bătrînul domn recomandă pe unul din fiii săi: *„dacă vă va plăcea să alegeți din fiii mei, mult veți găsi de muștrat la dînșii, și mai ales vîrsta, căci cel mai mare Antioh (care [se află] acum la Țarigrad, după ce l-am adus pe fratele lui mai mic), trimis a doua oară la Poarta turcească, are două-*

zeci de ani, iar cel mai mic, Dimitrie, pe care iată-l aci lângă mine, are șaptesprezece; sînt tineri și, afară doar dacă veți adăoga voi truda voastră, nu îi socotesc în stare să ducă o povară atît de grea, deși m-am străduit ca amîndurora să le dau învățătură de loc proastă, și de carte romînească, și de carte străină, de latinie adică, de greceie și de slovenie. În ce măsură sînt ei volnici, prin deprinderile lor, prin știința cîrmuirii unei țări și prin puterile lor unei asemenea anevoințe, eu, încă, mărturisesc, nu pot ști, nici judeca.⁴

E sintetizat aci un tîlc adînc, care i-a scăpat ochiului atent al lui Dimitrie Cantemir: evghenia pe care răzeșul din ținutul Fălciului n-a putut-o transmite fiului prin naștere, i-a dat-o din educație. În timp ce mădu-lari ai velitelor familiei boierești și-au stins faima o dată cu zilele, noblețea principelui Cantemir — pe care într-un ev feudal, rob de prejudecăți, nu și-o vedea, ei și-o căuta aiurea — este tot mai puternic luminată de trecerea anilor.

Finalul cărții mai are încă un tîlc, de care autorul e conștient, un tîlc pe care trebuia să-l deslușească țarul autocrat: dacă la anii tineri Dimitrie meritase domnia, cu atît mai mult i se cuvenea acum la ani copti, cînd bogata sa experiență a dat înțelepciunii profunzime, diplomatului pondere, iar militarului vitejie, chibzuință. Și pînă la obținerea domniei, țarul putea să-și facă din el sfetnic luminat și credincios.¹

¹ În romînește lucrarea a apărut în următoarele ediții: În *Opere* vol. VII, ed. Academiei Romîne, text latin și romîn; *Viața lui Constantin-vodă Cantemir*, text latin și tălmăcire romînească, făcută de N. Iorga, 1925; o a doua ediție (f.a.); *Viața lui Constantin Cantemir, zis cel bătrîn, Domnul Moldovei*, în romînește de Radu Albală, 1960.

IX

Tot anul 1718 se scurse pentru Dimitrie Cantemir într-o continuă agitație. Legăturile lui cu moldovenii erau tot mai strânse și mereu mai multe cereri deznădăjduite primea de la aceștia. Boierii moldoveni cereau sprijinul țarului pentru a scăpa de împilara turcească din zi în zi mai grea.

Ion Neculce hatmanul, care nădăjduse să se poată înturna în Moldova, stătea neputincios la hotar, în Țara Leșcască, în timp ce Lupul Costache, eliberat din temnița de la Varna, se înstăpînise pe moșiile sale și ueltea împotriva-i. De la Nejiboje, se adresa, la 27 noiembrie 1718, cancelarului Golovkin, deplîngînd soarta tristă a Moldovei: „*Acum pămîntul răzînd că nimea pentru noi nu se pune, nici se pomenește, ni-au cuprins de toate părțile, de ni au luat pămîntul și ni au încongiurat toate granițele țării, care numai am rămas cu suspin la Dumnezeu de cîtăm cu ochii în sus, iar altă nădejde di pre nici o parte nu avem; și ne eu femeile și copiii de-i busurmănesc, ș-am rămas numai cît Dumnezeu ne crede, de multe prăzi și nevoi am sărăcit*“.

Singura salvare o întrevede într-un război dus împotriva turcilor. Roagă pe țar „*să facă voina cu turcii. sau să poruncească mărirea-sa să ne rădăce Hotinul din spate și să ne lasă în obiceiele cele vechi*“. În caz că război nu s-ar putea porni: „*ne rugăm mării sale să fie milostiv să ne dea o bucată de loc unde s-ar socoti, de o parte cum este pe Nipru, or din sus de Kier, or din gios vo două polcuri supt protecția mării sale cneazului Dimitrie Cantemir, domnului nostru, care cum ar scăpa*

din păgîn să aibă razăm la acel loc supt mila împărăției să-și chivernisească vieașa pînă la dată și cias“...

Neculce întreține o corespondență destul de susținută cu Cantemir, și, prin intermediul acestuia, cu marii demnitari ai împărăției rusești.

Din ce în ce mai mulți boieri preferă expatrierea decît să mai îndure samavolniciile otomane. „Numărul refugiaților s-a mărit deja și nu am cu ce-i satisface” scria Cantemir cancelarului Golovkin la 4 martie 1719, trimițîndu-i o listă cu acești boieri veniți „după stabilirea mea în statul rus”: căpitanul Constantin Racoviță, împreună cu toată familia, Mihalache Sturza, Barbu Sturza, medelnicerul Ștefan, postelnicul Ion Aslan, postelnicul Vasile Codan, Ion Capotîei, pîrcălabul Constantin Beldiman, armașul Mihai Zarul. Cere pentru aceștia „vreo leafă pentru hrană” sau „un pașaport deosebit, ca ei să se poată înapoia unde vor crede”.

Nădejtile lui Cantemir și ale boierilor nu se vor împlini. Preocupat să soluționeze problema Nordului, țarul nu avea de gînd să provoace un război cu turcii. Aceasta cu atît mai mult, cu cît la 11 decembrie 1718, la asediul Cetății Frederikshall, „Leul invincibil” — orgoliosul rege suedez care-și bătuse efigia pe monezi, avînd gravat pe verso un leu calcat, cu inscripția: „occulis dormitat apertis” — pieri lovit de un glonte. Succesoria lui la tron, regina Eleonora, zădărnici tratativele de pace ce se duceau pe insulele Aland și decise reînceperea războiului.

Neculce însuși, covîrșit de atîtea griji, obține la începutul anului 1719 iertare de la vizir și redobîndi de la Mihai-vodă Racoviță moșiile uzurpate de Lupu Costache.

Principele moldovean continua în același timp să intervină pe lîngă țar în favoarea urgisitului său frate, de la care primea în continuare vești. Probabil la îndemnul fratelui său, Antioh se adresează în scris țarului, la 15 ianuarie 1719, cerîndu-i să-și reverse și asupra sa mila pe care o arăta generos fratelui său. Sublinia că trăia „lipsit de orișice onoruri pe care le-am avut în trecut și nearînd nici o speranță de a primi demnitatea pîrintească”. Ruga să i se dea „printr-o diplomă” „un

salar anual, dintr-o părțică a clemenței sale, ca să restabilim ruina noastră". În schimb „făgăduiesc cu tărie să servesc cu toată fidelitatea maiestății voastre și voi pune toată sirguința pentru rangul de servici, pentru care va fi capabilă neputința mea, și voi îndeplini din toate puterile orișice obligație posibilă și astăzi rămân prea plecatul rob al prea milostivei voastre maiestăți."

Țarul nu rămâne nepăsător acestor solicitări și-i acordă mazelului Antioh o subvenție anuală. Se gîndi chiar să mijlocească evadarea acestuia din Țarigrad. Îi scrisese ambasadorului său în Franța, principelui Dolgoruki, recomandîndu-i să intervină în acest sens pe lângă curtea franceză. Soluția cea mai adecvată i se părea imbarcarea lui Antioh pe un vas militar francez, dintr-un port anume stabilit. Proiectul rămase nerealizat. Nici țarul nu mai insistă, după cum nici regele Franței nu arăta prea mult zel într-o chestiune care ar fi putut prejudicia relațiile sale cu Sublima Poartă.

Pentru Antioh păru să se deschidă o zodie mai propice. În 1719, fiica sa Maria, logodnica decapitatului fiu al lui Brîncoveanu, Radu, se căsătorî cu Constantin Dudescu, banul Craiovei. Ca să poată face nunta, potrivit cinului său, Antioh fu nevoit să-și amaneteze, pentru numai cinci sute de galbeni, moșia sa Șcheia din ținutul Neamțului, într-atît de precară era situația sa materială.

O întîmplare tragică zgudui între timp curtea țarului. La 25 aprilie 1719, avu loc un accident a cărui victimă fu Petru Petrovici — feciorul dăruit de Ecaterina — moștenitorul tronului, după executarea țarevi-ciului Alexei. Moștenitorul fu sfîrtecat de explozia unui proiectil de artilerie, și-și dădu sufletul după trei zile de chinuri cumplite. Țarul, înebunit de durere, se închise în cabinetul său și rămase trei zile și trei nopți fără să mănînce și să bea, amenințînd cu moartea pe cel ce ar fi îndrăznit să-l deranjeze. Îl bătea chiar gîndul să-și pună capăt zilelor, într-atît îl doborîse suferința.

O nouă durere mușcă și din inima atît de încercată a principelui Cantemir. La 4 iulie 1719, se stînsese din viață, răpusă de ftizie, fiica sa Smaranda în vîrstă de numai șaptesprezece ani, care fu îngropată alături de

niama ei, doamna Casandra, în biserica sf. Niculaie, ridicată de tatăl ei în incinta mănăstirii grecești.

În viața lui Dimitrie Cantemir anul 1719 avea să marcheze o dată decisivă. La petrecerile din toamnă, Cantemir cunoscuse pe cele trei fiice ale prințului Ivan Iurievici Trubețkoi, care se întorsese dintr-o lungă captivitate din Suedia, începută după bătălia de la Narva. Dintre acestea, principesa Anastasia se distingea printr-o remarcabilă frumusețe, delicatețe, spirit și cultură. În sufletul principelui moldovean prinseră să vibreze sentimente de care de mulți ani nu se mai crezuse capabil. Cert este că nobilii ruși văzură cu mirare că principele moldovean își leapădă straiile orientale, schimbându-le cu haine croite după moda franțuzească, își rase barba, și, în locul cealpacului, puse o frumoasă perucă. Nici Dimitrie Cantemir nu-i plăcu prințesei care abia împlinise optsprezece ani. Cei douăzeci și opt de ani diferență, Cantemir îi compensa printr-un fizic încă atrăgător, printr-o cultură impresionantă și maniere din cele mai alese.

La efectuarea acestei căsătorii, un cuvânt hotărîtor avusese țarul, care-l îndemnase să pună capăt sihăstriei. Într-o scrisoare din 23 noiembrie 1719, referindu-se la căsătoria sa, Cantemir explică țarului alegerea făcută printr-o fabulă : *Un filozof oarecare arab care a fost întrebat de la cine a învățat filozofia, a răspuns că de la orbi. Fiind întrebat din nou : dar cum ai căpătat știință atît de desăvîrșită a lucrurilor naturale de la acei care n-au ochi ? a zis că imitîndu-i pe orbi niciodată n-am călcat cu piciorul, înainte de a cerceta cu cîrja drumul. Asemenea exemplu și eu, robul maiestății voastre, am urmat aproape șase ani în căutarea cunoașterii bunurilor naturale. Apoi... cu permisiunea prea milostivă a maiestății voastre, am pus capăt acestui exemplu de bijbîială și din trei fete ale prea luminatului principe Trubețkoi, cu consimțămîntul părinților și al însăși miresei am ales-o pe cea mai mică de la naștere, principesa Anastasia, cu ea am făcut logodna obișnuită în această țară și hotărîrea nestrămutată la început în mod particular, iar primind pentru aceasta permisiunea prea milostivă a majestății voastre în mod public“.*

Dimitrie Cantemir,
principe serenissim al Imperiului rusesc

Petru cel Mare

Alegerea făcută i se pare așadar cea mai potrivită unui om pe care viața îl învățase să cunoască oamenii și să-i prețuiască după adevăratele lor însușiri.

Principele moldovean îndrăgostit de frumoasa prințesă nu stătu mult pe gânduri. După câteva zile o cere în căsătorie și, la 14 ianuarie 1720, are loc căsătoria. Nuni au fost țarul și țarina, care îi aduseră în dar o sabie de mare preț. Nunta ținu trei zile, oferind nobilimii petersburgheze ocazia să petreacă în lege, alături de țar și țarină. Căsătoria consfințea integrarea deplină a principelui moldovean în societatea rusă, făcând să tacă gurile invidioase care-l socotiseră pînă atunci un străin. Situația materială nu i se îmbunătățea însă cu nimic. Socrul său era complet ruinat. Un unchi promisesese miresei ca zestre niște familii de iobagi, care nu vor intra însă niciodată în stăpînirea lui Cantemir.

Viața familiei Cantemir intră pe un nou făgaș. Casa lui este deschisă încontinuu musafirilor și îi calcă pragul cei mai de seamă oameni ai imperiului. Se purtau savaute discuții, pe teme dintre cele mai diverse, într-o elegantă limbă latină sau grecească. Noul mod de viață răpește fără îndoială din orele de studiu ale principelui, dar nu-i stinge rîvna de a-și îmbogăți cunoștințele. În scrisoarea citată mai sus, Cantemir cerea țarului încuviințarea de a intra „în școala de anatomie (mă silește dorul prea cunoscut de a cerceta mai departe), ca să pun capătul dorit a învățaturii și stăruințelor mele“.

La 8 noiembrie 1720, Anastasia născu o fetiță, pe care, în amintirea celei pierdute, Dimitrie o numi tot Smaranda. Țarul și țarina îi făcură cinstea de a o boteza.

În acest sfîrșit de an, Cantemir mai avu încă o mulțumire. Antioh, mîndria sa și a dascălului Condoidi, rosti, de ziua onomastică a tatălui, în școala de pe lângă mînăstirea Zaikonopaskaia, un *Cuvînt panegiric în cinstea Sf. Dimitrie de Thesalonic*, de față fiind și țarul, din partea căruia își atrase frumoase laude.

În 1720, Dimitrie Cantemir interveni, cu autoritatea sa unanim recunoscută, într-o violentă dispută pe țărîm

religios, care împărțea clerul rus în două tabere: una grupată în jurul școlii de la Kiev, în frunte cu episcopul Ștefan Iavorski, alta condusă de Theofan Prokopovici, prelat care-și continuase în Germania studiile începute la Kiev.

Ambele tabere pretindeau că exprimă punctul de vedere ortodox, deși, într-o anumită măsură, amândouă erau favorabile unor influențe religioase străine. Școala kievleană adoptase unele idei catolice, iar Prokopovici, într-o și mai mare măsură, se arătase favorabil învățaturii calvine.

Țarul folosește conflictul pentru a subordona și mai deplin biserica politicii sale, fiindcă nu uitase că, deși în esență biserica îl sprijinise în unele acțiuni ale sale, totuși, într-o serie de alte probleme, printre care conflictul cu țareviciul, i se arătase ostilă.

Clerul kievlean se dovedise de mare folos lui Petru, într-o etapă mai veche, ajutându-l să reorganizeze Academia din Moscova, care, pînă la 1685, avusese un caracter strict religios și se menținuse cu rigurozitate sub influența culturii grecești. Prin această orientare a sa, Academia nu numai că nu sprijinea, dar constituia o frînă în calea reformelor țarului și a încercării acestuia de a înlesni pătrunderea în cultura rusă a ideilor înaintate. Prin înlăturarea fraților Lihudi, principalii exponenți ai culturii grecești, și venirea în fruntea Academiei a lui Teofilakt Lopatinski, iar în 1703 prin aducerea lui Ștefan Iavorski în fruntea bisericii rusești, prorector și el al Academiei, procesul de învățămînt se reorganizează după modelul Academiei de la Kiev, în felul instituțiilor similare iezuite.

Acum țarul dorea, în sprijinul reformelor sale, să laicizeze și mai mult învățămîntul, dar întâmpina opoziția clerului kievlean. Ideile țarului găseau o mai mare înțelegere la Theofan Prokopovici, partizanul unei biserici subordonate politicii statului¹. Sprijinit de Petru, deși

¹ T. Prokopovici scrie un pamflet împotriva spiritului de tutelă instaurat de papalitate asupra statelor — *Despre pontificele Romei* — o aluzie directă la situația din Rusia, un îndemn pentru țar de a nu admite subordonarea intereselor statului către biserică.

violent atacat de inamicii săi, în urma organizării sinodului — formă colectivă de conducere a treburilor religioase, care preia atribuțiile de cap al bisericii deținute în mod temporar de Ștefan Iavorski — Prokopovici, episcop de Pskov, devine de fapt conducătorul bisericii ruse.

Printre scrierile lui Prokopovici se numără și *Prima învățătură a copiilor*, carte apărută în 1720, ce trebuia să fie un manual pentru școlarii începători. Lucrarea era pătrunsă de o sumă de idei protestante care stîrnesc riposta vehementă a clericilor din școala kievleană. Printre cei care critică poziția lui Prokopovici, de pe o poziție străină intereselor de grup, dar mai apropiată de școala kievleană, ferm, dar fără fanatism, se numără și Dimitrie Cantemir care ia apărarea tradiției ortodoxe a bisericii ruse. Lucrarea sa: *Loca obscura in Catechisi, quae ab anonymo authore slaveno idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Demetrio Cantemirio* (*Locuri obscure în Catehismul publicat de un autor anonim în limba slavonă și intitulat Pervoe ucenie otrokom, lămurite de principele Dimitrie Cantemir*) dovedește o temeinică pregătire teologică, care îi dădea lui Cantemir autoritatea netăgăduită de a media un conflict între prelați. Deși a circulat numai în manuscris, lucrarea a avut o răspîndire destul de largă fiindcă punctul de vedere al unui învățat de talia principelui moldovean trezea un mare interes.

Combătînd punctul de vedere protestant infiltrat în manualul lui Prokopovici, Cantemir, un admirator și sprijinitor al reformelor lui Petru, semнала în fond primejdia unei rupturi brusce cu tradițiile bisericii rusești. lucru pe care nu-l dorea nici țarul, adept în esență al bisericii ortodoxe. Intervenția lui Cantemir era cu atât mai oportună cu cît, deși adept al bisericii ortodoxe, ca om de știință, pleda pentru o cultură bazată pe studiul științelor și al artelor. Dacă pentru cititorul de astăzi problemele teologice dezbătute în lucrare nu mai

prezintă nici un interes, în schimb, merită semnalată acea parte a lucrării în care discută probleme pedagogice. Cantemir dovedește o bună cunoaștere a posibilităților apercptive ale elevului, recomandînd, în funcție de acestea, dozarea procesului de învățămînt.

Scrierea lui Dimitrie Cantemir este o curajoasă luare de poziție împotriva unui protejat al țarului, luminînd încă una din frumoasele trăsături de caracter ale acestui savant independent și intransigent în opiniile sale.

X

Atîta timp cît singur, retras la moșiile sale, principele Cantemir găsisese aleasă desfătare numai în studiu și redactarea operelor nu se gîndise serios la posibilitatea de a ocupa o funcție activă în stat. Căsătorit, trăind mai mult în oraș, la Petersburg sau la Moscova, atras de bogata viață politică din Rusia lui Petru, Cantemir hotărî să-și pună în valoare calitățile sale, oferindu-și serviciile protectorului său. Într-o scrisoare din februarie 1721, din care se degajă tonul categoric pe care-l adoptă în toate momentele decisive ale vieții, îi atrage atenția țarului asupra dorinței sale : „*Dacă sînt considerat ca nedemn, ordonă-mi ca unui nedemn și netrebuincios pentru stat să mă retrag în viața privată, care nici pentru mine nu ar fi dezgustătoare, nici pentru alții de invidiat. Dacă voi fi considerat ca necredincios — nu numai pentru viața particulară, nu voi fi demn pentru o singură respirație...*“

Bucuros să numere printre sfetnicii săi pe inteligentul și devotatul său prieten, căruia îi respectase pînă atunci traiul retras pe care singur și-l hotărîse, țarul îl numi la 20 februarie 1721 consilier secret al său : „*Domnilor senatori, sună ucazul împărătesc, după primirea acestei (porunci) domnitorul român, principele Cantemir, să fie proclamat în rangul de consilier secret și membru al senatului*“. Primindu-l printre consilierii săi apropiați, țarul își mărturisea încrederea în loialitatea principelui moldovean și aducea o recunoaștere publică a remarcabilelor sale calități de om de stat, știută fiind exigența

deosebită manifestată de acesta în alegerea colaboratorilor.

În vremea lui Petru cel Mare, senatul era forul suprem al țării, care hotăra în problemele de principiu, urmînd ca deciziile adoptate să fie aplicate de către ministere, în fruntea cărora se aflau specialiști, a căror activitatea era îndrumată și supravegheată de senat. Cantemir devenea acum colegul și egalul în drepturi al unor oameni de talia lui Alexandru Menșikov, Petru Șafirov, Petru Tolstoi, amiralul Apraxin și Ivan Musin.

Dimitrie Cantemir continua astfel, cu o nouă strălucire, tradiția de devotament pentru Rusia a moldovenilor pe care valurile vieții îi împinseseră în mijlocul acestui ospitalier popor rus. Deschizătorul acestei tradiții fusese spătarul Nicolae Milescu, eruditul cărturar care-și trăgea obîrșia dintre boiernașii vasluieni. După ce vizitase Stokholmul și Parisul, îndeplinind misiuni de ale domniei, spătarul Milescu fu nevoit să se refugieze la Țari-grad, crestat la nas de Ștefăniță-vodă, fiindcă năzuise scaunul domnesc. Recomandat țarului Alexei Mihailovici, de către patriarhul Dositei, Milescu ajunge director la Posolski prikaz (Oficiul solilor), cum se numea pe atunci cancelaria pentru treburile din afară, răspunzător pentru corespondența în limbile greacă veche și modernă, latină și romînă.

Îl se încredință în 1675 misiunea de mare încredere, de a răzbi pe drumuri anevoioase spre inima Chinei pentru a stabili legături neguțătorești și politicești între cele două țări, însărcinare pe care o duse cu iscusință la îndeplinire. De pe urma acestei călătorii, care dură aproape trei ani, cultura romînă și rusă se îmbogăți în egală măsură cu două lucrări de mare răsunset european : *Jurnalul de călătorie în Siberia* și *Descrierea primei părți a universului, denumită Asia, în care se află statul China cu celelalte orașe și provincii*.

Întreaga activitate politică a spătarului Milescu a fost dominată de convingerea fierbinte — pe care o va nutri și Cantemir — că viitorul va lega strîns soarta popoarelor rus și romîn, sintetizată în aceste memorabile cuvinte ale sale, confirmate peste ani de cursul istoriei :

„Mina puternică a țarului rus va elibera Moldova și popoarele balcanice care gem sub jugul tiraniei turcești“.

Deși trecuseră nouăsprezece ani de la moartea crudului spătar, D. Cantemir întilnea pretutindeni la curtea țarului amintirea sa, înconjurată de gloria binemerită a savantului și cinstea cuvenită patriotului.

Noua situație socială, îi impune lui Dimitrie Cantemir să cultive relații întinse în societatea rusă, dictate nu numai de protocolul diplomatic, ci și de modul de viață imprimat de țar, de muncă activă, dar și de petreceri adesea mult prelungite. Printre cei care-l vizitează pe principele Cantemir se numără însuși țarul, care venea adesea, neanunțat, rămânea la masă și discuta aprius chestiunile care-l frământau, închinând paharul și obligându-l la aceasta și pe gazdă, care încă de mult nu mai bea decît vin îndoit cu apă și fără să întrecă măsura. În jurnalul secretarului Ivan Ilinski se găsesc însemnări lapidare ca acestea : *„Majestatea-sa imperială și domnii miniștri și întreaga mascaradă mănăstirească a mîncat la noi“* ; *„Majestatea-sa imperială cu amiralul și prea luminatul cneaz Menșikov au prînzit la noi“*. Era vizitat și de ducele Karl Frederich de Holstein, ginerele țarului, care gusta în casa lui Cantemir nu numai savoarea unei discuții spirituale cu scînteietorul amfitrion, dar și plăcerea de a o vedea pe frumoasa lui soție. Invită și este invitat la senatorii Tolstoi și Golovkin, la Iagujinski, procurorul general al senatului, la Makarov, secretarul țarului. Principele Cantemir întreține relații strînse și cu rezidenții străini la Petersburg, mai ales cu contele Kinski, reprezentantul Austriei, cu Campredon, trimisul Franței și von Mardefeld, ambasadorul Prusiei.

Dintre membrii înaltei societăți rusești, cu care Cantemir întreține legături, cancelarul Gavril Ivanovici Golovkin pare să-i fi cîștigat în mai mare măsură prețuirea și simpatia. Relațiile dintre ei evoluau într-un spirit cordial, întărite de o considerație reciprocă. Numai așa se explică de ce cancelarul dorește ca la căsătoria fiicei sale cu prințul Trubețkoi, alături de familia imperială, să fie naș colegul său de senat, Cantemir, cu soția.

Ceea ce pare să-i fi apropiat mai mult pe cei doi bărbați erau o serie de preocupări intelectuale comune. Vizitele lor reciproce prilejuiau anumite discuții, pe temele cele mai diverse, în care străluceau inteligența fecundă și cunoștințele vaste ale lui Dimitrie Cantemir. Într-una din aceste plăcute și instructive seri, s-a discutat despre natura conștiinței umane, dar, se pare, fără să se ajungă la o concluzie clară. Puține zile după aceea, nu mică îi fu mirarea cancelarului, să primească din partea colegului său o epistolă în care acesta, cu precizia caracteristică, îi explica „*ce este conștiința*”.¹

Cantemir distinge două accepțiuni ale termenului conștiință: procesul intelectual al cunoașterii obiectului, exprimat prin conceptul grecesc *sinidisis* și conștiința morală a omului, echivalentă noțiunii *sintirisis*. Conștiința morală, martorul și judecătorul acțiunilor umane, face obiectul epistolei sale. Invocând texte biblice, dar îmbogățindu-le cu reflecții din diverși filozofi și scriitori, Cantemir socotește că această „*cunoștință a inimii*”, care este conștiința, este izvorul tuturor faptelor bune și judecătorul aspru al celor rele.

În saloanele pe care le frecventa, cneazul Cantemir era auzit adesea vorbind despre frumusețile literaturii latine și îndeosebi despre Horațiu. Recita, cu un glas în care se deslușea căldură și admirație, dar și o undă de melancolie, versurile adresate de poet lui Postumus:

„*Vai, Postume, Postume, cum aleargă anii
Și nu smerenii, rugi au să-nfrzie
Zorita noastră bătrînețe...*”

dar și îndemnul la cumpătare făcut necugetatului Dellius:

„*Să nu uiți niciodată să păstrezi
Un suflet cumpănit în ceasuri grele,*

¹ Scrisoarea a fost pentru prima dată relevată în bibliografia scrierilor lui Dimitrie Cantemir de P. P. Panaiteșcu în *Dimitrie Cantemir. Viața și Opera*, 1958, p. 209—211.

*Iar cînd prielnic ți-e norocul
Să nu te bucuri cu obrăznicie“.*

Mai presus de toate savura însă stilurile prin care Horațiu își cîntă nemurirea, gîndindu-se fără îndoială, că și el, aidoma poetului latin, și-a durat prin scrierile lui, un monument „mai trainic decît bronzul“.

*„...Nu voi muri cu totul;
Tot ce-i mai bun în mine va să înfrîngă moartea.
Mereu, mereu voi crește în veacuri viitoare
Intinerit de slavă...”¹.*

În scurtă vreme, în saloanele petersburgheze cultul pentru verstivele horațiene, datorită cneazului Cantemir, continuat cu și mai multă stăruință de fiul său Antioh, deveni unanim. Horațiu se citea cu nesaț și preceptele sale stoice deveniră argumente ale vorbirii de fiecare zi. Lirica horațiană își deschidea drum în literatura rusă și va hrăni inspirația unor mari poeți ca Lomonosov, Derjavin, Pușkin etc.

Calitatea sa de senator, îl obligă pe Cantemir la o susținută activitate publică, pe care jurnalul amintit ne ajută s-o reconstituim în linii mari: participă la ședințele senatului, ia parte la „*exerciții cu bărcile, cu luntrile, cu vasele, cu iahtele*“, vizitează lucrările din Kronșlot, de pe insula Kotlin.

În toiuł acestor preocupări, la începutul lunii septembrie 1721, se încheie pacea de la Nystad. Vestea este anunțată în după amiaza zilei de 4 septembrie: „*Majestatea-sa imperială a sosit și pacea care s-a încheiat a fost anunțată pe toate ulițele cu steag alb, cu surle, cu țimbale*“. La 22 septembrie se ratifică pacea, iar țarului i se conferă titlul de Împărat al tuturor Rusiilor, mare, mică și albă: „*Sărbătorirea păcii cu mărș foc de artificii. Ratificarea a fost făcută publică și majestății sale imperiale i s-a conferit titlul de părinte al patriei, Petru cel Mare și împărat al tu-*

¹ Versurile sînt tălmăcite de Lascăr Sebastian, în *Horațiu*, Buc., 1961.

turor rușilor și i s-au adus în mod public acestea de la tot poporul". Sînt mărturii că Dimitrie Cantemir a fost unul dintre principalii promotori ai acestei hotărîri, conștient că astfel se afirma ascensiunea unei mari puteri, care avea de spus un cuvînt greu în politica europeană, o replică dată infatuatei case de Habsburg, care se considera continuatoarea și moștenitoarea unică a Imperiului Roman.

Evenimentul, care consfințea victoria deplină a Rusiei în războiul cu Suedia, prilejui mari serbări populare.

Intr-una din aceste zile, dragostea țarului pentru principesa Maria Dimitrievna, sentiment ce mocnise pînă atunci, se dezvălui violent. În casa lui Dimitrie Cantemir, din Moscova, într-una din vizitele sale, din toamna anului 1719, țarul o cunoscuse pe fiica acestuia Maria, femeie de mare cultură, despre care se spunea că întrecea în știință de carte pe toate semelele sale. Vorbea curent rusește, italienește, grecește, citise pe toți marii scriitori ai antichității greco-latine, conversa cu eleganță și strălucea prin replica ei în care amabilitatea nu sacrifică adevărul, iar adevărul se transmitea fără a fi supărător. Nu era deosebit de frumoasă, deși avea trăsături plăcute de tip elin, pe care le moștenise de la mama sa, dar ceea ce cucerea în înfățișarea ei era mai ales distincția. Întrunea într-un caracter frumos devoțiunea pentru familie, virtutea de a trăi cinstit și demn, cu alese haruri ale inteligenței. Impresia pe care o făcuse principesa asupra țarului fusese deosebit de puternică și acesta nu se putuse elibera de farmecul pe care continua de atunci să-l reverse asupra lui.

În iarna anilor 1720—1721, petrecută de familia Cantemir la Petersburg, țarul avu prilejul s-o revadă pe Maria Dimitrievna la sindrofiile care se țineau lanț. Potrivit dorinței țarului, care voia să anime viața supușilor din stoliță, să le reformeze modul de viață, înalții demnitari trebuiau să organizeze cu regularitate, într-o zi anume stabilită din săptămîină, petreceri numite după moda franțuzească „*assembleuri*". Petrecerile începeau după amiaza la patru ceasuri și țineau

cel puțin pînă la ora zece. De cele mai multe ori se prelungeau mult peste aceste ore obligatorii. Aci se bea și se dansa, se încingeau discuții pe chestiunile la ordinea zilei, iar între un dans și o discuție se nășteau idile, după exemplul pe care îl dădea însuși țarul. La aceste reuniuni, fie în casa Cantemireștilor, fie din ale altor nobili, țarul avu posibilitatea s-o întâlnească mai des pe principesă. Acum, în timp ce Petersburgul era cuprins de febra marilor petreceri populare, țarul trăia bucuria unei noi iubiri. Din această dragoste se zămislă un prunc.

La 7 noiembrie, Cantemir cu întreaga lui casă, părăsi Petersburgul îndreptîndu-se spre Moscova, unde țarul dorea să continue petrecerile inițiate întru glorificarea păcii cu suedezi. Drumul fu anevoios pentru Dimitrie Cantemir. Soția sa se despărțea cu multe regrete de capitală, de care o lega viața mondenă într-un mediu rafinat, pe care nu-l putea regăsi în a doua stoliță a imperiului, ceea ce pe Dimitrie îl irita, creînd între soți o stare de nervozitate, în care uneori scăpărau cuvinte mai aspre. Însărcinată, Anastasia Cantemirova îndura greu călătoria, obosită de viața dezordonată dusă în vârtejul serbărilor petersburgheze, și în satul Berezovka, la o depărtare de trei sute cincizeci și cinci de verste de Moscova, lepădă pruncul așteptat. Cneaghina Anastasia se restabilea anevoie de pe urma nenorocitei întîmplări, și impacientat țarul cerea vești necontenite de la Cantemir și îl chema să i se alăture cît mai repede. La Ceașnikovo, sat în apropierea Moscovei, patru zile mai tîrziu, la 14 noiembrie, Cantemir regăsi suita imperială, potolind astfel nervozitatea țarului, care nu suporta nici o abatere de la programul stabilit de el. Țarul făcu o vizită de curtoazie soției lui Cantemir.

Ajuns la Moscova, principele primi o nouă veste tristă. În drum spre Moscova, venit și el să-l însoțească pe țar, prietenul său Toma Cantacuzino se petrecuse din viață la 21 noiembrie în satul Truhново. Stima reciprocă, născută în anii șederii lor la Constantinopol, se transformase cu vremea într-o afecțiune trainică, pe care dorul după prima lor patrie o închea

și mai trainic. La înmormîntare, i se dădura onorurile militare potrivit înaltului său rang și însuși țarul și curtenii săi asistară la ceremonia funebră. Cantemir îl plînsese sincer. Pierdea o rudă, un prieten, și un tovarăș de luptă.

La Moscova, serbările continuară cu fast și frenezie, așa cum îi plăcea țarului, nesocotind urgia unei ierni aspre. Pe străzi se ridicaseră arcuri de triumf pe sub care treceau corăbii de forme ciudate, alunebind pe tălpi de sâni, al căror echipaj îl alcătua suita țarului. Corabia împăratului era trasă de douăzeci și patru de cai focoși, stîrnind pulberi de zăpadă în mersul ei avîntat. Pe corabie, în mijlocul unei cohorte de generali, „*Domnul Tunar*“ mima a da ordine marinarilor, de parcă s-ar fi aflat pe mare în plină luptă cu navele dușmane. Țarina uluia norodul moscovit cu toaletele sale, pe care le schimba des, chiar pe ambarcațiunea ei, de o splendidă culoare aurie, îmbrăcată pe dinăuntru cu catifea roșie.

Cantemir era urcat pe un vas turcesc, înveșmîntat ca un mare vizir, așezat sub baldachin cu picioarele încrucișate, după obiceiul oriental. Însoțitorii săi erau îmbrăcați tot turcește, ceea ce dădea un pitoresc inedit acestui echipaj pe care toți erau înclinați să-l considere cel mai reușit. În timpul serbărilor, fostul domn moldovean făcu diverse exerciții militare, călare și pedestru. Asistența descoperi că principele mînuia lancea și spada și strunea calul cu aceeași măiestrie cu care savantul dicta penei ideile umaniste ale operelor sale.

Între timp însă, la 23 decembrie, senatul acordă Ecaterinei titlul de împărăteasă, iar fiicele sale primiră pe cel de țarevne. Țarul nu se împăca însă cu gîndul că moștenitorul său va fi o femeie, nu un bărbat. În mintea sa prinsese tot mai multă consistență gîndul că Maria i-ar putea dărui un băiat ce i-ar urma la tron. Într-un asemenea caz, ceea ce îndrăznise să nădăjduiască bunicul Mariei, domnul muntean Șerban Cantacuzino, s-ar fi realizat. Nepotul său ar fi ajuns împărat al Rusiei și ar fi putut întreprinde răz-

boiul pentru alungarea turcilor din Europa. La 6 februarie 1722, se promulgă noua lege a succesiunii la tron: țarul urma să desemneze singur pe cel care-l va urma la domnie. Posibilitatea alegerii ca succesor a acestui viitor vlăstar al dragostei țarului pentru domnița moldoveancă dobindea tot mai multă certitudine. Ecaterina și cerul pe care-l patrona era în panică. Campredon, ambasadorul Franței, scria suveranului său despre acest lucru ca despre o chestiune cu perspective foarte sigure și semnala începutul de dizgrație în care căzuse împărăteasa.

XI

Principele serenisin al Imperiului, senatorul Cante-mir, deși dăruia treburilor publice destule ore, nu încheia însă nici o zi fără să-și fi sporit comorile minții sau fără să fi scris o nouă pagină. Lucra acum la definitivarea unei lucrări intitulată *Ironicul vechimii romîno-moldo-vlahilor*, pe care o considera un ade-vărat testament politic adresat norodului moldovean, pentru care nu ostenise întreaga lui viață să lupte pentru un viitor mai fericit.

Începuse să scrie *Ironicul* prin anul 1717, pe cînd se găsea la Moscova, și n-a încetat să lucreze la el, pînă în ultimele zile ale vieții. Sint însemnări marginale care mărturisesc faptul că nici covîrșit de boală, în timpul campaniei din Caucaz, principele nu încetase să-și completeze această lucrare ce avea să exercite o mare înfrîurire asupra dezvoltării ulterioare a istoriografiei romînești. Într-un loc se citește următorul text, adaos în dreptul numirii Cîmpiei Kapceakului, datînd de la sfîrșitul anului 1722: „*tragu-să cîmpii aceștia din apa Donului pînă la Hina, trecînd peste apa Volgăi, alătura cu Uzbekul, pe care cîmpi duse-ne-au vreama și pe noi a-i videa*”.

Îndemnul de a scrie cartea a izvorît din dragostea sa fierbinte pentru patrie, iar pretextul i l-a oferit solicitarea primită din partea unor colegi de la Academia din Berlin: „*Intr-acesta chip și noi fire-am lăsat pragmatia aceasta supt mai lungă tăcere, însă înpinși și poștiți fiind de la unii priatini streini și mai cu de adins de la însoțirea noastră care iaste Academia ști-*

ințelor de Berolin, nu numai o dată sau de două ori, ce de multe ori îndemnați și rugați fiind, pentru ca de începătura, neamul și vechimea moldovenilor, precît adevărul pofteste, macar cît de pre scurt să-i înștiințăm“... „Cu a pomeniților dară priiatini îndemnare și cu a Academii în învățături luminată, dzic, a Berolinului poftire, cautatu-ne-au a plini pravila și învățătura lui Platon, care pomenește: non solum nobis, sed et patriae amicis vivendum, adecă „nu numai pentru folosul nostru, ce și pentru a patrii ceva să slujim, și pofta priiatinilor gios a lăsa, să nu ne arătăm“.

O versiune primă, de dimensiuni restrînse, a *Hronicului*, Cantemir o redactase mai demult, în latinește, sub titlul *Historia Moldo-Valachica*, pe care o considera însă necorespunzătoare pentru actualele sale intenții. Dorea să realizeze o lucrare vastă, în două volume, în care să înfățișeze în mod simultan istoria romînilor din cele trei provincii: Moldova, Muntenia și Transilvania, de la colonizare pînă în zilele sale. Timpul nu i-a îngăduit să termine decît primul volum, cel de al doilea, anunțat în cuvîntul său „*Cătră cititoriu*“, a rămas nesăvîrșit: „*Al doilea tom — își deslușește autorul intențiile — iaste să înceapă de cînd curățindu-să locurile acestea de tătari și de toate năpăzile altor varvari și, precum zisăm, pomeniții oameni întorcîndu-să pre la locurile lor din bejenii Ardealului, cu deosebite titluri a domnilor de Moldova și a domnilor muntenești, a să vesti au început și să tragă rîndul anilor și poveastea domnilor pănă la vremile noastre, și așa împreună pe amîndoaună părțile istorii la tipariu să le dăm*“.

Hronicul, în care sînt expuse evenimentele istorice de la colonizarea Daciei și pînă în secolul al XIII-lea, prezintă un moment deosebit de important în evoluția istoriografiei noastre, atît prin concepția asupra istoriei, cît și prin metoda de lucru, ambele net superioare cronicarilor. După încercările neîmplinite ale predecesorilor săi Miron Costin, Nicolae Costin și stolnicul C. Cantacuzino de a prezenta istoria poporului romîn nu ca istoria a trei popoare deosebite, ci în unitatea sa, Cantemir reușește să realizeze acest lucru, descri-

ind cursul evenimentelor din cele trei provincii transdanubiene ca proces unic de dezvoltare al aceluiași popor, căruia împrejurări vitrege îi impun, în anumite momente, evoluții deosebite. Titlul însuși al primei părți a lucrării este edificator asupra acestui înaintat punct de vedere, pentru prima dată realizat cu claritate și consecvență de un istoric : „*Hronic a toată Țara Românească, carea apoi s-au împărțit în Moldova, Muntenescă și Ardealul, din descălecatul ei de la Traian împăratul Rimului. Așisderea pentru numerele care au avut o dată și carele are acum, și pentru romanii cari de atunci într-însa aședzându-să într-aceiași și până acmu neconținut lăcuiesc*“. Autorul nu pierde însă din vedere nici pe românii din sudul Dunării, asupra cărora se oprește în repetate rînduri.

În același timp, continuînd începutul modest al cronicarilor amintiți, Cantemir studiază istoria poporului român în strînsă interdependență cu cea a popoarelor învecinate. Evenimentele care privesc poporul nostru sînt raportate neconținut la istoria Imperiului Roman și apoi a celui Bizantin, Cantemir sesizînd însă numai latura politică a acestei interacțiuni, nu și a factorilor economici și sociali.

Dezvoltînd tradiția cronicărească, D. Cantemir susține ideea descendenței latine a poporului nostru, dar el consideră — idee care va fi preluată de școala ardelenă — că în luptele cu romanii, dacii au fost exterminați în întregime, origina poporului nostru fiind așadar pur latină. În mod eronat, autorul proclamă : „*A sîngelui curățenie și a niamului evghenie*“. Ideea aceasta va fi infirmată de cercetările ulterioare, care vor dovedi că, departe de a avea o compoziție pură, poporul nostru s-a format pe baza unei structuri etnice eterogene. Dacă, în privința originii poporului nostru, Cantemir nu era un deschizător de drum, în schimb, în demonstrarea ideii continuității romînilor în Dacia, are merite deosebite. „*Nedezrupta continuație*“ a romînilor pe teritoriul de astăzi este amplu dezbătută în prima parte a *Hronicului*. Romîni : „*niciodată stăpînirea, nici slobozenia gios ș-au lăsat... niciodată piciorul din hotarăle sale afară nu ș-au scos, ce înfipti*

Antioh Cantemir,
fiul lui Dimitrie Cantemir

Anastasia Trubetskoi,
a doua soție a lui Dimitrie Cantemir

și nezmulți au rămas, precum și ale lor și ale noastre hronologhii aiavea mărturisesc“.

În timpurile pîndite de mari primejdii ale migrațiunii popoarelor, Cantemir admite că populația de la șes s-a retras la munte, de unde, după potolirea năvălirilor, s-a reîntors la locul de plecare: „*Însă de pe hotarile Dachiiei de tot afară n-au ieșit, ce numai de la cîmp spre munți, adecă despre Dunăre și despre Prut... spre părțile Ardealului se trăgea. Iară după ce trecea fortuna acelor prădți vârvărești, iarăși la locurile sale ieșia, și toții supt o stăpînire fiind, toate locurile și cetățile unde acmu Ardialul, Moldova și Muntenia iaste, ținea“.*

După încetarea migrațiunilor: „*vădzînd mai pre urmă iarăși acei romîni (duși în Ardeal) precum locurile lor cele dintăi s-au curățat de poiadea tătarilor, iarăși cu domniî săi s-au înturnat la locurile sale ceale de nevoie“... Dincolo de argumentarea concretă, perimată cu trecerea anilor, rămîne deosebit de valoroasă această idee a continuității poporului român, idee ce stă la baza istoriografiei noastre.*

În scrierea sa, Cantemir consacră multe pagini combaterii afirmațiilor calomnioase ale lui Simion Dascălul care, în capitolul: „*De ijderenia moldovenilor de unde sînt ci, de la Maramurăș iaste ijderenia lor de au venit pre aceste locuri“*, interpolat în cronica lui Grigore Ureche, afirma, invocînd un letopisetz unguresc, că moldovenii sînt urmașii unor tilhari, proveniți din temnițele Rîmului, aduși de Laslău craiul și așezați în Maramureș, spre a sta de pază contra tătarilor. Miron Costin combătuse și el bazna interpolatorului, dar fără argumentele și vehemența lui Cantemir, care denunță viguros aceste „*hirișe minciuni“*, „*povești fără nici un temei“* puse în circulație de Simion Dascălul „*măzac ungurean“*. „*Precum apa nu să poate ținea în ciur. așia minciuna nu poate să să stăruiască în basnele sale — conchide autorul — ce ca nășipul în ciasornicul cel de stecă, unul după altul scurîndu-să și cu singură greutatea sa răsturnîndu-să, nu stă pînă de tot să deșartă. Într-acesta chip și basna pentru Laslău“.*

Ura lui Cantemir împotriva Imperiului Otoman, care pusese poporul nostru în jug greu, se face simțită și în paginile *Ironiului*, ori de câte ori se ivește prilejul. Și aici atitudinea antiotomană îmbracă uneori forma apărării ortodoxici, ideologia dominantă a statelor feudale române. Vorbind despre mahomedanism, fundamentul ideologic al imperiului otoman, Cantemir adoptă violența blestemului popular: „*Puiul viperii, părintele minciunii, fiul întinericului, împelițat chipul diavolului, silva Sataniei, gura Tartarului, ucigașul sufletelor, pseudo-profetul Muhamed, carile din suflarea și șoapta Sataniei au scornit leagea și cartea Curanului, căzut-au din pîntecele mîne-sa în lună*“.

Reluînd o idee exprimată în *Descrierea Moldovei*, Cantemir subliniază cu mîndrie că „*vrășmașii lupi turcii*“ văzînd că nu pot ajunge la rezultatele scontate pe calea armelor, au acceptat situația de compromis de a primi tribut, fără să reușească să cotopească țările române.

„*Împotrivaromano moldo-vlahilor cu neprietenie a merge — subliniază autorul — iastea cea mai desăvîrșit nebulie*.“ Iar în altă parte insistă asupra faptului că deși „*supuse și ascultătoare sînt tiranii turcești* (Moldova și Țara Românească) *nici stăpînirea, nici slobozenia gios ș-au lăsat*...“

Scriindu-și *Ironicul*, Cantemir folosește prilejul de a atrage atenția încă o dată țarului asupra rolului istoric ce-i revine Rusiei, în acest moment cînd turcii amenință pe poloni și direct pe ruși. Pomenid biruințele răsunătoare obținute de Rusia împotriva leșilor și șvezilor, Cantemir exprimă din nou ideea că Rusia poate și trebuie să spulbere stăpînirea turcească.

Scriindu-și lucrarea, Cantemir își propunea și de astă dată să procedeze cu obiectivitatea severă a omului de știință. Declarîndu-se împotriva „*slovelor pe apă scrise*“ a afirmațiilor necontrolate, Cantemir urmărește o deplină imparțialitate: „*Scriînd noi pentru lucrurile patrii, cu totului tot de la noi să ne despărțim și de toută a sufletului pătîmire, carea veri din ură, veri din dragoste a eși iaste obicinuită de la noi ridicînd, cu curată inimă și cu adevărată credință, precum adevăratului istoric se cuvine, și după a lui Platon poruncă nu*

numai nouă, ce și prietinelor iubitorilor de adevăr și moșii după putințele noastre să slujim". Asupra acestui principiu de probitate științifică simte nevoia să revină în repetate rânduri, cu atât mai mult cu cât scriind istoria patriei sale nu vrea să nedreptățească alte popoare : „Mai iaste și altă boală, cu careu zie, precum a lucrurilor scriitori, să fie pătimind ; adică dragostea slavii neamului său și dinpotrivă zavistia cinstii altuia, carile adevărat, nu puțin calea adevărului spre rătăcirea minciunii a abate pot".

Pentru a-și realiza țelul propus, Cantemir drămuia atent informațiile sale, căutând mărturii numeroase, din confruntarea cărora să desprindă adevărul. Izvoarele utilizate sînt impresionate, pentru stadiul incipient de dezvoltare a istoriografiei din vremea sa. La începutul lucrării, autorul așază „Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poetilor și altor oameni învâțați elini, latini și de alte neamuri, a căror numere să pomenesc și mărturiile li să aduc într-acest hronic". Bibliografia cuprinde o sută cincizeci și patru de autori, și autohtoni, dar mai ales străini, mulți dintre ei pentru prima dată citați în literatura noastră istorică.

Consecvent, Cantemir recurge, și de astă dată, nu numai la atestările izvoarelor livești, ci și la argumentele oferite de folclor, arheologie, numismatică, învederînd încă o dată concepția sa superioară celei a contemporanilor.

Reconstituind istoria romînilor pe o perioadă în care izvoarele istorice prezintă mari lacune, lui D. Cantemir i se ridicau spre rezolvare interesante probleme de metodologie, pe care le-a soluționat cu succes. Faptul că o bună perioadă din istoria noastră nu era consemnată de autorii consultați, nu constituia pentru Cantemir un argument că poporul român n-ar fi existat în acel timp. Tăcerea asupra unui fapt istoric, susține el pe bună dreptate, nu îngăduie nici să afirmi, dar nici să contești un lucru ; dimpotrivă, o dată semnalată existența unui fenomen istoric, faptul că ulterior nu se mai vorbește de el, nu îndrituiește să fie tăgăduit. „Deci cititorul, fiind în minte canoanele carele i-am dat, unde va videa prin

multă vreme tăcerea istoricilor pentru Dăchia și pentru romanii dintr-însa, să nu socotească îndută că pentru căci istoricii nu pomenesc, pentru aceea n-au fost (căci aceasta socoteală iaste și împotriva canonului, și împotriva adevărului) ce pînă nu va vîdea altă povestire de nou adusă asupra cei vechi, tăcerea cea multă a istoricilor, să o știe din nedarea tîmplării a scrie purcească; iară nu din neștiința sau rădicarea romanilor din Dăchia, că aceasta de ar fi fost vreodată ar fi trebuit să o pomenescă istoricii vreodată“.

De la redactarea *Istoriei ieroglifice*, în stilul complicat al barocului, trecuseră mulți ani, în care Cantemir cîștigase experiență și maturitate, care răzbat și în modul cum este scrisă această din urmă lucrare a sa. Fraza *Hronicului*, deși mai poartă întipărită influența sintaxei latine, este mai așezată, curge mai liniștit, mai sigur, rostind direct și clar gîndul autorului. Cantemir recurge acum în mai mare măsură la termeni de factură populară, folosește mai ponderat neologismele, recurgînd cu predilecție la cele de origină latină, unele dintre ele împrumutîndu-le prin filiera limbii ruse, lucru demonstrat de structura lor fonetică. Nu părăsește nici acum ideea de a îmbogăți limba literară cu cuvînte create de el însuși cu sufixe derivative, de la termeni existenți. Evident aceste creații artificiale au fost refuzate de uzul limbii.

Istoricii mai noi, dezvăluind valoarea deosebită a ideilor susținute de Dimitrie Cantemir în *Hronic*, au scos la iveală și multe, foarte multe erori, inerente pentru epoca în care a fost scris. Acestea nu scad însă cu nimic mesajul patriotic al cărții, sintetizat în cuvintele pe care le va fi gîndit Cantemir, poate cu mulți ani în urmă, dar pe care acum le transmitea posterității în emoționantul său testament politic: „*Slujască-să dară cu ostenințele noastre niamul moldovenesc, și ca-ntr-o oglindă curată, chipul și statul, bătrînețele și cîntea neamului său, privindu-și îl sfătuiesc, ca nu în trudele și sîngele moșilor, strămoșilor săi să se mîndriască;*

ce în ce au scăzut din calea vredniciei, chiar înțelegînd, urma și bărbăția lor rîvnind, lipsele să-și pliniască, și să-și aducă amente că precum odată, așa acum, tot aceia bărbați sînt, carii ca multul mai cu fericire au finut cinsteși a muri, decît cu chip de cinstea și de bărbăția lor nevrednic a trăi¹.

¹*Hronicul vechimii romino moldo-vlahilor* a fost cunoscut în manuscris de cărturarii Școlii ardelenе. Pentru prima dată a fost tipărit de G. Săulescu, la Iași, în două volume : I în 1835 și II în 1836. A fost republicat după manuscrisul original de Gr. Tocilescu în *Dimitrie Cantemir Opere*, vol VIII, ediția Academiei Romîne, 1901.

XII

Deși fusese angrenată într-un război de durată cu Suedia, Rusia nu neglijase rezolvarea problemelor sale în răsărit. Vreme de cinci ani, din 1715 până în 1720, se întreprinseseră acțiuni succesive pentru ocuparea Siberiei de sud-vest. Pe cursul superior al fluviului Ir-tiș, se construiau numeroase cetăți cu caracter atât ofensiv, cât și defensiv, printre acestea numărându-se Omsk și Semipalatinsk. În același timp se întreprindeau acțiuni menite să extindă hotarele rusești asupra unor regiuni dintre Marea Caspică și Asia Centrală. Eșecul misiunii din 1716, îi determină pe ruși să sisteze provizoriu acțiunile ofensive din acest sector. Prințul Bekovici Ceraski fusese trimis în fruntea unui detașament destul de puternic să culeagă informații cu caracter militar despre ținuturile Kiva și Buhara. Prilejul incursiunii îl oferă întronarea hanului din Kiva. Luând cunoștință de adevărata misiune a prințului, hanul distruse detașamentul aproape pînă la ultimul om.

Iată că împrejurări favorabile se iviseră Rusiei acum pentru a-și consolida pozițiile și pe țărmul vestic al Caspicci, în Transcaucazia și Iran. În Iran, izbucnise o răscoală împotriva șahului. La Șemakh, în Azerbaidgean, în cursul represiei fură omoriți și neguțătorii ruși din localitate, masacrul care servi ca pretext pentru intervenția militară rusească. Eliberat de grijile războiului cu Suedia, Petru hotărî să conducă personal campania. Pregătirile de război începură febril chiar din primele luni ale anului 1722.

Într-una din discuțiile avute cu țarul, acesta îi ceru lui Dimitrie Cantemir să scrie o carte despre modul de viață al mahomedanilor, foarte necesară oamenilor de stat ruși, în legătură cu evenimentele ce vor urma. Expediția în Caucaz, la care țarul reflecta, străbătea teritorii locuite de mahomedani, care trebuiau cîștigați de partea Rusiei. Pentru aceasta, era nevoie să li se respecte tradițiile, stilul de viață, religia. De altfel țarul — care, angajat în războiul Nordului, nu pierduse din vedere nici obiectivele sale din sud — căutase tot timpul să creeze o literatură pe această temă, ca viața musulmanilor să fie bine cunoscută colaboratorilor săi. În 1716, din porunca sa, se tipărise tălmăcirca ruscască a *Coranului*; editase, în traducerea lui Sava Vladislavovici, cartea lui Mauro Orbini *Il regno degli slavi*, iar Petru Tolstoi tradusese lucrarea lui P. Ricaut: *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*.

În scurtă vreme, lucrarea cerută fu înmînată țarului, care o citi cu interes, îl laudă zgomotos pe senatorul său și trimise poruncă Sf. Sinod s-o tipărească în tipografia sa. Lucrarea, intitulată *Sistema religiei mahomedane*¹, are la bază concepția modernă a evidențierii interacțiunii între toate laturile vieții culturale și politice (instituțiile politice urmau să fie descrise în volumul al II-lea, care n-a mai fost redactat) cu religia mahomedană, ideologia dominantă în statul turcesc.

Cele șase cărți ale *Sistemului religiei mahomedane*, se bazează pe cercetarea preceptelor *Coranului*, a creației folclorice, a obiceiurilor, instituțiilor și legislației cunoscute de autor în timpul șederii sale în Turcia, deci pe lucruri în parte extrase din izvoarele livrești pe care le avea la îndemînă, dar în cea mai mare parte pe lucruri cunoscute de el însuși: „*Acestea — mărturisește el undeva — sau le-am cetit sau le-am auzit în conversația cu oamenii de toate rangurile, cînd am stat în tinerețe pe lingă Poarta otomană, douăzeci și doi de ani*

¹ „Cartea sistemului sau a stării religiei mahomedane. S-a tipărit din porunca mării sale Petru cel Mare, împărat și autocrat a toată Rusia, în tipografia imperială din Sankt-Petresburg, anul 1722, decembrie în 22 de zile“.

în permanență, studiind limbile orientale, și s-au întipărit în memoria mea ca ceara moale, mlădioasă, iar astăzi, după atîția ani, copleșit de atîtea treburi obștești și particulare și depărtîndu-mă de acele convorbiri, aproape tot mi-a ieșit din memorie și cu toate că au fost bine imprimate s-au șters“. Este desigur o figură de stil, în nota epocii, această scuză a sa către cititor, pentru așa-zisa sărăcie a materialului cărții, în realitate impresionant în vastitatea și ineditul său.

De pe poziția unui scriitor creștin, Cantemir combate mahomedanismul ca o religie exprimînd un sistem politic atît de abuziv față de țările înrobite, dar, ca și în precedentele sale scrieri, nici un cuvînt de ocară nu este rostit împotriva poporului turc, ale cărui calități le pune în valoare ori de cîte ori are prilejul: virtutea, ospitalitatea, organizarea învățămîntului etc. Predicatorii mahomedani sînt considerați atît de stăpîni pe retorică, încît îi compară cu celebrii oratori ai antichității greco-romane, Demostene și Cicero, iar unele lucrări istoriografice le apreciază a fi „mai frumoase decît toate cele europene“.

Cartea este închinată țarului, din al cărui imbold a fost scrisă, cu menirea de a atrage din nou atenția asupra pericolului constant ce-l reprezintă pentru umanitate imperiul turc, conținînd, îndemnul încă o dată făcut, de a purcede la luptă împotriva lor. În fruntea cărții, Teofilakt Lopatinski, rectorul Academiei din Moscova și Ghedeon Vișnevski, prefectul aceleiași școli, prieteni și admiratori ai savantului român, îi închină versuri de laudă.

Citirea cărții impresionează neplăcut pe membrii sinodului, aflați în fața unei lucrări de o factură atît de neobișnuită, și cer autorului să precizeze sursa celor relatate, temîndu-se ca nu cumva mahomedanii să conteste cele afirmate aci, dar, mai ales, doreau să împiedice imprimarea acestei cărți, ca nu cumva norodul să cadă în eresurile musulmane. Mai era însă un lucru pe care decizia sinodului nu-l consemnează, anume răzbu-narea pe care T. Prokopovici o îndrepta împotriva principelui care îi criticase, doct și violent, catehismul său. Decizia sinodului, semnată de directorul tipografiei,

Ipatievski Cavril, îi pretinde să garanteze în scris autenticitatea materialelor faptice, altfel amenința cu refuzul de a tipări lucrarea.

Răspunsul autorului este concis, tăios, fără drept de replică: „La prima cerere a sf. sinod afirm că chestiunea numită nu cere alte mărturii, întrucât întregul text expus în această carte dovedește suficient și în multe locuri pe ce argumente se bazează adepții acelei religii: numai să ordone sinodul să se revadă cu cea mai mare atenție.

La a doua cerere răspund că din aceeași carte sf. sinod are răspuns (satisfacție deplină) întrucât fiind treaba mea editura, nu văd nici o nevoie să mă conving eu ca scrierile mele să le confirm prin noi scrieri. Cine însă este luptător pentru nebunia mahomedană și va încerca să dovedească că întreaga carte sau unele părți ale ei sînt false, pe acesta sînt gata să-l demasc că mereu se ține de gânduri rele.“

Demn, în concluzia răspunsului său autorul precizează: „În fine adaog că eu am scris în urma ordinului aceea ce am căutat și știu din experiența de douăzeci și doi de ani. Se va tipări sau nu scrierea mea, întrucât n-a fost consimțămîntul meu, n-am nici o putere.“

După multe tergiversări ale sinodului, și în urma intervenției în cîteva rînduri a țarului, cartea apărui în fine la 22 decembrie 1722, pe cînd Dimitrie Cantemir se afla la Astrahan, grav bolnav în drumul de întoarcere spre Dimitrovka.

Armata rusă, alcătuită din 30 000 de ostași, trebuia să coboare în corăbii pe Volga spre Astrahan, unde urma să se întâlnească cu încă 40 000 de cazaci și 30 000 de tătari. Țarul va veni mai tîrziu însoțit de Petru Tolstoi, amiralul Apraxin și Dimitrie Cantemir. Principele moldovean fu chemat și instruit în privința sarcinii ce avea s-o îndeplinească în timpul campaniei. Cunoscător al limbilor persană și arabă, îi revenea misiunea să conducă oficiul de propagandă, editînd manifestele destinate localnicilor. I se punea la dispoziție o tipografie servită de șapte lucrători și dotată cu cîțiva puzi de litere.

Țarul face prima parte a drumului pe uscat, m suită sa gasindu-se și Dimitrie Cantemir. La confluența râului Moscova cu Oka, țarul, îmbarcat pe o corăbie care avea arborizat marile pavoaz, însoțit de alte două corăbii puse sub comanda amiralului Apraxin, porni spre Astrahan. În apropierea Kazanului, țarul cu suita sa vizitara ruinele orașului Bolgari, centrul hanatului de la Kazan în veacul al XV-lea, și centrul străvechii Bulgaria Mare de la Volga. Din porunca țarului au fost adunate inscripțiile găsite, cele în arabă fiind tălmăcite pe loc. Cantemir cu familia sa purcesera cu o corabie separată în care îmbarcă, undeva pe Volga, tipografia pe care trebuia s-o conducă. Treaba începu îndată după instalarea tipografiei și primele manifeste, redactate în limba turcă, fură expediate la 24 iunie printr-un locotenent în Transeucazia, pentru a fi difuzate populației. În limba turcă manifestul s-a tradus după un original latin, ceea ce demonstrează că autorul său era Dimitrie Cantemir. Pe corabie, se ducea și o intensă activitate culturală. Principele cerceta, fără îndoială, materiale despre ținuturile și popoarele ce le va cunoaște, gândindu-se să consemneze cele ce va afla într-un studiu. Antioh, fiul său cu cele mai strălucite calități intelectuale, participa la treburile părintelui, bucurându-se de prilejul ce i se oferea de a călători și de a învăța. Deși avea numai paisprezece ani, Antioh dovedea o mare intuiție, cîntărea atent lucrurile, avea replica promptă, incisivă, susținută adesea cu citate din autorii clasici greci și latini pe care îi cunoștea de pe acum destul de bine. Principele era mai ales bucuros să deslușască la fiul său înclinație pentru scris și nutrea în taină speranța că acesta îi va urma pilda. Timpul nu-i va dezminți nădejdea. El nu va mai trăi însă pînă cînd fruntea fiului său va fi acoperită de lauri, cînd acesta va fi respectat și temut pentru remarcabilele sale satire. Nu va cunoaște nici bucuria de a-și vedea fiul continuîndu-i politica de sprijinire a autorității țarului, pe care nobilimea reacționară căuta s-o restrîngă. Va fi lipsit și de mîndria de a-l vedea reprezentînd statul rus, ca ministru plenipotențiar la Londra, apoi la Paris. A fost scutit însă de durerea de a asista neputincios la moartea fiu-

lui său, cînd avea doar treizeci și șase de ani, în îndepărtatul Paris, regretat de marii cărturari ai Apusului.

Toate aceste întîmplări aparțineau însă viitorului, așa încît principele trăia acum bucuria calmă de a-l observa pe Antioh preocupat febril de tot ce vedea și auzea, dornic să afle cît mai mult, intervenind în discuții cu dezinvoltura pasionată a neofitului.

Maria, deși prezentă la preocupările tatălui, suporta mai greu călătoria, fiind cu sarcina aproape de soroc.

Corabia principelui Cantemir sosește la Astrahan la 4 iulie, familia sa fiind găzduită, după porunca țarului, la pescăria statului. Țarul are dese consultări cu Cantemir și-i face chiar vizite la reședința lui: „*Majestatea-sa imperială împreună cu amiralul și cu Petru Andreievici Tolstoi și cu ceilalți au fost seara la noi*“, notează Ilinski la 5 iulie. La 18 iulie, țarul și țarina, însoțiți de Apraxin, Tolstoi și Cantemir, pleacă din Astrahan spre sud împreună cu o parte a oastei, urmînd a se întîlni la Derbent cu trupele de uscat. La Uciug Uruslov, așezare pe Volga, principele face dovada temeinicilor sale cunoștințe astronomice, determinînd latitudinea locului.

În aceste zile, la Astrahan se petrecea în familia Cantemir o mare dramă. Maria născu un copil mort. Țarul rămăsese iarăși fără un moștenitor de parte bărbătească. Se pare că de această tristă întîmplare nu sînt străini țarina și contele Tolstoi, care-l cumpăraseră pe doctorul Policala, însărcinat de țar cu îngrijirea Mariei. Cauza? Temerea țarinei că, în cazul că Maria Cantemir i-ar fi născut un băiat, țarul ar fi divorțat de ea, căsătorindu-se cu prințesa moldoveană, recunoscînd copilul și făcîndu-l succesor la tron.

Din Derbent, la 30 august, țarul plecă într-o misiune cu armata spre riul Rubas. La cererea sa, Cantemir rămase în oraș, dornic să facă măsurătorile locului, să ridice schițe topografice și să studieze marele zid construit în munții Caucaz, care începea la Marca Caspică și, credea Cantemir, ca un alt zid chinezesc, se continua pînă la Marea Neagră. Era o simplă ipoteză de lucru, fiindcă zidul avea în realitate o întindere doar de șapte-

zeci de km. Țarul îi laudă intenția, îi puse la dispoziție ingineri și douăzeci de călăreți pentru escortă.¹

Unele însemnări care ne-au parvenit demonstrează pasiunea de orientalist a lui Cantemir, care așterne pe hîrtie, în vederea alcătuirii probabile a unei lucrări, observații despre regiunea din vestul Mării Caspice, despre așezările omenești și triburile locului; strînge date și impresii despre arhitectură: palate, moschee, monumente funcrare, culege inscripții etc. Dacă boala care-l rodea nu i-ar fi grăbit sfîrșitul, seria însemnărilor din manuscrisul „*Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta* (Colecția orientală. Diferite însemnări și extrase ale principelui Dimitrie Cantemir, scoase din manuscrisul autorului) îmbogățite cu comentariile autorului ar fi stat la baza unei lucrări, care ar fi relevat o altă fațetă a multilateralității acestui crudit, aceea a unui arheolog pasionat.

Se pare că în timp ce se afla la Derbent, corabia lui Dimitrie Cantemir, „Sf. Alexandru“, aflată sub comanda locotenentului Iușkov, s-ar fi avariat grav, accident în care s-au pierdut și unele manuscrise ale principelui.

Oboseala călătoriei, condițiile climaterice puțin obișnuite înrăutățesc boala (diabet) de care suferea Cantemir. Este cuprins înții de friguri, apoi se simte foarte slăbit, încît nu se mai putea ține pe cal. În septembrie, simțindu-se la capătul puterilor, socoti de cuviință să se gîndească la soarta familiei sale. Se adresa țarului, cerîndu-i să-i dea diplomă de proprietate pentru el și succesorii lui „întrucît sînt atîns destul de greu de boală“.

Drumul de întoarcere de la Derbent la Astrahan îl făcu cu greutate, mai mult culcat și cu multe popasuri. La Astrahan, unde sosi la 9 octombrie, Dimitrie

¹ Notele originale ale lui Cantemir, cel puțin deocamdată, sînt necunoscute. După moartea sa, manuscrisul a fost predat de Antioh profesorului T. S. Bayer, care le-a folosit, menționînd paternitatea materialului, în lucrarea *De muro Caucaseo* (*Despre zidul Caucazului*) împletindu-le cu propriile sale considerații, astfel încît nu se poate preciza contribuția reală a fiecăruia dintre ei.

află vestea nașterii nenorocite a fiicei sale, care încă nu se restabilise. A doua zi de la sosirea sa, îl vizită și țarul. Spre sfârșitul lunii păru să se simtă mai bine și de ziua nașterii și onomasticii sale, la 26 octombrie, îl invită pe țar cu suita la masă. Ameliorarea bolii era numai aparentă. La începutul lunii noiembrie, starea sănătății păru de-a dreptul deznădăjduitoare. În dimineața zilei de 6 noiembrie se simți mai slăbit ca totdeauna și îl săgetă gândul că-și trăiește ultimele ceasuri. Își întocmi testamentul, gândind să lase în urma sa lucrurile clare, fiindcă soția sa, frumoasa Anastasia, nu se înțelegea prea bine cu restul familiei. Executor al testamentului ăra lăsat țarul.

Mariei Dimitrievna îi lăsa bijuteriile. Dintre fiii săi — potrivit ucazului împărătesc, care prevedea ca proprietatea funciară să fie moștenită de un singur urmaș — dorea să se aleagă un moștenitor al averii imobile, însă nu opta pentru Matei, băiatul cel mai mare. Preferințele lui se îndreptau fie spre Constantin, fie spre Antioh „*avînd în vedere că în privința inteligenței și științei cel mai bun din toți e cel mai mic*“. Pentru instruirea copiilor lăsa 3.000 de ruble și ruga pe țar să le îngăduie acestora să-și facă studiile în străinătate. Soției sale îi lăsa toate diamantele, hainele și lucrurile pe care i le dăruise, condiționînd însă să fie păstrate pentru fiica sa Smaranda. Cele cinci sute de dvoruri, promise de zestre, rămîneau mai departe în stăpînirea rubedeniei sale, cu condiția ca fiica sa Smaranda să „*fie crescută și educată după condiția ei*“.

Nu-și uită nici rudele și oamenii devotați. Nepotului său, Grigore Bantiș, îi lăsa cinci sute de ruble și-l recomandă țarului spre a-l face paj. Pe cămărașul Antioh îl delegă în continuare ca administrator al moșiilor pînă la numirea noului moștenitor; atît timp cît va rămîne în slujba Cantemireștilor, îi stabilea plată de o sută de ruble pe an și „*în natură cît va avea nevoie*“. Nu-l uită nici pe fratele său Antioh, pentru care îl roagă pe țar să-i acorde cîte cinci sute de ruble anual. Iar dacă împăratul nu i-ar asculta ruga, moștenitorul său avea obligația să achite această sumă din veniturile personale.

În ceea ce-l privește, dorea să fie înmormintat la Moscova, alături de prima lui soție și de fiica sa, cu simplitate.

La căpățiul suferindului se găseau amiralul Apraxin, contele Petru Tolstoi, principele Iuri Trubetkoi, unchiul soției sale, și familia. În aceste clipe grele când toți credeau că principele moldovean este covârșit de suferința sa, acesta li se adresă ca un adevărat stoic, recomandându-le iubire și prețuire reciprocă, să trăiască cu cinste și demnitate. Preceptele filozofilor antichității, pe care în anii tinereții sale le adunase în înția lui carte, și după care se condusesese întreaga viață, le recomanda acum ca norme de conduită celor ce aveau să supraviețuiască.

Organismul slăbit de boală găsi într-însul resursele trebuitoare să depășească acest moment de criză și o vreme se păru că boala descrește în intensitate. Simțindu-se mai în puteri, ceru țarului îngăduința de a pleca spre Dimitrovka, ținutșor unde trăia sentimentul de a se afla în Moldova. Primi încuviințarea, deși țarul îi cerea stăruitor să se reîntoarcă lângă el, de îndată ce-i vor îngădui puterile, avînd nevoie de serviciile sale.

Părăsi Astrahanul la 27 ianuarie 1723, înaintînd cu adevoință, culcat în troică, prin zăpezile uriașe, bătute de un crivăț aspru. La Țarișin, convoiul fu nevoit să se oprească spre a-i oferi bolnavului răgazul de a mai prinde ceva puteri. De aci, cu greutate, străbătură drumul spre Kursk, ajungînd la mijlocul lui februarie într-unul din satele sale, Klețka. Aci așteptă cîteva zile pînă ce drumul deveni mai lesnicios și, recomfortat într-o oarecare măsură, porni cu popasuri dese, spre Dimitrovka, unde ajunse la 19 martie.

Între timp, curieri soseau cu scrisori din partea secretarului general Makarov sau a contelui Tolstoi, exprimînd nerăbdarea cu care îl aștepta țarul. Obișnuit cu o activitate febrilă, Cantemir găsea și în aceste zile resurse să se dovedească util. În *Jurnalul* său, Ilinski notează că principele a dat ordin ca în Dimitrovka să fie sădiți brazi în jurul caselor, să se asigure o strictă curățenie a ulițelor. Dă și dispoziții referitoare la felul cum moldovenii și cazacii pot deschide cireiuni pe mo-

șiile sale. Atît cît îi îngăduiau puterile se ocupa și de redactarea observațiilor făcute în Caucaz, de sistematizarea notițelor despre zidul din apropierea Derbentului.

Continua să primească din partea lui Petru chemări neliniștite. Scuzîndu-se că nu poate da ascultare rugăminții țarului, Cantemir îi scrie Ecaterinei : „*Iar eu nu pot să mă scol din pat, și cu atît mai puțin să plec într-o călătorie atît de lungă ; și nu numai că nu voi putea suporta greutățile unei asemenea călătorii, ci am puțină speranță, chiar la viața mea... întrucît din mine a rămas numai sufletul, trupul supt și oasele*“.

Lui Makarov, îi răspunde în termeni asemănători : „*În ce privește starea mea, vă aduc la cunoștință că cu cîteva zile înainte am avut un atac foarte puternic, astfel că eram într-un mare pericol și am avut paroxisme dese și puternice, pe care le-am alinat puțin cu clistrul, fiindcă nu puteam avea un medic iscusit*“... Tot într-o scrisoare către Makarov : „*Nu voi stărui asupra sănătății mele, care slăbește pe zi ce merge. Această slăbire se mărește din clipă în clipă, plecîndu-se către sfîrșit, în loc să meargă spre însănătoșire*“.

La 15 august, începu criza căreia nu-i va supraviețui. La 21 august 1723, seara la 7 ceasuri și 20 de minute, se stinse din viață. A doua zi, familia îndurerată vestește pe țarină de sfîrșitul soțului și părintelui lor :

„*Prea milostivă împărăteasă,*

După cum găsim orice fericire în izvorul cel neseecat al milei maiestății voastre, tot astfel și în nefericire, în doliu și nenorocire, nu avem alt adăpost decît la maiestatea voastră. Fără multe cuvinte, cădem prea umiliți la picioarele maiestății voastre o rădură amărită și ceilalți orfani săraci, dîndu-vă de știre, prea milostivă stăpînă, că în luna lui august de acum în 21 de zile, după amiază, credinciosul rob al maiestății voastre, soțul meu și părintele nostru, Dimitrie Cantemir, după o lungă și grea boală (fiind în satele din Sevsck), sfîrșit-a cursul arestei vremelnice vieți și s-a mutat la cea veșnică. De aceea cu lacrimi rugăm pe maiestatea voastră să nu fim îndepărtați de la înalta milă a maiestății voastre ca să nu pierim cu desăvîrșire întru această durere. Despre înmormînarea trupului lui, pe care în zilele aces-

tea îl vom duce la Moscova, vă rugăm cu multă umilință spre a aduce la știința maiestății sale imperiale și ce va binevoi să dispună maiestatea-sa, să hotărască printr-o poruncă." Serisoarea era semnată de principele Anastasia, Maria, Smaranda și principii Matei, Serban și Antioh.

Potrivit voinței sale, corpul lui Cantemir este transportat la Moscova și îngropat în biserica ce o ctitorise, cu simplitatea dorită. Înurmintarea a avut loc la 1 octombrie seara. Își începea somnul veșnic cu conștiința împăcată că și-a făcut pe deplin datoria de om și de cetățean. De acum însă începea lunga și strălucita viață, în posteritate, a scrierilor sale care îi vor purta numele slăvit în îndepărtatele colțuri ale lumii, și el simbol al umanității în veșnica ei ascensiune spre lumină și progres.

XIII

Dimitrie Cantemir, omul politic și savantul, care a trăit arzînd ca o torță, între un asfințit și un răsărit de veac, și, prin genialele lui intuiții, la confluența a două lumi, se numără printre marii făurari de cultură romîncască. El reprezintă cea mai înaltă culme de gîndire a vremii sale în toate domeniile de care geniul lui s-a apropiat — istoriografic, geografic, filozofic — deschizîndu-le noi perspective de dezvoltare. Continuînd tradiția cea mai bună a culturii romînești a veacului al XVII-lea, ilustrată în istoriografie de o pleiadă de cronicari patrioți, Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin, și a unor luminați prelați cărturari, mitropoliții Varlaam și Dosoftei, Cantemir depășea nivelul acestora de gîndire, patriotismul său îmbrăca forma unui umanism superior. Prin acest umanism, domnul savant își depășea veacul, prefigurînd în scrierile sale ideile Școlii ardelenе, ai cărei corifei recunosc într-insul pe cel mai de seamă precursor.

Un curent umanist a fost semnalat în veacul al XVII-lea în Moldova, de cercetători mai noi, în opera cronicarului Miron Costin. În aceeași măsură se poate vorbi și de umanismul operei stolnicului Constantin Cantacuzino, în Muntenia. Acesta era însă departe de a fi umanismul fecund, inovator, al clasei burgheze, care bătea la porțile istoriei, rodit în cultura Renașterii, ci un umanism pe bună dreptate numit iezeit, un umanism ce adopta doar mijloacele de expresie ale culturii Renașterii — cultivarea limbii latine, studierea antichității greco-latine, punerea în valoare a filozofiei aristotelice.

dar adecvată concepției teologice — din care a fost eliminat însă conținutul viu, protestatar, înnoitor. Nici nu putea fi altfel umanismul iezuit, care, la nivelul de exigență al epocii, slujea interesele lumii feudale. Biserica încerca să adopte armele burgheziei, spre a le întoarce cu mai multă eficacitate împotriva ei. Dimitrie Cantemir a fost și el încadrat în curentul umanismului iezuit, deși, în analiza practică a operii sale cercetătorii recenți au scos la iveală acele valoroase idei prin care se definește a fi un umanist de tip superior.

Ceea ce definește în primul rând umanismul în această epocă este conținutul său protestatar, ideile îndreptate împotriva feudalismului și a ideologicii sale dominante — religia. Reînvierea culturilor antice punea la îndemîna umanistilor modalități noi de exprimare a acestui conținut inovator. Cantemir n-a fost un exponent al burgheziei, nici nu putea fi. În țările române de-abia se înfiripa o pătură de negustori. Undeva, în *Descrierea Moldovei*, Cantemir deplînge absența burgheziei, fapt care lipsea țara de mari bogății, pe care neguțătorii greci și turci le treceau peste Dunăre. În timpul domniei sale, târgovețimea a fost totuși una din forțele sociale pe care Cantemir s-a sprijinit spre a îngrădi puterea oligarhiei boierești. Pentru înțelegerea esenței umanismului de care este pătrunsă activitatea și opera lui Dimitrie Cantemir, se cuvine să mai poposim o clipă în epoca în care a trăit, în mediul care i-a ridicat problemele, care ia impus soluțiile și i-a dat elanul de a-și depăși uneori epoca, dar de care nu s-a putut rupe definitiv.

La sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, Moldova era dominată de oligarhia boierească mai puternică acum ca oricînd, mai lacomă și mai crudă ca fiarele. Pe valul nestatornic al evenimentelor, se înălțaseră cîteva familii boierești, care acumulaseră bogății fabuloase, moșii fără număr pe care trudeau, ducînd trai de cîine, mii și mii de vecini. Pravila, puțină cită era, se nesocotea fără teamă de pedcapșa domnească.

Domnul însuși, în această epocă a atotputerniciei boierești, era doar executorul dorințelor acestor influente familii boierești.

* Fiul răzeșului Cantemir din Silișteni se afirmă ca cel dintâi critic al acestei boierimi oligarhice, amintind uneori, prin filipicele sale, claritatea de concepție și vehemența de expresie a marelui gânditor de la mijlocul veacului al XIX-lea, N. Bălcescu. Și-a mărturisit — cu unele inconsecvențe — simpatia pentru țărănimca împilată, pentru răzeșimea gata să fie sugrumată de nemiloasa poftă de avere a marilor latifundiari, pentru mazili, boiernașii de țară, care duceau și ei o existență pîndită de vicisitudini. Mulți dintre ei, sărăciți, își căutau norocul în țările vecine, ca oameni de arme slujind cauze străine. Trăind într-o societate feudală în care forța progresului era slab dezvoltată, el însuși un domn feudal, Cantemir n-a putut în mod obiectiv critica înseși temeliile acestei societăți. S-a ridicat însă, cu luciditate și omnie, împotriva exploatării excesive pe care a înfierat-o în toate scrierile sale. Idealul său politic, domnia absolută și ereditară, profestat constant de-a lungul vieții, a fost aplicat, atît cît i-a stat în putință, cu rezultate relative, în scurta lui domnie.

Pe planul gândirii social-politice, umanismul sau se definește așadar prin această critică violentă la adresa clasei conducătoare, prin demascarea exploatării samavolnice, prin afirmarea dreptului țărănimii la o viață mai bună, prin încercarea de a introduce, pentru prima dată în țările noastre, o formă de stat caracteristică unei societăți evolute.

Produs și exponent al societății feudale, Cantemir nu s-a putut abstrage ideologiei dominante, religia, dar, cunoscător al științelor naturii și introdus în filozofie, el a căutat să îngrădească religia, trudind să deslușească în natură și societate legile care le guvernează. În teoria cunoașterii cîștigurile sale sînt cele mai însemnate, deschizînd drum unor puncte de vedere materialiste. Introducînd în cultură suflul înnoitor al științei, Cantemir și-a afirmat în spirit umanist încrederea în forța atotbiruitoare a rațiunii. Dacă unul din înaintașii săi cronicari rostise acea sentință fatalistă „iară nu

sint vremile supt cîrma omului, ci bietul om supt vrémî", expresie a unui ev mistic și obscurantist, Cantemir afirmă răsplată dreptul omului de a dispune de sine în numele rațiunii.

Esența umanismului său rezidă așadar în critica făcută de gînditorul social-politic împotriva formelor exagerate ale exploataării, în acțiunea filozofului de a limita sfera de influență a religiei prin afirmarea forțelor triumfătoare ale rațiunii. Omului supus destinului, impersonal, împins spre asceză de mistică teologică, Dimitrie Cantemir îi opunea pentru prima dată în cultura noastră, o personalitate lucidă, aptă să trăiască frumos și demn. În domeniul istoriei, adăpîndu-se din tradiția patriotică a cronicarilor, a introdus în concepția sa idei, probleme și rezolvări, de la care s-a revendicat Școala ardeleană, care a înscris acel viguros act de naștere al ideologiei burgheze românești.

Toate aceste idei nu sintetizează oare un umanism generos, slujit de cultura vastă, multilaterală, a unui savant de formație enciclopedică? Intuițiile sale uluitoare l-au ajutat pe Cantemir să se detașeze într-o oarecare măsură de epoca sa, să se ia la întrecere cu timpul, afirmînd idei care în cultura românească vor fi susținute cu cel puțin o jumătate de secol mai târziu.

Poporul român cinstește în Dimitrie Cantemir nu numai un umanist de anvergură, ci și un om politic luminat, care prin faptele sale, expresie a celor mai populare năzuințe, a înscris una dintre glorioasele pagini ale prieteniei ruso-române. În domnia sa, pentru prima dată, această prietenie s-a cimentat pe cîmpul de luptă într-un război drept de alungare a opresorilor turci și de eliberare a țărilor române. După retragerea sa în Rusia, Cantemir s-a integrat mediului social-politic din această țară, aflată sub semnul unor mari reforme prin inițiativa țarului Petru Alexeevici, devenind unul din sfetnicii intimi ai acestuia.

Denaturate în mare măsură în trecut, toate remarcabilele merite culturale și politice ale acestei mărețe personalități au fost puse în valoare în zilele noastre de o pleiadă de cercetători mai vîrstnici și mai tineri, în studii numeroase și temeinice. Numele său este înscris pe

frontispiciul unor școli și instituții de cultură, iar operele sale se tipăresc în zeci de mii de exemplare, pătrunzând în cele mai îndepărtate colțuri de țară.

Dimitrie Cantemir nu aparține însă numai patrimoniului culturii naționale, ci și culturii mondiale. Încă în cursul vieții, ca recunoaștere a marilor sale însușiri, el fusese primit membru al Academiei din Berlin. O dată cu traducerea *Istoriei Imperiului Otoman* în limbile de cultură ale Apusului, numele său și-a câștigat o mare celebritate, cinstit de savanții timpului. Printre cei care recurg la autoritatea sa științifică se numără Voltaire, Byron, Bielinski, aducând prețuirea geniului lor, pentru un alt geniu care în împrejurări vitrege a aprins în cultura națională și universală lumini nepieritoare.

Dimitrie Cantemir, apariție unică în mediul românesc al veacurilor XVII și XVIII, privit de unii contemporani cu neîncrederea condescendentă a miopului, lovit de adversitatea lor obtuză și rea, este cinstit astăzi pe măsura excepționalelor lui merite.

GLOSAR

- agă* — grad de ofițer, la turci ; șef al agiei.
agarlic — bagaj.
anteriu — haină lungă.
armaș — slujbaș însărcinat cu paza ordinii și a avutului domnului și al boierilor.
ataman — căpetenie militară căzăcească.
arz, ardz — plingere adresată în scris Porții.
balgiu — negustor turc care achiziționa miere din țările române.
balimez, balemez — tun de mare calibru, bombardă.
beizadê, beizadea — fiu de domn.
beglerbeg — guvernator general al unei provincii.
beșleagă — căpitan de beșlii — soldat turc care îndeplinea tribuția de curier sau jandarm.
bogaz — strâmtoare (pe mare).
bulucbaș — comandantul unei unități de o sută de soldați, numită *buluc*.
busurman — musulman.
caftan — manta cusută cu fireturi, cu care era îmbrăcat domnul la înscăunare sau se dădea boierilor la numirea în dregătorie.
caimacam — locțiitor al domnului (sau, la turci, al sultanului).
capegi(u) — portar al seraiului ; *capegi(u) bașa* — șef al capegiilor, care participă la înscăunarea și mazilirea domnilor români.
capuchehaie — reprezentant al domnilor țărilor române la Poartă.
cealma — turban.
ceambul — detașament militar, mai ales la tătari.
ceauș — paznic al prizonierilor.
certa (a) — a pedepsi.
chiar — clar, limpede.
chihei — intendent al unui vizir sau al unui pașă.
cimotie — rudă.

cin — rang.
ciohodar — slujbaş cu atribuții diferite la curtea domnească.
cîzlar-aga — șeful eunucilor.
clucer — boier care avea grija aprovizionării curții domnești.
codrean — locuitor al Codrului Tigheciului.
comis — boier însărcinat cu supravegherea grajdurilor domnești.
contăș — haină lungă îmblănită.
cumbara — obuzier, obuz.
cupar — boier care umplea paharele la masa domnească.
dărăban — pedestraș cu plată.
delniță — (aci cu sens) proprietate, moșie.
diată — testament.
divan — sfatul marilor boieri.
donț — cazac de la Don.
dovâ — (la turci) rugăciune.
dragon — soldat de cavalerie.
dvor — curtea unui iobag.
evghenie — nobleță.
feredeu — baie.
fetvâ — decizie a muftiului.
firman — ordin dat de Poartă, prin care erau înscăunați sau maziliți domnii români.
galibe-divan — (la turci) marele divan.
galion — corabie de război de mari dimensiuni.
gelep — negustor autorizat pentru a importa grîne pentru Poartă din țările romîne.
haini (a se) — a trăda Poarta (politica otomană).
haraciu — tribut, dare.
hasnedar — (la turci) vistier.
hatișerif — poruncă scrisă a sultanului.
hatman — comandantul armatei.
ienicer — infanterist turc.
ienicercă — pușcă folosită de ieniceri.
îmbrohor — supraveghetorul grajdurilor sultanului.
ischimne-aga — slujbaş turc prezent la instalarea unui domn.
ispravnic — șef administrativ al unui ținut.
jac — jaf.
jaimir — soldat mercenar.
leah — polon.
lefter — medalion.
lipcan — curier.

logofăt — (în Moldova) șeful cancelariei domnești.
mancă — doică.
mazil — boier fără slujbă, domn scos din scaun.
mazili (a) — a scoate din domnie.
medelnăcer — boier care toarnă domnului apă să se spele pe
 mâini, înainte de masă.
meghistan — demnitar otoman.
moșie — țară, patrie.
muezin — preot musulman care anunță ora rugăciunii.
muftiu — șeful cultului mahomedan.
obuz — tabără militară.
ocină — pământ provenit prin moștenire.
olac — poștă, curier.
olat — ținut, regiune.
ordie — armată turcească sau tătărească.
paharnic — boier care turna domnului primul pahar de vin.
palancă — întăritură făcută din lemne.
palatin — guvernator al unei provincii.
pan — nobil polonez.
părcan — îngrăditură din pari și scinduri, fortificație mobilă.
peșcheș — plocon, dar.
pîlne — cereale.
pircălab — comandant de cetate sau al unui ținut.
podghiaz — incursiune întreprinsă cu scopul de a prăda.
pohvală, pofală — fast, măreție.
polc — regiment.
polcovnic — colonel.
popreală (a pune la) — a închide.
postelnic — boier de divan, cu funcția de mareșal al palatului.
prostime — oameni de jos, sărăcime.
rementar — (la poloni) colonel.
rigă — rege.
rohmistiu — căpitan de cavalerie.
sangeac — steag.
săhăidar — cel care vinde arcuri, săgeți, șei etc.
seimeni — mercenari care alcătuiau garda domnului.
serai — palatul unui demnitar turc sau al sultanului.
serascher — (la turci) comandant de armată.
serdar — comandant de oaste cu misiune de a apăra hotarul Mol-
 dovei dinspre tătari.
sin — fiu.

ipahiu — cavalerist turc.

epătar — boier care purta spada domnească.

steag — detașament militar echivalent unei companii.

stepenă — treaptă.

stoliță — capitală.

stolnic — boier care îngrijea de bucătăria domnească.

șleah șleau — drum.

șlehtic — membru al *șleahței* — nobilimea poloneză.

șved — suedez.

telchiși — purtătorul unui *telchiș*, raport trimis de vizir sultanului asupra treburilor publice.

telpiz, tălpiz — viclean.

terginan — interpret la Poartă.

tubulhana — muzică militară turcească.

tui — steag turcesc cu două sau trei cozi de cal, semn distinctiv al înalților demnitari.

Țara Leșească — Polonia.

Țara Moscului — Rusia.

ucaz — ordin.

ulemal — preot musulman.

văleat — an.

vecin — țăran dependent în Moldova.

vel — particulă însoțitoare a unui titlu dregătoresc cu sensul : cel mare, ex : vel-vornic.

velit — de prim rang ; dintre cei mai mari.

vistiernic — boier care se îngrijea de veniturile domnului și ale țării.

vizir (mare) — primul ministru al Imperiului Otoman.

voină — război.

vornic — boier de divan răspunzător de treburile interne, având și atribuții judecătorești.

BIBLIOGRAFIE¹

- Almaş D. — *Spătarul N. Milescu*, Buc., 1959.
- Bantiş Kmenski D. — *Kneaz D. Cantemir*, Slovar dostopamiatnih liudei ruskoj zemli, III, Moscova, 1836.
- Bistriceanu Al. — *Creaşia populară ca preocupare şi izvor de inspiraţie la D. Cantemir şi N. Bălcescu*, Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor, II, 1953.
- Burada, T. — *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, Analele Academiei Române, M.S.L., s. II, t. 32, 1910.
- Cantemir D. — *Metafizica*, trad. de N. Locusteanu, introducere de Em. Grigoraş, Buc., 1928.
Operele prinţului Dimitrie Cantemir, ediţia Academiei Române, vol. I—VIII, Buc., 1872—1901.
- Cartoian N. — *Cărţile populare în literatura românească*, Buc., vol. I, 1929, vol. II, 1938.
- Cheresteşiu V. — *Marele învăţat, om politic şi luptător activ pentru prietenia romîno-rusă, Dimitrie Cantemir*, Studii, VI, nr. IV, 1953.
- Ciobanu Şt. — *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Buc., 1925.
- Constantinescu-Iaşi P. — *O prietenie de veacuri*, Buc., 1957.

¹ În acest indice bibliografic sînt cuprinse numai principalele studii care au servit la redactarea lucrării de faţă.

- Ermuratskii V. — *Obscestvenno-politiceskie vāgleadi Dimitria Kantemira*, Chişinău, 1956.
- Constantinescu Rimniceanu Gh. — *Vrajbă dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brincoveanu (1688—1705)*, Bîrlad, 1899.
- Cervescu V. — *Dimitrie Cantemir — Domnul Moldovei*, Buc., 1902.
- Georgescu-Buzău Gh. — *Un diplomat român la Moscova. David Corbea Ceauşul*, Buc., 1957.
- Ghibănescu Gh. — *Istoria unei moşii*, Arhiva I, 1889.
— *Iaşi în cronicari şi călătorii străini*, Iaşi, 1927.
- Greco Alexandru (Panaitelescu P. P.) — *Vechii scriitori români şi Rusia, Viaţa Românească*, II, 1949, nr. 7—8.
- Guboglu M. — *Dimitrie Cantemir şi Istoria Imperiului Otoman*, Studii şi articole de istorie, II, 1957.
- Gulian C. I. — *Dimitrie Cantemir, un mare patriot român*, Lupta de clasă, nr. V, 1953.
- Iorga N. — *Carol XII, Petru cel Mare şi ţările noastre*, Analele Academiei Române, M.S.I., s. II, t. 33, 1911.
— *Istoria literaturii române*, ed. II, Buc., 1926.
— *Istoria Românilor*, vol. VI, Buc., 1938.
- Kogălniceanu M. — *Letopiseţele Moldovei. Tom I—III*, Iaşi, 1845—1852.
- Minea I. — *Iaşi în vremea Cantemireştilor*, Iaşi, 1923.
— *Despre Dimitrie Cantemir. Omul. Scriitorul. Domnitorul*, Iaşi, 1926.
- Neculce I. — *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. II, îngrijită de I. Iordan, Buc., 1959.
— *Ocerki istorii S.S.S.R.*, Moscova, 1952.

*
* *

- Panaïtescu P. P. — *Influența polonă în opera lui Ureche și Miron Costin*, Analele Academiei Române, M.S.I., s. IV, 1925.
- *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila dans les principautés roumaines*, Paris, 1926.
- *Nicolas spathar Milescu*, Paris, 1926.
- *Contribuții la opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, Analele Academiei Române, M.S.I., s. III, t. III, 1928.
- *Călători poloni în țările românești*, Buc., 1930.
- *Dimitrie Cantemir — Viața și Opera*, Buc., 1958.
- *Introducere la Miron Costin, Opere*, ediția îngrijită de P. P. Panaïtescu, Buc., 1958.
- *Cuvînt înainte la Dimitrie Cantemir — Viața lui Constantin Cantemir*, Buc., 1960.
- *Tratatul de alianță dintre Moldova și Rusia din 1711. 250 de ani de la încheierea lui*, Studii, XIV, 1961.
- Panaïtescu P. — *Locul lui D. Cantemir în literatura română*, în vol. *Mențiuni de istoriografie literară și folclor*, Buc., 1957.
- Pascu G. — *Viața și operele lui D. Cantemir*, Buc., 1924.
- Pekarski P. — *Nauka i literatura v Rosii pri Petre Velikom*, St. Petersburg, 1862.
- Petrovici Em. — *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *De la Varlaam la Sadoveanu — Studii despre limba și stilul scriitorilor*, Buc., 1958.
- *Journal de Pierre le Grand depuis l'année 1698 jusqu'à l'année 1714, inclusivement*, Stockholm, 1774.

- Protopopescu D. — *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, Analele Academiei Române, M.S.L., s. II, t. XXXVII.
- Rosetti Al. — *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglică*, Buletin științific, Secțiunea de știința limbii, literaturii și artei (Acad. R.P.R.), I, nr. 1—2, 1951.
- Rosetti Al. și Cazacu B. — *Istoria limbii române literare*, vol. I, Buc., 1961.
- Semenova N. N. — *Relațiile romîno-ruse din secolele XVII—XVIII*, Analele romîno-sovietice, 1959 nr. 2.
- Șerban C. — *Jurnalul lui Ivan Ilinski*, Studii, VIII, nr. 5—6, 1955.
- *Un epizod al campaniei de la Prut : Cucerirea Brăilei (1711)*, Studii și materiale de istorie medie, 1957.
- *Legăturile stolnicului C. Cantacuzino în Rusia*, Studii și articole de istorie, II, 1957.
- Tanoviceanu I. — *Marele spătar Ilie Țifescu și omorîrea lui Miron și Velișco Costin*, Analele Academiei Române, M.S.I., s. II, t. 32.
- Tocilescu Gr. — *Raport* (Despre operele lui Cantemir), Analele Academiei Române, M.S.I., s. I, t. II, 1878.
- *Introducere la D. Cantemir*, Opere, vol. VIII, Buc., 1901.
- Tsourkas C. — *Les débouts de l'enseignement philosophique de la libre pensée dans les Balkans*, Buc., 1948.
- Xenopol A. D. — *Istoria Romînilor din Dacia Trăiană*, vol. VIII, Buc., 1929.

C U P R I N S

<i>Partea I</i>	5
<i>Partea a II-a</i>	63
<i>Partea a III-a</i>	141
<i>Partea a IV-a</i>	197
<i>Glosar</i>	295
<i>Bibliografie</i>	299

Responsabil de carte : M. Croicu.
Tehnoredactor : V. Postelnicu.

*Dat la cules 02.09.1962, Bun de tipar 06.10.1962.
Tiraj broșate 22100 legate 2060. Hirtie semivelină
de 65 gr.m², Ft 540×840/16. Coli editoriale 17. Coli
de tipar 19. Comanda 5364. Planșe 10. A. nr. 01031.
Pentru bibliotecile mici indicele de clasificare 8(R).*

Tiparul executat sub comanda nr. 20.827, la Com-
binatul Poligrafic „Casa Scintei”, Piața Scintei,
nr. 1, București — R.P.R.

E R A T Ă

<u>nr. pag.</u>	<u>Rînd</u>	<u>În loc de</u>	<u>Se va citi</u>	<u>din vîna</u>
7	12 de sus	domnul	domul	edituriil
96	planşa	Ştefan	Şerban	"
110	10 de jos	mediteze	medieze	"
144	7 de jos	împărţire	împărăţie	"
160	3 de sus	cărzut	cădzut	"
249	6 de jos	Mihnea	Minea	"
265	12 de sus	verstivele	versurile	"
257	9 de jos	rohmiſtiu	rohmiſtru	"

DIMITRIE CANTEMIR

Lei 8,55